

સખરસિયું

[હાસ્યરસાત્મક લેખોની 'જગીર' ત્રીજી]

જગીરદાર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

ગંગાગતી કૌપીયાબટ ૧૫મમ

અનુક્રમણ ૧૫૮૮૨ ગાંધી

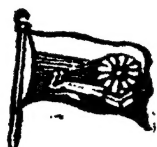
પુસ્તકાલય ૨૧૮૧૨૨૧૨૫

૧૫૮૮૨

સ બ ર સિ યું

પ કા વ ના ર

શ્રી૦ છાટાલાલ ઠાલાભાઈ બગીરદાર

સોલ એજન્ટ્સ
આર. આર. શેઠની કંપની
બ્રુક્સેલ્સ અને પબ્લીશર્સ
કેથવબાગ, પ્રિન્સેસસ્ટ્રિટ,
મુંબઈ. નં. ૨

દાઠ રૂપિયા

અથભાવૃત્તિ

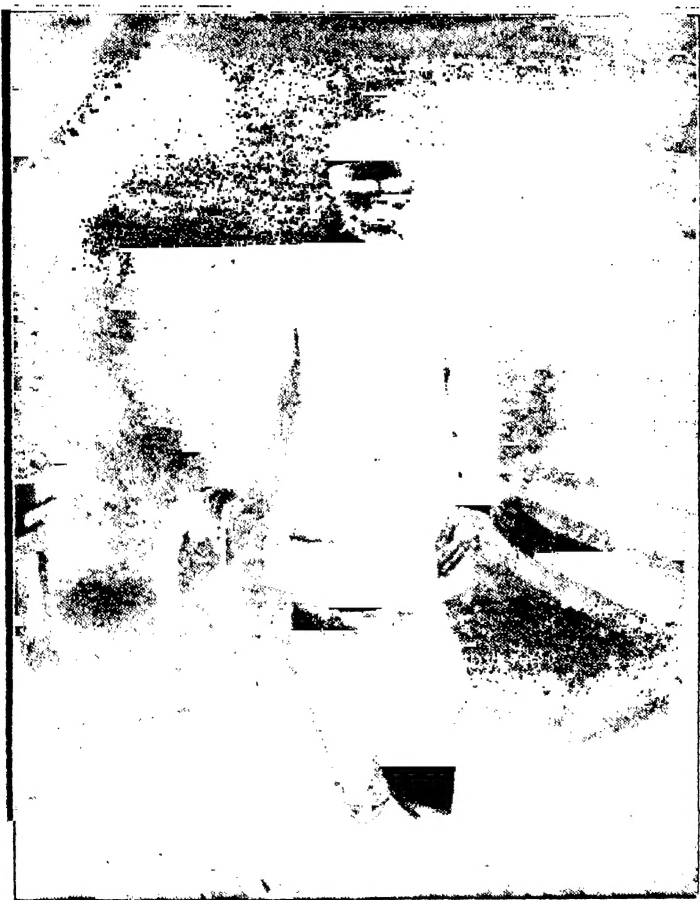
અત, ૧૧૦૦

ગુજરાત સરકાર
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઇટ સંગ્રહ
૧૫/૫/૧૬

દ્વા ના ૨
કે શ વ ૬૦ શે ૬
ખડોયતા મુદ્રણકલા મન્દિર
ચારરસ્તા, અમદાવાદ

सपरसियुं

परम शुभेच्छक

श्री० रतिलाल नारणदास गाभी, दिल्ली

સમર્થ સમાજ હિતચિન્તક,
શ્રીમાન્ રતિલાલભાઈ,

‘પિતાથી પુત્ર સવાયા,’ એ લોકસૂત્રાનુસાર
તીર્થસ્વરૂપ આપના પૂજ્ય પિતાજીની
ઉન્નત ભાવનાઓને પુણ્યકર્મે અને દાનધર્મે-
દિલાવર દિલથી આપ પોષી રહ્યા છો; તેમજ
સુન્દર સેવાકાર્યોને અંગે મારા પ્રત્યે
આપની જે પ્રશસ્ય મમતા છે, એના
સુમધુર સ્મરણ નિમિત્તે
પ્રસ્તુત પ્રકાશન સાથે આપનું નામ સંયુક્ત
કરતાં અનહદ આનન્દ
થાય છે.

સદૈવ
સ્નેહાંકિત
કેશવ હ. શેઠ

આત્મનિવેદન

‘ઉંધિયું’ અને ‘ફાળા-કાકી’ પછી બહાર પડતાં આ ત્રીજા લેખસંગ્રહનું નામ ‘પંચકૂટિયું’ કિંવા ‘કારમું’ જે પ્રથમથીજ નક્કી કરી રાખવામાં આવ્યું હતું તે નહિ રાખતાં ‘સખરસિયું’ રાખ્યું તે માટે થોડા ખુલાસાની આવશ્યકતા છે. આ સંગ્રહના પ્રકાશક ભાઈશ્રી કેશવ શેઠના કવિ હૃદયને ઉપયુક્ત બને નામે અરસિક લાગતાં એમણે મને કોઈ બીજું રસિક નામ સુચવવા માટે જણાવ્યું સાથે એમણે પોતે ચાર-પાંચ નામેની ટીપ રજુ કીધી: થોડી ઘણી ઘડભાંગ પછી આખરે ‘સખરસિયું’ નામ નક્કી થતાં એમણે સંગ્રહના મુદ્રણનું કામ શરૂ કરી એ બાબતની ‘ઉંધિયું’ની બીજી આવૃત્તિમાં જાહેરાત પણ કરી દીધી; મુદ્રણ કામ અર્ધાંક મજલ પહોંચ્યું હશે ત્યાંતે ઇતિહાસમાં અપૂર્વ એવો સખરસ સંગ્રામ શરૂ થયો. દાંડી અને ધારાસળાના કિલ્લા સર કરવા દેશના આબાલ વૃદ્ધ ભાઈ બેનો રંગરૂટમાં ભરતી કરવા ધસ્યા. ‘હોચપોચિયું’ સાહિત્ય બેઠક મારી ગયું અને ચોપડી વેચનારાઓએ રાષ્ટ્રીય સાહિત્યની માંગણી વધારી દીધી; શ્રી કેશવ શેઠ પણ ‘કેશરિયાં’ કરી ‘રણુના રાસ’ બેસવા ફેરી પડ્યા; અને પ્રાઇમસ સ્ટવ પર સખરસ પકવવા મહેલા પેણામાં અધું પધું મીઠું તૈયાર થવા આવ્યું હોય એટલામાંજ સ્ટવમાં ઘાસલેટ ખુટતાં તે છુસ મારી જાય અને પેણા ઉતારી લેવો પડે તેવું જ ‘સખરસિયું’ના સંબંધમાં કાંઈક બન્યું: સખરસના સંબંધમાં આ કોઈ મોટા પંડિતનું ભાષ્ય હશે એવી આ સંગ્રામમાં રસ લેતા કોઈ ભાઈ બેનની ગેરસમજ ન

થાય અને આ પુસ્તકના વિક્રયિકને ખટાવી મારવા તે ન લલચાય તે માટે પુસ્તકનાં નામમાં ફેરફાર કરવાનો વિચાર હૃદયમાં આવ્યો હતો ખરો. છતાં સખરસ સંગ્રામ શરૂ થતાં પહેલાંજ આ સંગ્રહનું નામ નક્કી થઈ તે છપાઈ ગયલું હોવાથી તેમાં ફેરફાર કરવાનું બની શક્યું નથી; હશે! બે હાથે હિમ્મતને પકડી રહી પડતો તો નથી પણ પુસ્તક વેચનાર આ બાબતનો જાહેર ખબરમાં ઘટસ્ફોટ કરે એટલું તો હસતા હસતા સૂચવી શકું છું. બાકી મારે ભાગે તો એટલોજ ખુલાસો કરવાનો રહે છે કે ભોજનમાં જે સ્થાન સખરસનું છે તે સ્થાન આનંદનું જીવનમાં હોવાથી આ સંગ્રહનું નામ ‘સખરસિયું’ રાખવામાં આવ્યું પણ આ પીડા ટળે છે ત્યાં બીજી આવીને ઉભી રહે છે. એક બિચારો દેવી ભક્ત પ્રાહ્મણ પીડ પર બકરો ઉપાડી ચાલ્યો જતો હતો તેને ચાર ગૃહસ્થો જેઓ પણ પ્રાહ્મણોજ હતા તેમણે જોયો. એ ભાઈઓની ઘાનત પેલા બકરવાળા પ્રાહ્મણની મિટ્ટી મળક કરી. તેની પાસેથી બકરો છોડાવવાની હતી. દરેક જણ થોડે થોડે છેટે પ્રાહ્મણના માર્ગમાં ઉભો રહ્યો. બાબુએથી પ્રાહ્મણ પસાર થતાં સંકેત મુજબ એકે કંઈ કાંય હો મહારાજ ! હે કાંય ? કુત્તા ? બ્રાહ્મણ હોડન ત્યાંલા શીવાયચી લાજ દેવોલ વાટતં નાહિ કા ।

મહારાજે બકરા તરફ જોયું. બકરોજ છે એમ ખાત્રી હોવાથી જરા હસી ગુપ્ત્યુપ તે આગળ વધ્યા. એટલે બીજો ટહુક્યો ‘અજી એ કયા ? વમ્મનકી પોઠ પર કુત્તા ? મયેં કયા દેવ રહા હું ! રામરામ ઘોર કલજુગ આ ગયા.’ પ્રાહ્મણે વળી પાછું બકરા તરફ જોયું—બે વાર જોયું ના, ના, તે બકરોજ હતો એમ ખાત્રી થતાં પ્રાહ્મણ આગળ વધ્યો. ‘અરે ભૂદેવ ! આ શું ફૂતરો ?’ ત્રીજા સળંગને પૂછ્યું એટલે પ્રાહ્મણે પીડપરથી બકરો

નીચે મૂક્યો. હાકુસની ડેરી તપાસતો હોય તેમ તેને આસપાસ ફેરવી ફેરવીને જોયો, સુંઘ્યો અને પછી પીઠપર મૂકી તેણે આગળ ચાલવા માંડ્યું, સાચેસાચ તે બકરોજ હતો ! એટલામાં ચોથો ભાઈ મારો મળ્યો; તેતો મહારાજને જોઈ એવા જોરથી હસી પડ્યો કે ઘડીભર મહારાજ સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા. ‘મહારાજ ! શ્વાન તો શ્વપચ્ચને ત્યાં હોય. શુદ્ધ બ્રાહ્મણની પીઠે નહોય !’

થયું ! પેલી બ્રાહ્મણ અને ચાર ‘શાહુકાર’ વાળી પ્રસિદ્ધ વાતમાં આવે છે તેમ આપણી આ વાતના બ્રાહ્મણે બકરું મૂકી ભાગવા તો માંડ્યું નહિ પણ એના મનમાં અર્ધી પર્ધી શંકા તો પેડીજ કે આતે બકરો કે કૂતરો ? એણે દેવીને ભોગ ધરાવતાં પહેલાં બકરા પાસે બેંબેં બોલાવી જોઈ ખાત્રી કરી લેવાનો નિશ્ચય કીધો.

‘સંચરસિયું’ પ્રસ્તાવના વિનાજ પ્રસિદ્ધ થાય એમ ઇચ્છા હતી તોપણ હાસ્યરસ સાહિત્યમાં શિષ્ટ શું અને અશિષ્ટ શું એ સંબંધમાં માફ મંતવ્ય સ્પષ્ટ કરવા શ્રી કેશવ શેઠે મને આગ્રહપૂર્વક સૂચવ્યું : એટલે ઉપર્યુક્ત વાર્તામાં આવે છે,’ તેમ ચાર બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થો એટલે સાહિત્ય સમાલોચકોની કટ્ટા રૂપ ટીકાથી પેલા દેવી ભક્ત બ્રાહ્મણરૂપ આ સંગ્રહના પ્રકાશકને લાગ્યું હોય કે પોતે જે વસ્તુ દેવી (સાહિત્ય દેવી) આગળ વધેરવા (છાપવા) લઈ જાય છે તે બકરો છે કે કૂતરો-શિષ્ટ છે કે અશિષ્ટ ?-તેની ખાત્રી બકરા પાસે-લક્ષણા વૃત્તિથી મારી પાસે બેંબેં બોલાવી કરી લેવી ! મને લાગે છે કે મારે તેમ કરવું જોઈએ; મારે ખાતર નહિ તો પ્રકાશકને ખાતર !

હાસ્ય સાહિત્યમાં શિષ્ટ શું અને અશિષ્ટ શું એનું ધોરણ નક્કી કરવું સહેલું નથી. એનું માપ કરવાનો એક ગજ એવો છે ખરો કે શિષ્ટ જનોની સુરૂચિને વિના સંક્રાંત્ય માફક આવે તે શિષ્ટ ન આવે તે અશિષ્ટ પણ કપાળે કપાળે ભિન્ન ભિન્ન મતિ હોવાથી; એક શિષ્ટજનને જે વસ્તુ ન રૂચે તે વસ્તુ બીજા શિષ્ટજનને

ખાસ રૂએ. એટલે ઉપર્યુક્ત સૂત્રમાં અતિ વ્યાપ્તિના દોષ આવી જતો હોવાથી તે સર્વામાન્ય થઇ શકે એમ નથી. વળી શિષ્ટજન કોને કહેવો એ પણ એક પ્રશ્ન છે: કારણ શિષ્ટતા કાંઇ એકલા ઉંચા વર્ગના પંડિતોને દારેજ ખડકાઇ ગયલી નથી હોતી. મધ્યમ અને નીચા વર્ગના સામાન્ય માણસોમાં પણ તે ભરપટ્ટે મળી આવે છે. એટલે અમુક વસ્તુ શિષ્ટ છે કે અશિષ્ટ છે તે જોવાનું ધોરણ મારા નમ્ર મત મુજબ હેતુ, સંજોગ અથવા રૂઢિ, વિષય અને પાત્ર જોઇ નક્કી કરવાનું રાખ્યું હોય તો એ સંબંધમાં ભૂલ થવાનો સંભવ ઓછો થાય ખરો. જો આ ચાર નિકષપર કસી જોયા વગરજ શિષ્ટાશિષ્ટના સંબંધમાં મત બાંધી દેવાનો હોય તો તો અમુક વર્ગને આકર્ષવા અનુવાદ થયલી ‘ચુંબન અને ખીજી વાતો’ જેવી નિર્દોષ વાર્તાઓનું મથાળું વાંચતાંજ શિષ્ટજનોની સુરૂચિને આંકડી આવવા માંડે !

વાત નીકળી છે તો એક ખીજી વાત યાદ આવે છે તે પણ કહી દઉં.

મહાત્મા ગાંધીજીનો અર્ધ ઉઘાડો પોશાખ સદ્ગત મોલાના મહમ્મદઅલીને (એક શિષ્ટ ટીકાકાર મિત્રના શબ્દમાં કહ્યું તો) ‘ચાંદુડીઆ’ જેવો લાગેલો. એઓશ્રીએ ગાંધીજીને કહ્યું ‘મુસ્લીમ સંસ્કૃતિ આવા અર્ધ નમ્ર પોશાખને અશિષ્ટ ગણે છે’ ? જવાબમાં ગાંધીજી હસ્યા.આવા કષ્ટક ભાવાર્થનું છાપામાં વાંચેલું મને યાદ છે: એ વાત જો ખરી હોય તો શિષ્ટતા અને અશિષ્ટતાનો નીવેડો ઉપર્યુક્ત ચાર નિકષો પર કસી જોયા વગર આવંજ નહિ એનું એક વધુ દૃષ્ટાંત રજુ થાય છે.

શિષ્ટાશિષ્ટના સંબંધમાં આવા આવા ઘણાંય દૃષ્ટાંતો ટાંકી શકાય એમ છે. પ્રાંતપ્રાંતના આચાર વિચારમાં અને રૂઢિમાં ભેદને

લીધે પણ અમુક આચાર કે રૂઠિ શિષ્ટ કે અશિષ્ટ તેનો નિર્ણય પણ સંભાળથી કરવાનો હોય છે. આ વિષય વિસ્તૃત નિબંધ માંગી લે એવો હોવાથી કોઇ ભવિષ્યના પ્રસંગે એ આજતનો વિસ્તારથી ઉદાપોહ થશે.

આ સંગ્રહની વાર્તાઓમાં પ્રસંગ મળ્યો છે. ત્યાં એક શિષ્ટ ટીકાકાર મિત્ર કહે છે તેમ ‘હહરીની હુરતી’ બોલી વાપરવાની લાલચ હું થોભાવી શક્યો નથી. કારણ મારા નત્ર મત મુજબ તો કોઇ લોહી તરસ્યા કાઢી બહારવટીઆની લોહી, ખૂન, મારામારી અને કાપાકાપીની વાતોથી ખરડાયલી ‘કર્કશ, અસહ્ય અને લગભગ જંગલી’ બોલી રૌદ્ર રસમાં દીપે પણ સુરતની હસનીય બાબુની વાતોમાં તો ‘હહરીની હુરતી’ બોલી બહુ મીઠી લાગે જો! ખરું કે’ઉં છ!

દરેક રસને પોતપોતાના પારિભાષિક શબ્દો અને વાક્યો હોય છે. જે રસ ઝમાવવાનો હોય તે રસના વિશિષ્ટ શબ્દોના ઉપયોગ વિના તે રસ સ-રસ ઝામી શકતો નથી. ‘તેના મુખપર વિષાદની કાલિમા છવાઇ રહી’ એ કંઈ રસમાં શોભે પણ એની એજ વાત હાસ્ય રસમાં કહેવી હોય તો એમજ કહેવાય કે ‘તેનાં ડાયાંમાં એરંડિયાનું સામ્રાજ્ય આપી રહ્યું.’ એટલે કે તેનું ડાયાં દિવેલ કે એરંડિયું પીધાં જેવું થઇ રહ્યું.

‘લયનો માર્યો પીપળાનાં પાન પેરે તે થરથર કમ્પતો હતો’ એ વાક્ય હાસ્યરસમાં મૂકવું હોય તો તેનાં ‘પોતિયાં લેવાયાં’ કે ‘તેની કાછડી છૂટી ગઇ’ એમ કહેવામાં શી હરકત છે? આતો માત્ર બે દષ્ટાંતોજ રજુ કર્યા છે તે પરથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે પ્રત્યેક રસમાં તે તે રસને અનુકૂલ વસ્તુ (Plot) ઉપરાંત તેની ભાષા, તેની વાક્ય રચના તેમાં ભાગ લેજવતાં પાત્રોનાં નામો ઇત્યાદિ તે તે

રસને અનુરૂપ ન હોય તો તે તે રસનું વાતાવરણ બરાબર ઝામનું નથી એટલુંજ નહિ પણ પાંડિત્યની અને શિષ્ટતાની વિકૃત સમજને લીધે કિંક્રુ શબ્દો કે વાક્યોની વરસેલી ઝડી કોઈકોઈ વાર રસમાં ક્ષતિયે ઉત્પન્ન કરે છે.

કોઈનું મોઢું ઉઘાસ હોય તો તેને ઘણા શિષ્ટજનો મશ્કરીમાં કહે છે કે તેનું ડાચું દિવેલ કે એરંડિયું પીધા જેવું છે અથવા તેના ડાચામાં એરંડિયાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું છે. આ નિર્દોષ હાસ્યમાં જે વિદ્વાનને અશિષ્ટતા લાગતી હોય તેને તે મારે શું કહેવું ? અથવા પોતાને કાટલે જેખી વસ્તુનું તોલ કરનાર વિકૃત મનોદશા-વાળા મિસ મેયોએ વૈષ્ણવોના પવિત્રમાં પવિત્ર તિલકમાં અશિષ્ટતા શું નહોતી જોઈ ? વિલાયતમાં એક આંગ્લ રમણીને વાહનમાં જ્ય્યા ન હોવાથી પુરૂષના ખોળામાં છડેચોક ખેડેલી જોઈ પ્રસિદ્ધ પારસી સુધારક શ્રી. મલબારીએ પોતાની મુસાફરીના વર્ણનમાં દિદિ શિષ્ટતાની લાગણી દબાવતાં કહ્યું છે કે **Evil is he who evil thinks !** હાસ્ય રસમાં વખતે ઉંડે ઉતરાય કે નયે ઉતરાય તો પણ ઉપર્યુક્ત કારણોને લીધે હાસ્ય રસમાં શિષ્ટ શું અને અશિષ્ટ શું તે ઉપર સહસા નિર્ણય બાંધી અભિપ્રાય આપવાનું સાહસ તો જરૂર ઉચું મૂકી શકાય !

આ અંગ્રહમાં આવેલા ડીટેકટીવ વાર્તાઓની શરૂઆત ‘નવચેતન’વાળા મારા મિત્ર શ્રી. ચાંપસીલાઈની બ્લાલભરી પ્રેરણાને આભારી છે: એ વાર્તાઓમાં કળા નથી, કાંઈ જીવ નથી, ડીટેકટીવ વાતો લખનારા વિદેશી કલાકારોનું એમાં આપું પાતળું ચે બહુતર નથી. આ બધાં દોષોનો ટોપલો ચાંપસીલાઈને બારણે ભલે ઠલવાય ! કારણ મારા જેવા અલુધડને ઉત્તેજન આપતાં પરિણામ એવુંજ આવે. એમ કરતાં કદાચ કોઈ રડ્યાખડ્યા સર્જનને એ વાતો ગમી જાય, તેમાં તેને કલાના, રસિકતાના, હાસ્યના—અને શું નહિના—અર્ણવો ઉછળતા માલમ પડે તો તે સર્વનું માન-અહમ્

આ નમ્ર સેવકને દ્વારે તે ખડકી જશે તો તેનો બખ્ખે હાથે આભાર માનવાનું કામ સેવક ચુકશે નહિ ! ડીટેક્ટીવ વાતોમાં હસ્તરેષા શાસ્ત્રની વાતો આવે છે તે હસવાનાં ગપ્પાં નથી પણ અનેક હાથો જોયા પછી બાધેલા નિર્ણયોનું અવતરણ છે એની ખાત્રી રહે.

આ સંગ્રહની ડીટેક્ટીવ વાતો કલ્પિત છે; સંગ્રહની એકાદિ વાત જીવંત પ્રસંગ પરથી લીધેલી છે. કાષ્ઠકાષ્ઠ જુદેજુદે પ્રસંગે મળેલા અનુભવ પરથી લખાયેલી છે. એમાંની કાષ્ઠપણ વાતનું વસ્તુ કાષ્ઠમાંથી તફાવેલું નથી. આટલી સ્પષ્ટતા હું એટલા સારૂં કરું છું કે મારા એક સન્નિવેશ મારી 'હિપ્પોટીઝમ' વાળી વાર્તા માટે ટીકા કરી હતી કે 'એના પર માત્ર જાયાજ નથી પણ આખી વસ્તુ અને તેની ખીલવટ અંગ્રેજી સાહિત્યની છે.'

હવે હું તો માનું છું કે એકજ વિષય ઉપર દરેક માણસ પોતપોતાના મતવ્યાનુસાર લખી શકે; તેણે બીજાની તેવી વાત પોતાની વાત લખતાં પહેલાં વાંચી હોય અને તેમ તેણે પ્રામાણિકપણે બીજા પાસે કબુલ્યું હોય તેનો અર્થ એમ શી રીતે થઈ શકે તે વાતની જાણ, તેનું વસ્તુ અને તેની ખીલવટ એ સર્વ આખાથે બીજામાંથી તફાવેલાં છે ! સિવાય એ બન્ને વાતો આખાથે સામ-સામી મૂકા એમ સાબિત કીધું હોય કે બન્નેનાં વસ્તુમાં કે તેની ખીલવણીમાં જરાયે ફરક નથી.

એક વિદ્વાને શોધી કહાડ્યું છે કે હું નિષ્કારણ પ્રાચીનતા પ્રિય માણસ છું. પ્રભુ જાણે શા કારણથી ?

હું ચ્હા, સીગારેટ, બીડી કે દારૂં નથી પીતો તેથી ? ખાદી પહેરું છું ને સુતર કાંતું છું તેથી ? વૈષ્ણવ ધર્મના ચોખ્ખાઈના અને રસિકતાના નિયમો સમજીને પાળું છું તેથી ? નીચી જ્ઞાતિઓમાં નાતરાં તથા છેડાફાડના રિવાજને લીધે તે જ્ઞાતિની નિર્દોષ સ્ત્રીઓની

થતી જનવરી દશા જોઇ તેમજ જ્યાં જ્યાં નાતરાં અને છેડાફાડના રિવાજો છે ત્યાં ત્યાં બાળકમ, વૃદ્ધકમ, કન્યાવિક્રય અને બલિચાર વધારે પ્રમાણમાં થાય છે એમ જાણી આ રિવાજોનો અમુક અપવાદ-દાખલા તરીકે આપદ્ધર્મ સમજી અક્ષત વિધવા-બાદ કરતાં હું કદર વિરોધ કરું છું તેથી? ગમે ત્યાં ગમે તેમ બેસીને ખાવું પીવું અને પછી વ્યક્તિની-તેથીજ સમષ્ટિની શરીર સંપત્તિનો નાશ થાય તે જોઇ કકળી ઉઠું છું તેથી? અંગ્રેજી વ્યાયામ પદ્ધતિને બદલે આસન અને પ્રાણાયામ હું વધારે પસંદ કરું છું તેથી? હૃદય પલટાને બદલે નામ પલટાને કે સ્થાન પલટાને સુધારો થયેલો માની લેનાર સુધારક તરફ હું હસું છું તેથી? કાલેજ સુધીની અંગ્રેજી કેલવણી મેં જાતે લઇ તેમજ મારી દીકરીને લગભગ મેટ્રીક સુધીની કેલવણી લેવા દઇ મેં જોયું કે એ કેળવણી આપણા શરીર અને આપણી સંસ્કૃતિને ચુસનારી છે તે કારણને લીધે એની પાછળ આપણાં સારામાં સારાં વર્ષો અને પૈસા ખર્ચાદ કરવામાં કશોય સાર નથી એમ જ્યારે સારે પ્રસંગ મળે કહું છું તેથી? અમારા હાથવણાટના કારખાનામાં વર્ષો સુધી ઢેઢ વણકરો સાથે મિટ્ટો સહકાર સાધ્યા છતાં હજી સુધી મને એજ વહુમ રહી ગયો છે કે સ્પર્શસ્પર્શનો વિવેક તૂટવાથીજ માંસ મદિરાની ખાણીપીણીનો પ્રચાર વધી ગયો છે એટલે સ્પર્શસ્પર્શના નિયમો તિરસ્કારથી નહિ પણ પ્રેમથી ધાર્મિક ફરજ સમજી પાળવા જોઇએ એમ પ્રસંગોપાત પ્રતિપાદન કરું છું તેથી?

શાથી હું પ્રાચીનતા પ્રિય છું? અને અર્વાચીનતા એટલે શું? અર્વાચીન સારી નરસી કાઢપણ રૂઢિનું મૂળ જોઇશું તો પ્રાચીનતામાં જડી આવ્યા વિના નહિ રહે. વેદાંતનો ‘દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ’ એ વાદ ધ્યાનમાં લઇએ છીએ તો એમજ લાગે છે કે પ્રાચીન કશુંય નથી, બધું અર્વાચીનજ છે. તેમ અર્વાચીન કશુંય નથી, બધું પ્રાચીનજ છે: દૃષ્ટિભેદ સિવાય પ્રાચીનતા કે અર્વાચીનતા જેવું કશુંય નથી.

એક અને અખંડ કાલ લગવાનની સમય સમયની લીલાને એ નામે
આપો તો જુદી વાત.

ડીક ! બહું ભાપણ કીધું : હવે જરા થાક ખાઇએ—ખાંજી લેખ
સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યાંસુધી અથવા પ્રભુની ઇચ્છા હોય ત્યાંસુધી,
શ્રીકૃષ્ણને ચરણે.

માહાવદ અગીઆરસ
૧૯૮૭

}

છાયાલાલ ડા. જગીરદાર

શ્રી. જગીરદારની કલમથીજ
લખાએલું હાસ્ય રસનું નવું પુસ્તક

“ ઉં ધી યું ”

જેણે વાંચ્યું છે તેણે મુક્તકંઠે વખાણ કર્યા છે
ટુંક સમયમાં જ ખીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઇ છે
તમે ન વાંચી હોય તો આજેજ એક નકલ મંગાવી લ્યો.

મળવાનું ઠેકાણું:—

આર. આર. શેઠની કુંઠ બુકસેલર્સ

કેશવખાગ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ.

સ ખ ર સિ યું

રસપ્રવાહ

સીમા

ડીટેક્ટીવ ગન્યો	૧—૧૧
બુદ્ધ દસ્તાવેજ	૧૨—૬૨
અનામીવાર્તા	૬૩—૮૬
જીવનપક્ષટો	૮૭—૧૦૧
‘સુધારા’ને ઉજળેપન્થે	૧૦૨—૧૦૬
જગજ્વરગુલાંટ	૧૧૦—૧૨૫
વ્રહ્મ વિધુર	૧૨૬—૧૩૦
રૂકમણી હરણુ	૧૩૧—૧૪૨
પરોપકાર	૧૪૩—૧૪૮
પરિવર્તન	૧૪૯—૧૫૬
મુંબઇનું જીવનરહસ્ય	૧૫૭—૧૬૪
પ્રવીણભાષ	૧૬૫—૧૭૨
સુરતનું જીવનરહસ્ય	૧૭૩—૧૭૮
નસીબની લીલા	૧૭૯—૧૮૮
‘વકીલને વચને’	૧૮૯—૧૯૭
સંતતિ નિયમન ?	૧૯૮—૨૦૭
પાકિટીંગ	૨૦૮—૨૧૪
નાગિયું	૨૧૫—૨૨૪

પ્રકાશક તરફથી

શ્રીયુત જાગીરદારનું પહેલું પુસ્તક-ઉંધિયું-સંવત્ ૧૯૮૫ની પોષી પૂનમે પ્રસિદ્ધ થયું હતું; રસજ્ઞ જનતાએ તેને તાબડતોબ વધાવી લીધાથી છ જ મહિના જેટલા દુકા ગાળામાં એની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવી પડેલી.

ત્યારપછી ‘કુઈળા-કાકી’ નામનું બીજું પુસ્તક પ્રકટ થયું. જણાવતાં આનંદ થાય છે કે એનો સત્કાર પણ સારો થયો.

આજ આ ત્રીજું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય છે. ‘ઉંધિયું’ની બબ્બે આવૃત્તિઓથી અતૃપ્ત રહેલી જનતા પ્રસ્તુત પુસ્તક-માંની નવીન વાનીઓનો રસાસ્વાદ લેશે અને વિશ્વાસ છે કે તે રૂચિકર નીવડશે જ.

શ્રીયુત જાગીરદારની હાસ્યરસાત્મક સાહિત્યજાગીર હજી તો ‘સભર ભરી’ છે ! કૃપો ઉલ્લેચાય તેમતેમ નવાં નવાં ઝરણાં ઊભરાતાં જ રહે, એ રીતે શ્રી. જાગીર-

દારની મિટ્ટી મધુરી ખાનીઓનો સંગ્રહ એકઠો થતો જાય છે તેમ તેમ તેમની મર્માળી કલમ નિત્યનવીન લેખઝરણાં વહેવરાવતી જ હોય છે ! ઈશ્વરેચ્છા હશે તો વળી દુઝંકી મુદતમાં જ નવીન સંગ્રહનું છાપકામ હાથ ધરવાના અભિલાષ છે : પ્રભુ તે પાર પાડે.

વદાય લેતા પહેલાં, શ્રી૦ જાગીરદાર પોતાના ‘નિવેદન’માં વ્યંગ્યોક્તિમય સાહિત્ય વિષે જે આવશ્યક મુદ્દાઓને ‘સ્પર્શ’ કર્યો છે, તે તરફ રસજ્ઞ વાચકોનું—ખાસ કરીને અવલોકનકારોનું—ધ્યાન ખેંચવાની રજા લઉં છું.

ખડાયતા પ્રેસ,
રામનવમી, '૮૭
અમદાવાદ

}

કેશવ હં શેઠ

હાસ્યરસના જાણીતા લેખક શ્રી. ધનસુખલાલ
કૃષ્ણલાલ મહેતાની કલમથી લખાએલું ઘણું
વખતે બહાર પડતું તદ્દન નવું જ પુસ્તક:-

“ વિનોદ વિહાર ”

પૃષ્ઠ : ૩૩૬ સચિત્ર સુંદર એન્ટીક દેશી કાગળ—ત્રિરંગીરપર સહિત
મુદ્દય રૂ. ૨-૮-૦

મળવાનું ઠેકાણું:-

આર. આર. શેઠની કું૦ બુકસેલર્સ
કેશવબાગ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ : સુખર્ષ.

૧૫૬૦૦૧

સ બ ર સિ યું

ડીટકટીવ બન્યો !

અસ્તા વેચ્યા, બાસ્તા વેચ્યા અને છેવટે ભાડાની પાપડીનોએ વેપલો ડહોળા જોયો, પણ સીકંદર તેજ નહિ થયો તે નહિ જ થયો ! આખરે મેં મારી આરસના પથરા જેવી ચળકતી હોંશી-આરીપર વિશ્વાસ રાખી ડીટકટીવનો લાઇનમાં બે હાથ અજમાવી જોવાનું નક્કી કરીધું ! કારણ અસલથી જ મારી બુદ્ધિ, કોઇની ચોરી ચપાટી પકડી પાડવામાં પાવરધી હતી. પાડોશના ઢેકાંકાકાનાં વહુ મિસિસ ઢેકાંકાકી, એક દિવસ મુવેલો ઉંદર ગટરને બદલે મારા દીવાનખાનામાં, અમે કોઇ ઘરમાં નહિ હાઇથું તે વખતે, પધરાવી ગએલાં ! ઉંદર ક્યાંથી આવ્યો ? કેમ આવ્યો ? કંઈ પ્લેગનો તો નથી ? વગેરે વગેરે પ્રશ્નોપર મિસિસની સાથે અઢી કલાકની બુસ્તેબુ પછી, આખરે મેં બહાદુરીથી ખમ્મીસની બાંચ ચડાવી, મુવેલા ઉંદરને પૂંછડેથી પકડીને, તેને જરા ચક્કર ચક્કર ફેરવ્યો અને ગુરૂ બસ્વાની તપકીરનો સકુકો ખેંચતો હોઉં તેમ, તેને સુંધી જોયો, તો-હા... આ...આ...દે છીં ! ઉંદર તો બધો હીંગ હીંગ ગંધાતો હતો ! “બહુ ‘જહાલ હીંગ’ હોવી જોઇએ!” મેં તર્ક માંડ્યો. “કદાચ ‘લખી અને લખમી’ છાપની ‘જહાલ હીંગ’ બજારમાં વેચાય છે, તે જ હોય ! અને એમ હોય તો ગાંધ કાલે જ મેં એ હીંગનો એક ડબ્બો ઢેકાંકાકીને આણી આપ્યો હતો ! કઠીમાં વધારને માટે કડછી દેવતાપર તપાવવા મુકી હોય; કડછીમાં વધારના ઘીમાં મેથી કે રાઇ કે જીરૂ કે પછી એ ત્રણમાંથી બે કે ત્રણ સાથે ફૂટાફૂટ થઇ રહ્યાં હોય; કાકી હીંગનો ડબ્બો ખોલી તેમાંથી ચપટી ભરી હીંગ વધારમાં નાંખવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હોય—ખરાબર, હા; ખરાબર તે જ વખતે, આ બદનસીબ ઘૂસ દરમાંથી નીકળી કે રસોડાને માથે આવેલા માળિયાપરથી ‘હનુમાન ભુસ્કો’

મારી, કાકીની નજર સામે તરફડી મુવો હોય ! કાકીએ ગુસ્સામાં કે પછી ભૂલમાં કે પછી બન્નેમાં, હીંગવાળા હાથે જ તેને મુવેલો કે અધમુવેલો પકડી, સૌથી નજદીકના અને સલામત સ્થળે એટલે કે અમારા દીવાનખાનામાં પધરાવી દીધો હોય.” આમ આખી તર્કપર-પરા મારા મગજ રૂપી ચિત્રપટ ઉપર તરવરવા લાગી. મારા તર્કો મને એટલા તો સાચા લાગ્યા, કે પાડોશીના દીવાનખાનામાં મુવેલો ઉંદર પધરાવવાનો અપરાધ, હિંદુસ્થાનમાં સનદસર રીતે સ્થાપિત થયેલી નામદાર બ્રિટિશ સરકાર સામે રાજદ્રોહના અપરાધના જેટલો સમ્મને પાત્ર હોત, તો આ ને આ ઘડી એ દેફાંકાકીને જીવતાં કે મૂવેલાં પકડી, નામદાર બ્રિટિશ સરકારના ન્યાયાસન અગળ મેં ખડાં કરી દીધાં હોત ! મગર અફસોસ ! દસ હજાર અફસોસ ! આદમીની જીંદગી સાથે આવાં ‘ચેડાં’ કહાડનાર દુષ્ટ માણસનો ધણી, આ ઘડીએ શાકની ઝોળી ખભે ભરવી, ખુશાલ શાક લેવા નીકળી પડે છે ! અને હું અહીં મુવેલા ઉંદરનો ધણી, આમ વિચાર કરતો, આમથી તેમ અફળાયા કરું છું ! પણ ચિંતા નહિ; ભગવાન બાદાયણે ગુલીસ્તાનમાં કે કોણ જાણે કોણે ક્યાં ખરું કલું છે, કે *there's a soul of goodness in things evil*—ખૂંડ થાય તે ભલાને કાળે, તેમ આ મુવેલા ઉંદરના કિસ્સાપરથી તો મારા ભવિષ્યના જીવનનું ચક્કર બધું ઉત્તટાઈ ગયું ! ન સમજાય એવા ગુનાઓ પકડી પાડવાનું બીજ, મારા મગજક્ષેત્રમાં પડયું પડયું કટાયા કરે, બલકે સડયા કરે અને હું લગભગ ગધેડા જેવો, આમ સુરતી રવૈયાં અને ભાકાની પાપડી નેખ્યા કરું ! શી વિધિનીએ વિચિત્રતા !

‘જાલી ! તને નથી લાગતું કે આ કામ દેફાંકાકીનું છે !’ મેં આખરે ગંભીર ડાઁચે મિસિસને પૂછ્યું.

‘હા—ના; તમે કેમ જાણ્યું ? નાહક કાઠનાપર જોડું આળ ચઢાવીએ નહિ !’

‘જોડું આળ ! જરા આંખ ફાડીને જો તો ખરી, કે આમાં

શું ગંધાય છે ?' મુવેલા ઉંદરને મિસિસના નાકનાં પહોળાં નસકોરાં સુધી ધસાવી દઈ, મેં પૂછ્યું.

‘હા-આ-ટ છીઃ છીઃ હાઆટ છી ! આ શું બન્યું ?’

‘ખોટું આળ ! ખરાબર સુંઘીને કહે, આમાં શું ગંધાય છે તે ?’ મેં પૂછવાનું ચાલુ જ રાખ્યું.

‘હીં-ગ, પણ આમ—’

‘બસ; હું એ જ પૂછવા માગતો હતો.’

‘પણ આમ—’

‘બસ, વધારે પંચાત નહિ જોઈએ.’

મિસિસને વધારે બોલતી અટકાવવા, મુવેલા ઉંદરને કાગળમાં વીંટાળી, ગંજીરાકપર ઝાળવેલા હાફકાટના ખીસામાં તે ખોસી, હું પધાર્યો ઢેફાંકાકીને મંદિરીએ !

‘કેમ એખલાં છો કે ?’ ખમે ઝાળી બરવી કાકાને શાક લેવા જતા સગી આંખે જોયા છતાં, મેં વિવેકને ખાતર પૂછ્યું.

‘દાર્તો વરી; હવારના પોરમાં એખલાં નહિ તો એખલાં કાંથી લાવીએ ?’ કાકીએ કહ્યું.

‘લો, એસો; ત્યારે તો હું જમ્યા !’ કાકીને બેસવાનું કહ્યું, ત્યારે એ ઉભાં થયાં અને હું જવાને બદલે લાકડાની બેકકપર નિરાંતે બેઠો ! વિવેક તે આનું નામ !

‘ના, ના; મારા હમ, બેઠોને વરી; હવે તમારા કાકા હાક લખને આવતા ઝોહે.’

કાકીએ સમ ખાધા, એટલે હવે તો જવાય જ કેમ ? બાકી નિયમ તો એ છે, કે બૈરાં માણસ એકલાં હોય, ત્યાં પર પુરૂષે જવું ચોગ્ય નથી; જો કે મારા કરતાં વીસ વર્ષે મોટાં અને પ્રેમ થયા વગરની કાપુસની ગાંસડી જેવાં ઢેફાંકાકી સાથે, હું ધબ દેતો કે પ્યારમાં

પડી જઈ, એ લગભગ અસમ્ભવિત હતું; તો પણ નિયમ તે નિયમ—
Law is law ! મારે તો વિવેક કરવો જ જોઈએ ને ?

‘ત્યારે આપણે છે તે, તમને હું એમ પૂછતો હતો, કે આપણી
ગઇ કાલની હીંગ કેવી ?’ મેં કાઠું ઉકેલવા માંડ્યું.

‘બહુ હરસ; પણ હજુન જુની દાખરી ચાલે છે, એટલે નવી
દાખરી ખોજી નથી.’ કાઠીએ કહ્યું.

‘જુની પણ મેં જ આણી આપેલી ને ?’

‘હારતો વરી ! કેમ કંઈ હવારના પોરમાં હીંગનું કામ પયરું ?’

‘ના, ના; એ તો સહજ પૂછું છું ! ગઇ કાલનો તમારો વધાર
તો એવો જખરો લાઇ, કે છેક અમારા દીવાનખાનામાં છીંકાછીંક
થઈ રહી !’

‘અરે, હા રે; તમારી બયરી હીંગ તો એવી એનવારી, છે કે
આજથી દહબાર દિવસ ઉપર મેં વધાર—’

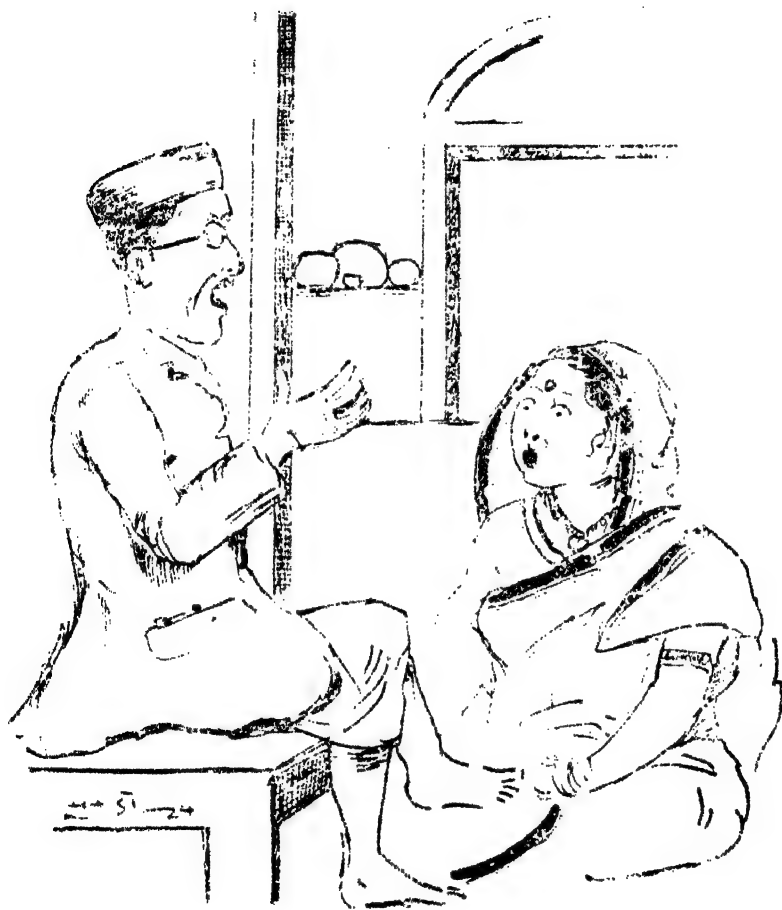
‘શું-શું ? વધાર ! કઢીનો ?’

‘ના, ના; હુરનના છુંદાનો વધાર કરવા મૂયકો હતો, તે એની
ધોંસ તો એવી હરી, કે ઉપર મારીઆપર એક ઢેરધલોરી ફરતી ઝાહે,
તેને છીંક આવી, ને લાગલી જ તમ્મર ખાઇને વધારમાં પરી ! હવે
એ વધાર કાંઈ કામમાં આવે ? બધો કારી લાખવો પયરો અને કાણ
જાણે, હવારમાં કેનું મોઢું જોયલું, તે બધું નુસકાન નુસકાન થઇ રહ્યું !
મુઘ ઢેરધલોરી—’

‘ઢેઘીલોડી કે ઉંદર ?’ વધારની વાત મળી, પણ આ બાબત
વાંધામાં પડી જતી હોવાથી, મેં કાઠીને વચ્ચે જ અટકાવીને પૂછ્યું.

‘ઉંદર હાનો ! ઢેરધલોરી હતી ! તમે બી ચંદુમુક્ષા ! હમજો
નીહ ને માથું ફોગે તો ! ઉંદર તે વરી છીંક ખાતા ઝાહે ?’

હવે ઢેઘીલોડી કે ઉંદર છીંક ખાતા હશે કે નહિ, એ વિષય
પ્રાણી-વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો હોઇ, ડીટેક્ટીવની લાઇનમાં એનો સમાવેશ નહિ
થતો હોવાથી, મેં એ વિષય ઉપર કાઠીની સાથે પ્રશ્નોત્તરી કરવી

“ ત્યારે આપણે છે તે ...ગમકાતની હીંગ કેવી ? ”

મેં ‘ઠાકુ’ ઉકેલવા માંડ્યું.

(ડીરેક્ટોર અન્યો, પૃ. ૪)

માંડી વાળી ! બાકી એમણે માફ નામ ચંદ્રમોલેશ્વર હતું, તે બગાડીને ચંદુમુક્તા કરી નાંખ્યું, તે માટે તો મને અફસોસ છૂટયો જ ! અય ઓ સરકારે ઝાલીમ ! કહે, કહે; ફરજયાત કેળવણી તું ક્યારે 'દાનીમ ?'

‘ત્યારે હું તમને એમ પૂછું, ઢેફાંકાકી ! કે —’

‘ઢેફાં હાની ? રેવા ! તમે બી આવા ભયનાગયના માનસ નામ બગારી લાખો છ તો !’

‘માફ કરજો, હંકે કાકી ! તમારું નામ મૂવું એવું અટપડું છે, કે રેવાને બદલે ઢેફાં જ બોલાય જાય છે !’

‘ઓહો હવે ! નામ નશાન કેનાં રહ્યાં છે, કે આપણાં રહે ?’ કાકીએ શીશસુરીમાં ડોકિયું કીધું, એટલે ડીક થયું; નહિ તો વગર લેવે-દેવે ગ્રહણના ધારતી લાગી હતી !

‘ત્યારે હું એમ પૂછું, રેવાકાકી ! કે એ ઉંદરવાળા વધારને તમે ક્યાં નાખી દીધેલો ?’

‘અરે ! ઉંદર નહિ, ઢેરધલોરી ! તમે બી મારા ભણ હમજતા નથી તો !’

કાકીએ આ બીના એટલો ભાર દબ જણાવી, કે હું પોતે વિચારમાં પડી ગયો ! મારી તો કાંઈ જોવામાં ભૂલ થઈ નથી ને ! ના, ના; મેં સુધ્યો, મિસિસે સુધ્યો; અમે બન્નેએ છીંકા ખાધી ! એટલું બધું તે ગાલું ગેપ હોય ? ઉંદરને બદલે જ ઢેઘીલોડી !

‘ખરી વાત, રેવા કાકી ! એમ છે, કે આજે સવારે મારા દીવાનખાનામાં મૂવેલો ઉંદર પડ્યો હતો !’

‘મૂવેલો ઉંદર ! પલેગવારો ?’

‘ના, ના; હીંગમાં વધારેલો !’

‘હા-હા-હા-હા, હી-હી-હી : બયરું એમ થઈ ગયું, કે હ-હ-હ, હે-હે-હે—’

કાકી તો એવા જોસથી હસી પડ્યાં, કે હું તો આભો જ બના ગયો! હસવાનો વંટોળીઓ પસાર થઇ જતાં કાકી આંસુ લૂછતાં બોલ્યાં: ‘અરે તારીની! મૂવા પુંછઆને કહ્યું ઉંતું કે ઢેરબલોરી ગટરમાં નાખી દેજે, તો એ મૂવા તો કંઈ તમારે તાં લાખી આવેલો લાગે છે!’

‘પણ કાકી! તમે તો કહો છો ને, કે એ વાતને દશ બાર દહાડા થઈ ગયા અને અમારે ત્યાંથી તો ઉંદર આજે નીકળ્યો!’

‘બરાબર છે, બરાબર છે; વાત મળી હવે! એ મૂછ ઢેરબલોરી તમારે તાં આટલા દિવસ પરી પરી ફુલી ગયલી અને હવે તો મોટા ઉંદર જેવી લાગતી ઓહે! હવે વાત મળી! તમારા કાકા કે’તા ઉતા, કે મૂવાં મૂડાં તો પયરાં પયરાં ફુલી જાય. એને તરત બારી નીહ લાખીએ તો મુવાં ભારે થઇ જાય! એમ જ ઓહે, ચંદુમુલ્લા! ખરૂં કેહું છું!’

શું કપાળ એનું! જાણે કે દસ બાર દિવસ સુધી અમે દીવાનખાનું જ સાફ નહિ કરતાં હોઇએ તેમ, આટલા દિવસ ઢેડધીસોડી પડી રહે અને અમને એની ખબર જ ન પડે! શી દુનીઆ છે!

‘અરે, કાકી! એમ તે હોય? કહો જોઇએ, એ ઉંદર હું તમને બતાવું તો તે તમે પારખી શકશો?’

‘અરે, એ મિલિટમાં પારખી કા’રૂં! બતાવો જોઈ!’

મેં હરખમાં ને હરખમાં ધીરે રહીને ખીસામાંથી ઉંદર બાંધેલું પડીકું કહાડ્યું, તેને છોડ્યું અને મૂવેલા ઉંદરને પુંછડેથી પકડી, મેં તે કાકીને બતાવ્યો; ‘બુવો, એ જ ને?’

કાકી જરા આધાં હતાં, તે પાસે આવ્યાં. ઉંદરને છેટે રહીને ઉપર તળીએથી વાંકાયુંકા થઇ તપાસી જોયો. પછી હોઠે આંગળી લગાડી બોલ્યાં: ‘એ મૂછ ઢેરબલોરી કંઇક એવી જ ઓહે!’

‘ઓહે શું, એ જ છે!’ મેં વિજયના ગર્વથી કહ્યું.

‘ના, ના; તમે બી મારા લઘ હમજો નીહ ને ! આ તો મોટો ઉંદર છે; ધુસ જોને કહીએ તે. મને બી કંઈ નાદાન પોરી બોરી હમજોલા કે હું !’ કાકી કંઈક તરડાઇને બોલ્યાં.

હું કાંઈ જવાબ દેવા જઉં, તે પહેલાં તો કાકા ‘હાક’ લઇને આવી પૂગ્યા.

‘કમ, શું છે ? મીસ્ટર ! તમારી ઘાંટાઘાટ હું છેક નીચેથી સાંભળતો આવું છું !’ કાકાએ આવતાંની સાથે જ અમને ઉધડા લીધા.

‘નહિ રે, કાંઈ નહિ; એ તો અમથું !’ એમ કહી ઉંદરને મેં પડીકામાં વીંટાળી ખીસામાં મૂકી દીધો. કાકા જરા મીઠાજો અરખેલાઈ હતા ! પાંસઈ ઉતર્યું તો તો ડીક; નહિ તો સામા માણસને આખો ને આખો ખાઇ જાય. કાકી તો એનાથી ધૂજતાં ને ધૂજતાં રહેતાં-એવો એમનો ત્રાસ હતો ! હું પણ અનતા સુધી એ હોય, ત્યારે આવવાનું માંડી જ વાળતો. આજે એમને શાક લેવા જતા જોયા, એટલે હું આવ્યો અને એ પાછા ફરે એટલામાં, કાકીની પાસેથી મૂવેલા ઉંદરવાળી વાતનો ખુલાસો લઇ પાછા ફરવું, એમ મેં ધાર્યું હતું; પણ વાતનું વતેસર થઈ ગયું અને એટલામાં એ ઢેફાં જોયો કાકા આવી પહોંચ્યો ! હવે તો ગુપત્યુપ રસ્તો માપવામાં જ સલામતી હતી; કારણ, કાકાના મગજનો પારો ઘરમાં પગ મૂકતાં જ ખોઇવીંગ પોઇટપર આવી ગયો હતો !

‘અમથું શું ? ઘાંટાઘાંટ તો બહુ થતી હતી ને ?’ કાકાએ ડાળા કકડાવ્યા.

‘ના, રે ના; વાત તો ઢેફાંકાકા—’

‘ઢેફાં નહિ, દેવા ! બોલતાં બોલતાં છેક જ ફાટયા ને કાંઈ !’

‘અરે હા; એ તો મને બી રેવાને બદલે ઢેફાંકાકી કહીને બોલાવે છે.’ હવે કાકી વચ્ચે પૂરાયાં.

‘બેસ, રાંડ ડાલવી ! સમજો નહિ ને ! અને હું પૂછું, કે આ

મિસ્ટર આવ્યા હોય, ત્યારે ઘરમાંથી બહાર નહિ આવવું, એમ મેં તને કહ્યું હતું ને તું બહાર કેમ આવી ? હેં !'

વાત વધી પડશે ધારી હું હવે બોલ્યો : ' અરે દેવાકાકા ! આમ શું ગુસ્સે આઓ છો ? વાત એમ હતી, કે આજ સવારે અમારા દીવાનખાનામાં હીંગમાં વધારેલો ઉંદર—'

' શુંઉં ! રાંડ બધું બસી માયું છે કે ? ' દેવાકાકા હવે કાઠી ઉપર ઉખડ્યા.

' ના, ના; એમ તે કંઈ હું કાચી છું કે ! એ ભણ મારો ઉંદર ઉંદર કુપટા કરે, પણ મેં તો મારે ઢરઘલોરી જ કીધા કયરી છે ! '

' કપાળ તારૂં રાંડ ! જય છે ઘરમાં, કે ભઉં લાકડી ? કાકી મિચારાં રસોડાની ઓરડીમાં ધુસી ગયાં. થોડીવાર સુધી કાકા એને જતા જોઈ રહ્યા, પછી ખભે ભરવેલી શાકની ઝોળી નીચે મૂકી, મારી સામે આવીને બેઠા.

' બોલો, મીસ્ટર ! હવે તમે બોલો ! શી વાત છે ? '

' કંઈ નહીં.' મેં નરમ પડી જઈને કહ્યું.

' કંઈ નહિ શું ! પેલા ઉંદરની વાત કહોને ! જોઉં, લાવ્યા છો અહીંઆં ? '

' ના—હા; વ-વ-વાત એમ છે, કે આજ સવારે અમારા દીવાન-ખાનામાં એક મૂવેલો ઉંદર પડ્યો હતો.'

' પછી ? '

' વ-વ-પછી કંઈ નહિ. '

' પછી કંઈ નહિ કેમ ? તમે અહીં તપાસ કરવા આવ્યા હતાની, કે એ ઉંદર કાણે નાંખ્યો ? હશે વાત હવે કુટી છે, ત્યારે સાંભળો ! એ ઉંદર મેં નાંખ્યો હતો.'

' લ-લ-લોકોના ઘરમાં—'

' અરે તમારા લોકોને શું કહું ને તમનેય શું કહું ? સીધા સીધા

વાત સાંભળી મરો, નહિ તો રસ્તો માપો ! Get up! Quick !' કાકાએ બાંગ મારી ! ' ગેટ અપ, ક્વીક' એ એમનો ' અલ્ટીમેટમ ' હતો. એ મળ્યો, એટલે બીજી જ પળે હથીઆર હેઠાં મૂકવાં કે ઠોકા-બાજી માટે તૈયાર થવું ! મેં હથીઆર હેઠાં મૂક્યાં; કારણ હજી તો મારે 'ડીટકટીવ'ની કારકીદી શરૂ કરવાની હતી !

‘ દેવાકાકા ! એમ ગુસ્સે ન થાઓ; હ્યો હું સાંભળું છું. ’

‘ ઠીક, ત્યારે જુઓ ! પણ પહેલાં મને કહો, કે પેલી ‘ લખી અને લખમી ’ છાપની હીંગની ડબ્બી તમે આણી આપેલી કે ? ’

‘ જી, હા; હીંગ બહુ ઉંચામાંની છે. ’ મેં કાંઈક પુલાઈને કહ્યું.

‘ ખરું; પણ તમને ખબર છે, કે આપણાં દેશી બેરાંઓ એવી જલ્દ હીંગ વાપરી જણાતાં નથી તે ? તમે કંઈ હીંગ વાપરો છો ? ’

‘ હીંગના ગાંગડા ! ’

‘ ત્યારે અમારે ત્યાં હીંગના દાગડા કેમ ? ’

‘ કાકીએ કહ્યું હતું, કે બહુ ‘ ટસ કલાસ ’ લાવજો, તેથી. ’

‘ ઠીક; એક વખત તમારી એ ‘ લખી ને લખમી ’ છાપની હીંગ વાપરી જોજો, એટલે બરાબર ખબર પડશે, રાંડને રોજ કહું, કે આમ હળધરની માફક ચપટા ભરીને હીંગ નહિ વાપરીએ; તોપણ એને કાંઈ ગમ મળે જ નહિ ને ! આજ કેટલાએ દિવસથી દાળ કે શાક વધારે હીંગ પડવાથી કડવાં થઈ ગયલાં અમે ખાધાં છે. આખરે આજે તો મેં કંટાળીને એ ડબ્બી જ નાખી દેવાનો વિચાર કીધો હતો, પણ સહલાએ રાતના એ ડબ્બી ઉઘાડી રહી ગઈ હશે, તે સવારના જોઈ છું તો તમારા ખીસામાં પડીકામાં બંધાઈને પડેલો છે તે ઉંદર, દાખડીમાં મોહું ખોસીને મૂવેલો પડ્યો હતો ! તમે સમજ્યા ? એ ઉંદરના ચાટવાથી અભડાયેલી હીંગની ડબ્બીને મેં ગટરમાં પધરાવી અને હીંગના ચાટવાથી મૂવેલા ઉંદરને તમારા દીવાનખાનામાં અડાવ્યો ! કેમ, એ રાંડે એમ જ કહ્યું ને ? ’

‘ના, ના; એ તો કાંઈ વધાર ને ઢેરઘીલોડીની વાત કરતાં હતાં.’

‘અરે હા—હા; સમજ્યો! આજથી દસ દિવસ ઉપર એ બન્યું હતું’ ખરું; પણ એ ઢેરઘીલોડી તો અમારા પુંજીઆની પાસે ગટરમાં નખાવી દીધી હતી; મને એ ચોક્કસ ખબર છે.’

‘Oh I see!’

મેં ઉઠવા માંડ્યું. ડીટેક્ટીવની લાઇન મારા હાથમાંથી લગભગ સરી જવા લાગી!

‘કેમ, ઉઠ્યા? આવજો! ફરીથી એ તમારી ‘લખી ને લખમી’ છાપની હીંગ લાવી આપી તો જોજો રે ભાઇ, તમે કહો છા તેમ, આમ તમારો ઢેકાંકાં છે જો! હાડકાંની પાંસળીના ટુકડે ટુકડા થએલા જાણુજો! પણ ઉભા રહો, આ મુવેલા ઉંદરને અડકીને નહાશોઆશો કે રામનું નામ?’

‘એમાં નહાવાનું શું કામ?’

‘શું-ઉં! શું કહ્યું? નહાવાનું શું કામ! અલી! સાંભળો છ કે? અંદરથી ટાઢા પાણીનો ઘડો લાવ તો!’

હું ઉઠીને નાસવા જતો હતો, પણ કાકા તે પહેલાં તો આરણ્ય આગળ હાથ પહોંચા કરીને ઉભા રહ્યા.

‘જોજો, અડકતા નહિ મને; નહિ તો મારે પણ નહાવું પડશે! ફરીથી નહાવાની બીકે તો હું તમને થપ્પક મારતાં અટકી જતો હતો.’ કાકાએ ધમકી આપતાં કહ્યું.

‘મને જવા દો; હું ઘરમાં જઈને જરૂર નાહી લઇશ.’ હું અક-જાઇને બોલ્યો.

‘ના, રે ના; તમારા જેવા અંગ્રેજી બણીને વટલી ગયલાનો વિશ્વાસ નહિ! જુઓ, હવે ડાહ્યા થઇને ઉંદરને પાછલી બારીએથી ગટરમાં નાંખી દો અને કપડાં કહાડી ખાળમાં બેસી જાઓ; નહિ તો અહીંઆં જ કપડાંભેર તમને નવડાવી નાખવા પડશે!’ કાકા બોલ્યા.

આખરે મેં ન છૂટકે કાકાના કહેવા મુજબ કીધું અને બીને લૂગડે થયરતો, થયરતો મારા ઘરમાં ભરાય જઈ કપડાં ગદલી નાખ્યાં ! સદ્ભાગ્યે મિસિસ દિશાએ ગયલાં હોવાથી, કામ સહીસલામત પતી ગયું; નહિ તો ધરતીકંપના એક વધુ આંચકાની મેં આશા રાખેલી ! પેલા કહે છે તેમ 'સૌ સાઈ, જેનું છેવટ સાઈ.'

વધારનો ને કઢીનો મારો તર્ક જો કે ખોટો સાબીત થયો હતો, પણ હીંગવાળી બીના મારી તરફેણમાં હતી ! એમ તો શરલોક હોમ્સ જેવા ડીટેક્ટીવના તર્કો ખોટા નથી પડ્યા ? એના જેવો બાહોશ ગુપ્તચર દુશ્મનને હાથ શું નથી સપડાયો ? ત્યારે મારે શા માટે નિરાશ થવું જોઈએ ? નહિ, નહિ : યહ પથરીલી જમીન ફટ જાય, સંગદિલ આરમાન ઉઘટ જાય; તોપણ હું નિરાશ નહિ થાઉં ! અય ઓ સુરતી રવૈયા અને ભાડાની પાપડી ! તમને હવે છેલ્લા પ્રણામ છે ! આ તમારો નમ્ર સેવક આજથી 'ડીટેક્ટીવ'ના ધંધામાં ઝુકાવે છે !

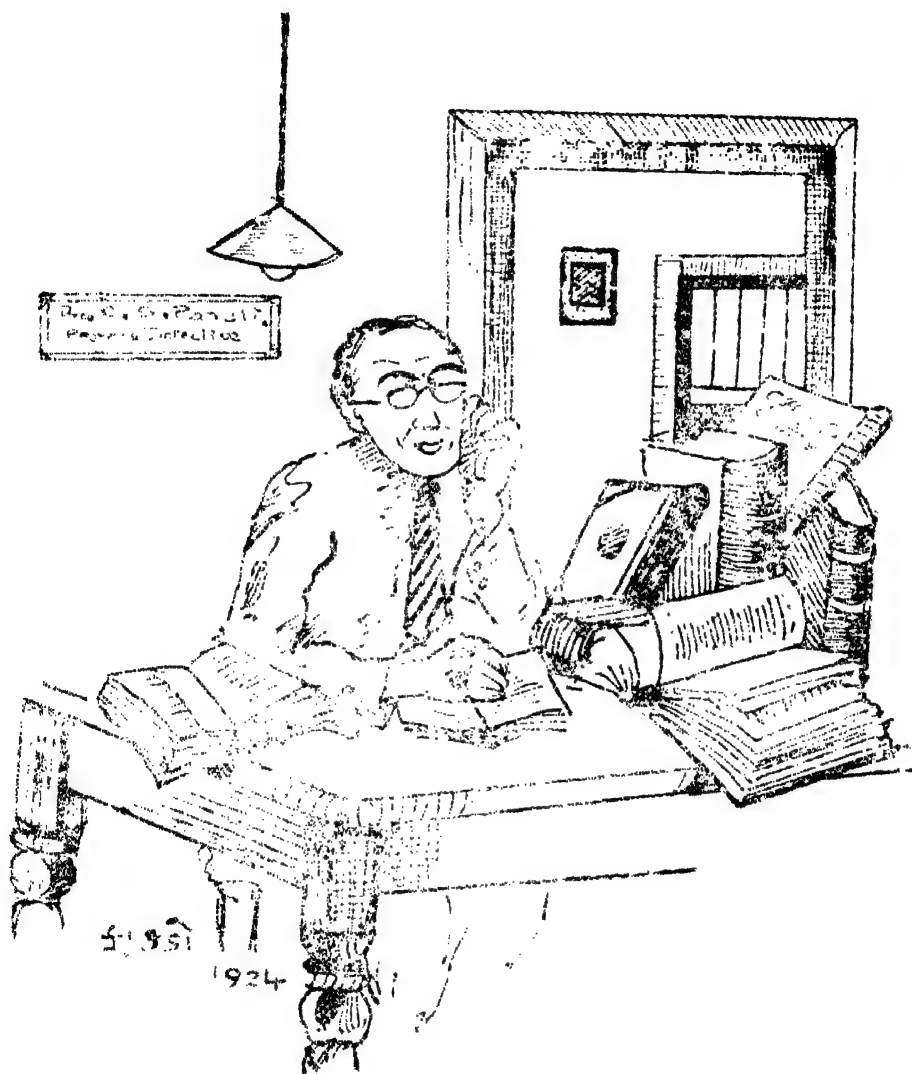

બહુ દસ્તાવેજ

જેમાં ^૧ડીટકટીવખાતું ખોલાય છે !

અનેક અપશુકનો અનુભવવ્યા છતાં, ધીર પુરૂષો પોતાનો પદ કહેતાં પાદ કહેતાં પગ, હાથમાં લીધેલા કાર્યમાંથી પાછો ખેંચી લેતા નથી; એ શ્રી ભર્તૃહરિ મહારાજનું સૂત્ર સ્મરણમાં રાખી, ડાખી આંખ ફરકી તોય, ગિલાડી આડી ઉતરી તોય, દેવાકાકાને હાથ માર ખાતો અચી ગયો તોય, હું ડીટકટીવની લાઇનમાં પાછલે પગે આગળ ધસ્યો જ ગયો, એ સુઘ વાંચનાર ઇશ્વારતમાં સમજી ગયા હશે, એમ ધારી અમે—હું તેનો ઉદ્દેશ્ય કરતો નથી. અને દેવાકાકા—પેલાં ઢેકાં જેવાં રેવાકાકી ?.....‘જગન્નાથજી જીવતો રાખશે જે, હયાતી તમારી હમારી હશે તો’ હું તમને દેખાડી આપીશ, કે મારાપર ગુજરેલા સીતમનું વેર, આજે નહિ તો કાલે અને કાલે નહિ તો પરમદહાડે લીધા વગર, એ માટી ખેંચરને એમને એમ જવા દે, એવો આ તમારો નમ્ર સેવક નમાલો નથી !

એક શુભ ચોધડીએ મેં મારા નામનું પાટીઉં અમારા માળાના સિંહદારપર લટકાવી દીધું. દેવાકાકાની તો આંખો તે જોઇને ચાર ચાર થાય ! મારે એ જ જોઇતું હતું. મારા ધંધાને લગતા પાટીઆથી, એ ઉભો ને ઉભો બળી જાય છે, તો જ્યારે મારે હાથે એકાદ જગીરદારના ભેદી ખૂનના ખીકટ ફેસનો ભેદ ખુલ્લો થશે અને એપોલો અંદરપર ખાસ ઉભા કીધેલા શામીઆનામાં, મુંઝવના નામદાર ગવરનરને હાથે, મારા એ કામની કદરમાં, મારી છાતીએ સોનાનો ચાંદ લટકેલો એ જોશે, ત્યારે તો એ કમઅખતને આપઘાત કીધે જ છૂટકો છે ! ખરૂં પૂછો તો મારા નામના પાટીઆને જોઇને એને બળવાનું શું કારણ હશે, તેની મને સમજ જ પડતી નથી; અથવા

“ એક શુભ યોગડિને મેં મારા નામનું પાટીડ...લટકાવી દીધું. ”

(ખુલ્લું દસ્તાવેજ, પૃ. ૧૨)

અદેખા માણસોનો એ સ્વભાવ હોય છે-દુશ્મનના નાનામાં નાના છોકરાથી માંડીને મોટામાં મોટી બૈરી કે તેને લગતી કોઈપણ ચીજને જોઈને બસ બળી મરવું ! જુવો, આ રહ્યું મારું પાટીઉં:-

પ્રોફેસર ચંદ્રમૌલેશ્વર સૂર્યમંડળેશ્વર પંડિત

પ્રાઇવેટ ડીટેક્ટીવ-ઓફીસ

હવે કોઈ કહેશે, કે આમાં બળવા જેવું શું છે ? પણ નહિ, અદેખા માણસ કહે છે કેને ?

મારા પિતાશ્રીનું નામ ‘સૂર્યમંડળ મધ્યવર્તીનેશ્વર’ હતું, પણ મારાં એક પૂજ્ય બહેન શ્રી. અષ્ટ કમળ દળ પદ્મ પ્રકાશીત-પ્રાઇ-ધનવિદ્યા ધનલાલજી ગૌરીનું નામ બોલતાં, એક ‘સુષ દરી’ વેચતા બહારાજીનાં જડખાંને લકવો થઇ આવતાં, આપરેશન કરાવવું પડેલું અને કોઇએ કમળાબહેન તો કોઇએ પદ્મગવરી, કોઇએ ધનવિદ્યા તો કોઇએ ધનગવરી, એમ જુદે જુદે નામે એમને બોલાવવા માંડેલાં, એટલે એ અનુભવથી શીખાઇ; મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીએ પોતાનું નામ દૂંકાવીને સૂર્યમંડળેશ્વર કરી નાખ્યું હતું. અસ્તુ.

જાહેરખતર સિવાય પ્રાઇવેટ ડીટેક્ટીવનો ધંધો ધીકયો જાય, એ લગભગ અશક્ય જેવું લાગવાથી, મુંબઇ તેમજ બહારગામનાં કેટલાંક દૈનિક તેમ જ અઠવાડિક વર્તમાનપત્રોમાં, બહુ જ આકર્ષક રૂપમાં મેં મારા ધંધાને લગતી જાહેરખતર છપાવી. જાહેરખતરમાં અનેક ખૂનને લગતા બેદલરમો પ્રકાશમાં લાવનાર તરીકે મેં મારી જાતને ઓળખાવી ! પ્રાઇવેટ ડીટેક્ટીવ તરીકે એકાદ રીવોલ્વરનો પરવાનો મેળવવા મેં સરકારમાં અરજી પણ કીધી અને મારી વફા-દારી અને ચમકતી કાકીદી જોઇ, નામદાર સરકારે મને રીવોલ્વર રાખવાનો પરવાનો આપવાની મહેરબાનીય કીધી.

૨

મિસ અજીરનીઆની મિઠી મુલાકાત !

‘દેવાકાકા ! સમાજજો ! હવે આ તમારા પાડોશીને નમાલો ના

સમજતા. 'હવામાં રીવોલ્વર વીંઝી, મેં મનમાં ને મનમાં દેવાડાકાને ચેતવણી આપી !

‘મિ. ચંદ્રશંકર પ્રોફેસર તમે પોતે જ કે ?’

‘જી, ચંદ્રમૌલેશ્વર-આપનો-નમ્ર-સેવક-’

‘ઝોહ, આઇ બેગ થોર પાર્ડન; મિ. ચંદ્રધુલેશ્વર ! હું આપની પાસે ધના જ અગતના કામસર આવી છેઉંજી.’

‘ખીરાળો, આ ખુરશીપર ખીરાળો અને શાંતિથી તેમજ ધીરજથી, આપને જે કહેવું હોય તે કહો ! આપનું નામ સેવકને જણાવી શકશો ?’

‘બા ખુશી ! મારું-મારું નામ ? જી, લોકો મને મિસ આઇઆઇ અજીરનીઆ તરીખે ઝોલખે છ !’

‘મિસ અડાજણીઆ !-’ મેં ઝોલવાની શરૂઆત કરી.

‘અડાજણીઆ નહિ, અજીરનીઆ; તમે ખી મિ. ડીટેક્ટીવ એ શું આલરો બાળાય ?’

‘મિસ અજીરણીઆ ! મને માફ કરશો. અમારા જેવા ડીટેક્ટીવો હમેશાં બહુ ઉંડા વિચારમાં વિહરતા હોય છે. તમે આવ્યાં, ને પહેલાં હું મારા એક ખીજા ‘કલાયન્ટ’ મિસ્ટર અડાજણીઆના કેસપર વિચાર ચલાવતો હતો; તેથી આ ભુલ થવા પામી હોય, એ ખનવા જોગ છે. હવે જો તમે અંગ્રેજી એડીક્ટ મુજબ તમારા નામનું કાર્ડ મને પહેલાં મોકલ્યું હોત તો આવી ભુલ ભાગ્યે જ થવા પામતે. ’

‘તે હું સું જાનું, કે તમને મારા નામના કારડની જરૂર પરસે ? એમ તો ધને ઠેકાને કારડની કરાફૂટ વગર આપને અંદર ધુસી સકીયેય ? દાખલા તરીકે હેરકટીંગ સલૂનમાં આપરે કહાં કારડ મોકલીયેય જે ?’

‘હાસે બાઇ !’ મેં ટૂંકામાં પતવ્યું. પાંચ છ મહિના સુધી જરૂર-ખખરમાં પૈસાનો ધુમાડો કીધા પછી ઘણે લાંબે વખતે આવું એકાદ

ધરાક હાથ ચડી જાય તેને જે શરૂઆતમાં જ આપણે માટે ખરાબ અસર થાય તો ખોટું, એ ઉદ્દેશથી મેં એની સાથે બીજી આડી તકરારમાં ઉતરવાનું માંડી વાળ્યું; પણ સ્કોટલેન્ડના પ્રખ્યાત ડીટેક્ટીવો, ‘કલાયન્ટ’ સાથે વાત કરતાં ધણુંખરું હજમત બનાવતા હોય છે, એ વાત હેરક્ટીંગ સલૂનપરથી અચાનક યાદ આવી જતાં, ટેબલનાં ખાનામાંથી હજમતનાં સાધનો કહાડી, પેલી બાઇની માશી માગી મેં હજમત કરવી શરૂ કરી ! એક ડીટેક્ટીવને વેશપક્ષેટો કરાવવામાં આ સાધનો મુખ્ય ભાગ ભજવતાં હોવાથી, એ સર્વ ચીજો મારે પણ રાખવી પડી હતી, એ જણાવવાની હું જરૂર જોતો નથી !

‘માફ કરજો, બાઇ ! પણ જ્યાં ખાવાની કુરસદ નથી હોતી, ત્યાં વાત કરતાં કરતાં જ હજમત આટોપવી પડે છે. ’ મેં ગાલપર બેસી સાણુ લગાડતાં કહ્યું.

‘શકર નહિ.’ તેણે કહ્યું.

‘બાઇજી ! તમે બહુ ભારે આફતમાં સંડોવાયલાં લાગો છો ! ’ મેં દાઢી છોલતાં બોલવાની શરૂઆત કરી.

ભારે આફત નહિ હોય તો આવી જુવાન અને અત્યંત ખુબસુરત પારસીબાનુ મારા જેવા ડીટેક્ટીવને ત્યાં શું કામ આવે ? તમે જ કહોની !

‘ઓ બોદાય ! તમે તો બહુ જાનતા લાગોય ! ’ તે બાનુ આશ્ચર્ય પામી બોલી.

‘તો ? ડીટેક્ટીવની લાઇનમાં આટલાં વરસ મેં મફતમાં નથી કહાડ્યાં ! એ તો કંઈ નથી, પણ એ ઉપરાંત હું ઘણું ઘણું જાણું છું. બોલો, તમારો હાથ મેળવવા એ આશકો એકબીજા સાથે હરિદ્રાષ્ટ કરી રહ્યા છે, એ ખરું છેની ? ’

‘વારી જાઉં બધી ! તમે એ કહાંથી જાન્યું ? ’

એક ખુબસુરત પારસીબાનુનો હાથ મેળવવા એ આશકો વચ્ચે

દરિકાઈ હોય જ, એ વાત તો 'કમળની પાછળ ભરત' જેવી સ્પષ્ટ હોવાથી, મેં આ 'નાળિયું' હાંક્યું હતું; પણ વાત બરાબર મળવાથી ઉત્તેજન પામી હું આગળ વધ્યો.

'એકનું' નામ ધણું ખરું સોરાળ છે અને બીજાનું નામ દોરાળ હોવું જોઈએ.' હું વિચાર કરતી હમે બોલ્યો.

'ઓહ માઈ ગોડ ! આય દોલીનું' નામ તો મારા બાવાજી વડીક નહિ જનતા ઉતા, તે તમે કહાંથી જાન્યું ? બોદાય ! તમે તો કોઈ ભૂટ ભરીસ જનતા શીરસ્તા લાગોય !' Well beggar is half done. સ્કોટલેન્ડના ડીટેક્ટીવોને હજમત કરતાં કરતાં દેવી ઘેરણા કેમ મળતી હશે, તેનો હવે મને કંઈક ખ્યાલ આવ્યો ! એક પરીચરે પારસીકુમારીના જીવન રૂપી કાવ્યમાં સોરાળ અને દોરાળનો પ્રાપ્ત બહુ સારો ઝામી જશે, એવી જ કંઈ કલ્પનાથી, મેં આ ગપ્પું માર્યું હતું. ખીરાદર સલેમાને કદાચ એમ જ ગાલું હાંક્યું હશે; પણ ઇશ્વર સાનુકૂળ થવાનો હોય છે, ત્યારે એકાદ પાતાળી ગપ્પું પણ ભયંકર સત્યમાં ફેરવાઈ જાય છે, તેમ આ સોલી દોલીની વાત પણ અચાનક ખરી પડી જવાથી, એક વધુ સાહસ ખેડવાનો મેં નિશ્ચય કીધો !

'બાનુ ! મારા માટેના તમારા ઉંચા અભિપ્રાય માટે હું તમારો અત્યંત આભારી થયો છું. હું કોઈ શીરસ્તો નથી, કોઈ જાદુગર નથી; કોઈ નજીમી નથી કે કોઈ મસ્તિક-પરીક્ષક ફેનોલોજીસ્ટ નથી ! પણ હું તો એક કમીનો ડીટેક્ટીવ છું. ખૂનના કેસ માટે બીજા ડીટેક્ટીવો ભલે હઝારથી બે હજાર રૂપિયા ઠેરવતા હોય; પણ દુનીઆમાં વધી પડેલી બેકારી ધ્યાનમાં લઈ, મેં મારી શી બહુ મધ્યમસરની રાખી છે. હું જાણું છું કે તમારો કેસ બહુ બીકટ છે, તોપણ પાંચસો રૂપિયાની નજીમી શીયી તે હું હાથમાં લઈશ !'

'મેં તો ધાર્યું હતું, કે તમે તમારી લાઇનમાં નવા છો, એટલે સરખાતમાં આગલ પરવા મારા જેવી અબલાનો કેસ મફત ઉકેલી

આપસો ! પન તમે તો આ પાંચસોની વાત કરોજ એટલે સાહેબજી !
બોલો શું કહોજ ?’

તે રમણી ઉભી થઇ મને ગભરામણુ છૂટી. પહેલી બોણીએ
આવેલા ધરાકને ખોટ ખાઇને પણ રાજી રાખવો એ વ્યાપારી પદ્ધતિ
સ્વીકારવાની મને આવશ્યકતા લાગી.

‘આનુ ! એમ ગભરાઇ જવાની જરૂર નથી. મેં પાંચસો કહ્યા
એટલે તમે આપી દીધા નથી તેમ મેં લઈ લીધા નથી ! માફ કામ
જોઇને પછી તમને જે યોગ્ય લાગે તે આપશો. પછી કાંઈ છે ?
જુઓ, કેસ તો ખીકટ છે ; મામલો ખૂનનો છે—’

‘ખૂન ! કાનું !’

‘હા ખૂન ! આશોકાની હરીફાઇનો મને અનુભવ છે. તેમાંથી
તમારા જેવાં ખૂનસુરત આનુને માટે લોહી રેડાય એ ખીલકુલ
સ્વાભાવિક છે.’

આછાપાછ પાછાં ખુરસીપર બેઠાં. નાનુક ખીસામાંથી ‘લેડીઝ
કરચીફ’ કહાડી તેણે જરા ગાલપર ને હોઠપર દાખ્યો : હાથ-
પર લટકતી ખીસકોલી-પર્સમાંથી એક નાની આરસી કહાડી તેની
પાછળ ખોસેલા એક નાના દાંતીઆ વતી આરસીમાં જોતાં જોતાં
તેણે પોતાના વાળ સમા કર્યા ; માથાપર આવેલો સાડીનો છેડો
વાળ સાથે પીન વતી ચીટકાતી રાખ્યો હતો તે, જરા સરખો ડાઘો ;
છાતીપરનો છેડો જરા આગળ આવી છાતીને ઢાંકી દેતો હતો તે
પાછો આવ્યો કરી તેણે છાતીને અધીં ખુલ્લી કરી ; એ પગ ઉપર
પથરાઇ જતી ચીપટી લઇ વાળેલી સાડીની પાટલી એ હાથની
આંગળીઓ વતી નાનુકાઇથી ઊંચી નીચી કરી પાછી સમી કરી.
આ બધું એક પલ્લકમાં બન્યું ! ખુનસુરતીની ખુશામદ કંઈ આનુને
નથી ગમતી ?

‘મને આહનારા તો ધના હોસે, પન હું જનુચ તહાવેર તો દોલી
કે સોલી સિવાય કોઇએ આગલ આવવાની હિમ્મત નથી કીધી !’

‘ખરૂં છે. તમારા જેવી ખુશસુરતી કાંઈ રસ્તામાં નથી પડી. તમારો હાથ મેળવવા તો દોરાબે સોરાયનું ખૂન’—મેં હાંકવા માંડ્યું.

‘કપાળ—તમારૂં ! મારો દોલી ખુની ?’ તે બાંધ તપી જઈને બોલી. હિમ્મત રાખીને મેં તોપ તો ઠોકી, પણ આ વખતે ‘કુસ’ ગઈ ! કંઈક વધુ ઝડપ જશે તો નાહક ધરાક ખોવાનું થશે ધારી મેં એક પાક્કા જોશીની સફાઈથી વાત ફેરવી તોળી ! ‘મારો દોરાય ખૂની ?’ એમ એ બાંધ બોલી તે પરથી હું એટલું અનુમાન કરી શક્યો કે દોરાય ઉપર એ બાંધની ખાસ પસંદગી ઉતરેલી હોવી જોઈએ. હવે માણસનો એ સ્વભાવ છે કે જે મનુષ્યપર તેની પસંદગી ઉતરેલી હોય છે તે મનુષ્ય ગમે તેવો ગામનો ઉતાર હોય, તે એ ઉઠાં સાત જેવો હોય, તોયે તેને તે ડહાપણના અવતાર જેવો લાગે છે ! વળી આખાખાં જેવી જીવાન ખુશસુરત પારસી બાનુનો દોલી ગમે તેમ પણ ખુશસુરત અને જીવાન તો હોવો જ જોઈએ, એટલે ‘લયલાકુ દેખો મજનૂનકી આંખોસે’ એ સૂત્રાનુસાર મેં વાતને પલટાવી નાખી.

‘બાનુ, તમે જેટલાં ખુશસુરત છો તેટલાં જ અધીરાં છો ! જરા ધીરજથી હું કહું છું તે સાંભળો. હું એ તો કહેવા જ જતો હતો કે ગમે તેવી હરીફાઈ હોય તોયે દોરાય જેવો બલો, નેક, પ્રામાણિક, ખુશસુરત અને શીરસ્તાઈ ખસલતનો જવાન સોરાય જેવા હરીફનું ખૂન કરવા જેવી નીચતા ગમે તે સંજોગ વચ્ચે પણ ન જ કરે એ સાફ દેખીતું છે. પણ આ વાત ખૂનની નથી...કંઈ ગૂમ થઈ ગયાની હોવી જોઈએ.’ એક ડીટેક્ટીવ પાસે ખૂનની વાત ન આવે તો કંઈ ગૂમ થઈ જવાની વાત આવે એમ ધારી મેં ટાલ્યો માર્યો !

‘ખરૂં, ખરૂં; તમે કોઈ અદ્ભૂત માનસ છેવ ! મારા બાવા-જીના મરત્યુક પછી સોરાય બિચારો કેન જાને કહાં ગૂમ થઈ ગયો ? હું એ જ કારનસર તમારી સલાહ લેવા આવી છેઉં. જરા હજમત બંધ રાખી મારી વાત મન દબાને સાંભળો.’

ડાખી તરફની મૂંછ બોડી-જમણી તરફની બોડવા જતો હતો ત્યાં તે આછાપાછની, હજમત બંધ રાખી એની વાત મન દધને સાંભળવાની સૂચના થઈ એટલે ગમે તે બોગે ધરાકને ખુશ રાખવાના શુભ ધરાદાથી મેં જમણી મૂંછ બોડવાનું બંધ રાખ્યું અને ધ્યાન દધને હું એની વાત સાંભળતો બેઠો.

‘મારા બાવાજીએ એવનની હયાતીમાં જ પોતાની મબલખ અસ્કયામતનું વીલ કરી રાખ્યું હતું. તેમાં એવને ખાસ ફરમાવિયું હતું કે મારે મારા માસીના દીકરા સોરાખ સાથે અદરાવું. સોરાખ એવનને ધનોજ ગમી ગીયો હતો અને કાઠખી બોગે હું એની સાથે જ અદરાઉં એમ એવનની ખાસ મરજી હોવાથી એવને વીલમાં ફરમાવીઉં હતું કે સોરાખની સાથે હું અદરાઉં તો જ એવનની સંધળી અસ્કયામત મને મલે; નહિ તો મને ઘણી જ જીજ્ઞ રકમ મલે એમ એવને ફરમાવિયું હતું. હું એવનની એકની એક બેટી હોવા છતાં એવનની સંધળી પૂંજી જાત કમાઈની હોવાથી અને પોતાની મરજી પડે તેમ પૂંજીની વ્યવસ્થા કરવાને એવન કુલ મુખ્યાર છે એમ કાયદો ફરમાવતો હોવાથી એ બાબતમાં મારાથી કંઈ પણ થઈ શકે એમ નથી’.

‘આનુ, વચ્ચે બોલવા માટે માફી ચાહું છું; પણ તમે ત્યારે સોગામ સાથે અદરાઈ જતાં કેમ નથી ?’

‘કહાં અદરાઉં ચુલામાં ? બાવાજીના મરત્યુક પછી સોરાખ કેન જાતે શા કારનથી એકાએક ગુમ થઈ ગયો તે આજ દિન સુધી દેખાયો જ નથી. સોરાખ બાવાજીનો ખાસ માનીતો હતો. પન હું તો એને ચક્રમ્ સમજું છ. અરે એખી ચલાવી લેતે રે-બાવાજીના માનની ખાતર; પન એને સોધવો કહાં ?’

‘કાઠ ખીજો...નથી ?’ મેં ખીતે ખીતે સૂચવ્યું.

‘છે રે ! એમ તો મારો દોરાખ કહાં કેમ છે ? મઝાનો સોહામનો

છે અને વરી બાલીષ્ટર પન થયલા છે. હજી હવે પાંચ સાટ વરસ થયા જ મુદ્દા બાલીષ્ટર થઈ આવેલ એટલે ઘરાડીની બહુ દોરાદોર નથી, પન બહુ ઝેનદાર માનસ છે; એટલે જોતજોતામાં પીરોજશા મહેતા જેવું નામ કહારશે એમ લાગે છે.’

‘ત્યારે સોનાથી પીળું શું ! અદરામ જાઓની તો !’ મેં કહ્યું.

‘સોરાબ નરેય ની ! ‘મરેએ નહિ ને માચીએ મૂકે નહિ’ એવી એ વાત છે.’

‘ધારે કે સોરાબને કંઈ થાય તો ?’ મેં ધીમે રહીને પૂછ્યું.

‘બાવાજીએ વીલમાં એવું વિચિત્ર ફરમાન કીધું કે ખુદા ન ખાસ્તા સોરાબ મારી સાથે અદરાયા વગર ધખી જાય તો એવનની સરવ દોલત ઉદવાડાના આતશ બહેરામને સુપરદ કરવી.’ આટલું બોલી તેણે એક હાથ નાંખી.

‘ઓહ માર્ડ.....! ત્યારે તો તમારે સોરાબ સાથે જ અદરાવું જોઈએ. આટલી બધી દોલત કંઈ એમને એમ છોડી દેવાય !’ મેં કહ્યું.

‘અરે એ દોલતને કાન રરેય જો ! કાલે સવારના દોરાબ કમાતો થઈ જાય ને બીજો જમસેદ તાતા થઈ પડે ! પન આમ બાવાજીનું વચન ફોક થાય તેનું કેમ ? એની દીકરી થઈને એવનનો હોકમ બળ લાવું નહિ તો પછી બહેસ્તીનો જીવ ગતે કેમ જાય ? તમે હિંદુ લોકો એમાં શું સમજો ધૂલ ને પત્થર ?’

‘બર્ડ છે બાર્ડ ! ત્યારે હવે સોરાબને કાંઈ પણ રીતે સોધવો જોઈએ.’ મેં મુદ્દાની વાતપર આવતાં કહ્યું.

‘તેથી તો હું તમારી સલાહ લેવાને આવી છું. સોરાબને કાંઈથી રીતે સોધી લાવો અને જાઓ હું તમને ખુસ કરશ.’

‘અગર જો કે કામ જીવ સટોસટનું છે, તો પણ તમ જેવાં સાલેસ બાનુને ખાતર હું એ કામ હાથમાં લઈશ ! એડવાન્સ તો હું કાંઈ નથી માગતો—’

‘અને તે હું આપવાથી નથી માગતી પતન—’

‘શું ત્યારે એને શોધવા જતાં જાહેરખખર વગેરેનો પરચુરણ ખર્ચ પણ મારે કરવો ?’ મેં પૂછ્યું.

‘ધૂલ ને ઢેફાં ! જાહેરખખર છપાવીને સોધી કહારો તેમાં સો મોઢો વાધ મારીઓ ? લેવ વરી ! અમને એમ જાહેરખખર આપતાં નહિ આવરતી કે !’ તેણે કહ્યું.

‘ત્યારે—’

ત્યારે સું ! એમને એમ સોધી લાવો ! ‘એનરે ઘેન, દીવા ઘેન, તારા મનમાં કાન’ વારી વાતો કરવી છોરી દો હવે ’

‘ધારો કે એ સોરાખ નહિ મળ્યો, પણ તમારા વીલમાંથી જ હું કાંઈ એવી ગુચ્છ ઉકલી આપું કે જેથી તમને તમારા ખાચાજીની દોલત પણ મળે અને તમારા મનની મુરદ પણ ફળે તો ?’ મેં ધીમે રહીને પૂછ્યું.

‘તો તો થેંક્યું ! પણ દોરાખ જેવા ‘બનેલા’ ખારીષ્ટરનું મત એમ છે કે વીલમાં કાંઈ ખુચ જેવું છે જ નહિ.’ તે બોલી.

હવે ‘બનેલા’ નહિ પણ એને કહેવું જોઈતું હતું ‘વિદ્વાન !’ પરન્તુ આ કાંઈ સાહિત્ય પરિષદ નહિ હતી, એટલે એકબીજાની ભૂલ શોધી બતાવી આપવાનું અસ્થાને હોવાથી મેં એ વિષે મૌન સાધ્યું !

‘ખાઇ ! તમારા ‘લેન’ડ’ ખારીષ્ટર દોરાખ જેવું તો મગજ હું ક્યાંથી લાવું ? પણ કહેવત છે કે કપાળે કપાળે જુદી મત’. તેમ જો મને તમારું વીલ જેવા આપશો તો સોરાખની શોધ ચલાવતા ચલાવતા વળી એ વાત ઉપર પણ હું વિચાર દોડાવતો જઇશ !’ મેં કહ્યું.

‘એમ છે ? ત્યારે તો હું તમને વીલ આપશા ! વાંચી જોજો ખરાખર ! પણ બહુ અગતનો દસ્તાવેજ છે, માટે સાચવીને રાખી સફા તો આપું !’

‘વાહ એ શું બોલ્યાં ! લાવો હમણા જ ઉપરઉપરથી જોઇ જાઉં.’

‘પન મારે હવે જવું જોઇએ. વખટ બહુ થઇ ગીયો. તમે નીરાંતે વાંચી, કાલે મને મારે ઘેર મલજો. હું તમુને દોરાખ સાથે ‘ઇન્ડ્રોડયુસ’ ‘કરાવસ. બહુ ચાર્મિંગ બોય છે. એની સલાહ બી તમુને સોરાબની સોધમાં કામ લાગસે. લેવ આ મારો કારડ.’

પર્સિમાંથી પોતાના નામ તથા ઠામઠેકાણાવાળો ‘આઈવરી’ કાર્ડ કહાડી તેણે તે મારા હાથમાં મૂક્યો. પછી એક બહુ કાગળ કહાડ્યો. તેની ઘડી ઉઠેલી તે તરફ જરા નજર કરી પાછી ઘડી વાળી તે મને આપવા પોતાનો હાથ મારી તરફ લંબાવ્યો.

‘લેવ ! આ બહુ કીમતી દસ્તાવેજ છે. મારા બાવાજીનું એ ‘વીલ’ છે. મને એની પહોંચ લખી આપો !’

કાંઈપણ આનાકાની વગર મારા નામના છાપેલા નોટપેપર ઉપર મેં તે બહુ દસ્તાવેજની રસીદ લખી આપી. રસીદની બરાબર સાચવવીને ઘડી વાળી તે તેણે પોતાની પર્સમાં મૂકી અને જવા માટે તે હઠી ઉભી થઇ.

‘લો બેસો ! સાહેબજી ! હું જવસ હવે ! દસ્તાવેજ સાચવજો અને કાલે મને મળી જજો એટલે કેમ કામ લેવું તેની વધુ માહિતી હું તેમ જ દોરાખ મલી તમુને આપી સકીશું !’ શેકહેન્ડ માટે તે બાઈએ પોતાનો હાથ મારી તરફ લંબાવ્યો. મેં તે પકડ્યો એટલામાં તે ધડાકો !

‘કેમ ચ્હા પીવા રસોડામાં આવવું નથી ? બધી ઠંડીયે પડી ગઇ !’ મારાં પત્ની દીવાનખાના ઉર્ફે મારી ઓશીસમાં એકાએક પુટી નીકળી ભસ્મ્યાં !

‘જરા વાતમાં હતો !’ શેકહેન્ડ કરતાં અટકી જઇ હું મારી પત્ની તરફ ફરી બોલ્યો. દરમ્યાન પેલો બહુ દસ્તાવેજ ઝડપમાં હાથની

હથેળી વચ્ચે આડો કરી મેં એક જાદુગરની ચાલાકીથી ખમીસની બાંયમાં તે સેરવી દીધો ! ‘ ઠીક ! વાત પૂરી થાય એટલે આવજો. હું તો મારે આ ચાલી. ચાલ દીકરા ધનેશ્વર ! તારા બાપ તો વાત પૂરી થશે એટલે આવશે. ચાલ ચાલ, આપણે હમ્મશું તો કંઈ પડદો નડશે વળી.’

મારી પત્ની છલુકો કરીને ગમ્-દીકરા ધનેશ્વરનાં પણ સાથે ખેંચતી ગમ્. પાછળ બારણુંએ બંધ કરતી ગમ્...ધબાક !

‘ સાહેબજી બાનુ ! તમને બહુ તકલીફ પડી. હું કાંતે તમને બપોરના ત્રણ વાગે મળીશ.’

મારી પત્નીની વર્તણૂંકથી આશ્ચર્ય પામતી તે પારસી બાઈએ ચાલવા માંડ્યું. જતાં જતાં તે બોલી, ‘ સાહેબજી, મી. ચંદરબુલેસર ! સંભાલજો ! પેલો બહુ દસ્તાવેજ.’

૩

કારકુનીનો ઉમેદવાર-મારો દેવો કાકો !

મી. શા અને ઉત્સાહ ! રંક મનુષ્યના ઘોર અધકારમય જીવનમાં એ યુગ્મ વિદ્યુત્પ્રકાશની ગરજ સારે છે. એન્ડ માસ્તર પેડ્રોના પડખમ જેવી મોટી ફાંદવાળા શેડીઆઓ લુગડાં ધોવાના પાયા જેવા નાના પગ ઉપર ખુશખુશાલ હરીફરી શકે છે એ મારે મન હમેશાં નવાઈની વાત હતી ! લાકડાંની નાની ઘોડી ઉપર ભારે વજનનું પીપ ફરીકામ રહી શકે એ મનાય એવી વાત છે; પણ ધારો કે એ લાકડાંની ઘોડીમાં ચેતન આવ્યું અને એણે પેલા મોટા પીપ સાથે લટક મટક ચાલવા માંડ્યું ! પરિણામ કદપાય એવું છે ! લાકડાંની ઘોડી કાં તો પોતાના ટાંટીઆ ગુમાવે કે કાં તો પીપના ભાર નીચે એ કચડાઈ મરે ! પણ આવું આપણે મોટી ફાંદવાળા શેડીઆના નાના પગની બાજતમાં અનુભવતા નથી તેનું કારણ આશા અને ઉત્સાહ ! એ સારસ પક્ષી જેવું યુગલ શેડીઆના પગમાં બેઠ્ઠાર હોર્સપાવર જેટલું બળ ઉમેરે છે અને તેથી એના ટાંટીઆ ગરીબ માણસને મન ‘ઉખ્યાણા’ જેવી

લાગતી એની જાળરદસ્ત હૂમના ભાર સાથે થે 'અહીં તહીં' અને સધળે' અગદાઇ ગયા વિના પહોંચી વળી શકે છે !

મારા ટાંડીઆમાં આજ એવું જ બળ આવ્યું ! છ છ માસનાં બહાણાં વાય તોથે ધંધામાં ધરાકીના અભાવે જીવન કેવું અકારૂં લાગે છે એ તો જેને અનુભવ હશે તે સારી રીતે કલ્પી શકશે, પણ મને હવે ધરાકીની સારી આશા લાગતી હતી. મીસ આયમાય અજીરણી-આના અટપટા કેસમાં જો સફળતા મળે તો મારું નસીબ જરૂર ફાટશે એમ હવે મને આશા બંધાતી હતી. અત્યાર સુધી તો 'પીઓન'થી માંડીને 'પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી' સુધીના તમામ કામનો ધસડખોરો સેવક એકલે હાથે જ ઉકેલતો હતો, પણ હવે એમ કરવા જતાં 'પોઝીશન'માં ખામી આવે એમ હતું. 'ટાઇપીસ્ટ' તરીકે એકાદ કોઈ મદલર નયનાંવાળી સુહાગી સુંદરી મળી જાય અને 'આસીસ્ટન્ટ' તરીકે એકાદ મદલર નયનો કહેતાં પીધેલ જેવી ધુમરાયલી આંખોવાળો નહિ, પણ દેવાકાકાની માફક શરીરે લઠ્ઠ કલાકં મળી જાય એટલે જાણે આશીસ તો ચાલુ થઇ ચુકી સમજવી ! ધારે કે એ દેકાં જેવો દેવાકાકા—

'ઓહો ! સાહેબજી મીસ્ટર ! બહુ વિચારમાં પડ્યા લાગે છે !'

'આવો આવો, દેવા કાકા ! આયુષ્ય તો સો વર્ષનું છે ! હું હમણા તમારું જ સ્મરણ કરતો હતો.'

હવે આ એક ગંભીર જીલ હતી ! આપણી સાથે શત્રુવટ રાખનાર કે આપણી ઉન્નતિ જોઇ બળી મરનાર માણસને એમ કહેવું કે હું હમણા તમને જ યાદ કરતો હતો એ પેલા ક્ષુદ્ર જંતુને ભારે મહત્ત્વ આપ્યા જેવું થયું ! હશે 'થયું' તે કદિ 'નહિ થયું' થનાર નથી !

'ભાઇ સાહેબ, મારા જેવા નાના માણસનું તમારા જેવા મોટા માણસ સ્મરણ કરે એ તો નવાઇ ! બોલો શી આશા છે ?' ખુરસી-પર બેસતાં દેવાકાકા બોલ્યા.

જાંઘીમાં પહેલી જ વાર ચાટલી નમ્રતા સાથે વાત કરતા મેં દેવાકાકાને જોયા ! કદાચ એમ પણ હોય કે ‘દગલખાજ દોઢા નમે’ !

‘ના, ના; મોટા માણસ તો તમે કે અમે ? એ તો વાત એમ હતી કે મારું કામકાજ હવે ધમધોકાર ચાલવા માંડ્યું છે અને એકલે હાથે મારાથી પહોંચી વળી શકાતું નથી. એટલે એકાદ કલાર્ક મળી જાય—’

‘વાહ એ તો સોનાથી પીળું, દ્યોની હું જ તમારે ત્યાં રહેવા રાજી છું, પણ વાત એમ છે કે મારો પગાર તમને પોષાય એમ નથી.’

‘પગારનું તો જાણે સમજ્યા, પણ તમે અમારા વડીલ જેવા અમારે ત્યાં કલાર્કનું કામ કરો તે ઠીક લાગે નહિ.’ મેં બાવ ખાધો.

‘અરે એ શું બોલ્યા બાપસાબ, હાલ મારે બેઝાબેઝ છે એટલે હું તો તમને એમ કહેવા આવ્યો હતો કે તમે હાશીસ ખોલી છે તો કાંઈ સારી જેવી નોકરી હોય તો કહેજો. હવે જ્યારે તમને કલાર્કની જરૂર છે ત્યારે દૂધથી ઉજળું શું ?’

આ તો ‘આવ બલા, પકડ ગલા’ જેવી વાત થઈ. દેવાકાકા જેવો શરીરે લઠ્ઠ અને છાતીવાળો માણસ ડીટેક્ટીવની લાઇનમાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એ વાત ખરી. એના જેવો બાહોશ માણસ મીસ અજરણીઆના કેસમાં મને બારે મદદગાર થઈ પડે એ વાતે શક વગરની છે, પણ મારા જેવા હોશીઆર માણસની યુક્તિ પ્રયુક્તિ જાણી લઈ પછી મારા ધંધાનો એ જ ધણીરાણી થઈ પડે કે ત્રીજી ઓપીસ કહાડી મારી સામે એ કોમ્પીટીશનમાં ઉતરે એ પણ તેટલી જ વિચારવા જેવી વાત હતી. મને એક કલાર્કની જરૂર પડે ! તેને માટે હું વિચારમાં બેઠો હતો—તે જ વખતે મારો એક જૂનો દુસ્મન મારી પાસે લગભગ રડી પડ્યા જેવો થઇને એ જ જગ્યાને માટે ઉમેદવારી કરે ! મારું મન પણ એ જ દુસ્મનને કલાર્ક તરીકે

રાખવાનો હત્યપત્ય વિચાર રાખે ! અહોહો ! વિધિની વિચિત્રતા તો જુઓ ! ખરે ! ન જાને જાનકીનાથ કે પ્રાતઃકાલે શું થશે !

‘પણ તમે કલાર્કનું કામ કરો અને હું તમને હુકમ કરું એ કેમ બને ?’ ગરજ હતી તોયે હું જરા હિંચે ગયો.

‘એ વાતની કાળજી ન રાખો. ભાઈસાજ, તમે ફરમાવશો તે કામ કરીશું અને અર્ધી રાતે કોઇનું ડોકું છટકાવવાનું હશે તો તે ચે પાર પાડીશું. વાંધો માત્ર પગારનો રહેશે.’ કાકા બોલ્યા.

‘બોલો, ત્યારે તો તમે જ પગારનો આંકડો પાડો. મને પોસાશે તો હા પાડીશ, નહિ તો રામ રામ.’

‘જુઓ, કોઇનું ડોકું છટકાવવાનું હશે તો હું પાંચસો રૂપિયા લખશ કે પછી જેવું માણસ તેવી વાત. કોઇને કોપરાપાક ચખાડવાનું કામ હશે તો બસોથી અઢીસો રૂપિયા. ખાટલે પડ્યો જીવે એવા કુનેહથી કામ કરી આપીશ. મારી પાસે એવા કુશળ કારીગરો પણ છે. કોઇને થોડો ધણો—’

‘બસ બસ ભાઈસાજ ! મારે એવું કાંઈ કામ નથી. મારે તો એક સાધારણ ‘આસીસ્ટન્ટ’ એટલે કે મદદનીશની જરૂર છે. અલબત્ત કોઈ વખત ઠોકાંબાજીની જરૂર પડે; પણ હમેશાં કાંઈ એવું નથી હોતું.’

‘ત્યારે એમ તો એમ ! આસીસ્ટન્ટ તરીકેની જરૂર હશે તો મહિને માત્ર દોઢસો રૂપિયા લખશ. તમારો તો મને પૂરો બરોંસો છે, પણ હું ધરનું નામુંકામું રાખતો નથી એટલે પગાર ‘એડવાન્સ’માં લેવાની મેં ‘સીસ્ટમ’ રાખેલી છે.’

‘પગાર એડવાન્સમાં ?’

‘કેમ નવાઈ લાગે છે ? બધાં જ માસિકા અને છાપાવાળાઓ એમ કરે છે. એ તો જેવી જેની ‘સીસ્ટમ’ !’

‘પણુ એ તો ભાઈ ! નવાઈની ‘સીસ્ટમ’

‘નવાઈની ગણો કે તવાઈની ગણો. મારી પાસે તો જે વાત છે તે તમને કરી દીધી. બાકી કામ તમારું એવું ‘ફસરેટ’ કરી આપીશું કે કોઈ દિવસ તમને ખુરસીપરથી સિંહાસન પર એસવાનો વારો ન આવે તો મને દેવોકાકો ન કહેતા !’

અલખત, દેવાકાકાની આવી વાતથી હું લલચાયા. વાત કરવાની ખુબી કોને વથ નથી કરતી ! હા-ના ને બારે માથાઝીક પછી આખરે મેં દેવાકાકાને સવાસોના પગારે રાખ્યા, અને તેને તે જ વખતે રૂપિયા ગણી આપ્યા. પગાર આગળથી લેવાની બાબતમાં મેં એમને બહુ સમજાવ્યા, પણુ એ તો કહે System is System ! એટલે પગાર મારે ‘એડવાન્સ’માં આપવો જ પડ્યો !

‘ Thank you ’ કરીને કાકાએ સવાસો રૂપિયા ખીસામાં સેરવી દીધા અને બોલ્યા:—

‘ હ્યો ફરમાવો સાહેબ, હવે કાંઈ કામકાજ હોય તે. ’

‘ જરા ઠેરો. હું અંદર જઈને ચ્હા પીને હમણું આવું છું; પછી તમને આજના કેસની સમજ પાડીશ. ’

આમ કહી હું ઉઠ્યો અને જેવો રસોડાના બારણા સુધી પહોંચ્યો કે કાકા મારું આવડું પકડી, મને પાછો ખુરસી સુધી બસડી લાગ્યા, મને કાંઈ સમજ પડી નહિ. મેં પૂછ્યું, ‘કમ’ એમ કેમ ?’

‘ કાંઈ નહિ, જરા નિરાંતે ખુરસીપર ખીરાજો ને એકાદ રૂપિયો આપો. ’

‘ કેમ ? ’

‘ એ તો એમ કે તમારે માટે મૂંઝવું એક ગુંજળું ખરીદી લાવું ! આમ એક તરફની બોડેલી મૂંઝ તો છેક જ ખરાબ લાગે છે. તમારાં વજુ ને છોકરો પણુ કદાચ હસશે ! ’

અને હવે જ મને ખ્યાલ આવ્યો કે મિસ આયમાય સાથે વાત

કરતાં એક તરફની મુઝ બોડવાની મેં બાકી રાખી હતી! એટલે ફગલાયલે
ઘેરે અસ્તરો કઢાડી બેલેન્સમાં રહેલી મુઝ બોડી મેં એ ખાતું
સરબર કીધું! પોતાનો કલાર્ક આમ અસબ્ય રીતે પોતાની ભૂલ
બતાવે એ તો કામ પણ શેઠને નહિ ગમે, છતાં છાતીપર સો મળુનો
પથરો મૂકી, શીખામળુના બે બોલ પણ એને કહ્યા વગર હું
પહોંચ્યો રસોડામાં!

દંડી ઘા હોજરીમાં ઠસાવી પાછો બહાર આવવા નીકળ્યો
એટલે મીસીસ ગાળ્યાં. ‘પેલી તમારી સગલી કાણ આવી હતી!’

‘એ તો એક બારે ‘કલાયન્ટ’ છે. તું એને માટે ગમે તેમ ના
બોલતી.’ મેં ચેતવણી આપી.

‘ઝોય મા! કલાઈ છે તો એના ઘરની. રાંડ મને એ શું
કરવાની હતી જે-હું તો કંઈક એવી કલાઈને પહોંચી વળું એમ છું.’
મીસીસ ચચ્યાં.

‘અરે કલાઈ નહિ પણ ‘કલાયન્ટ’! કલાયન્ટ એટલે ધરાક.’ મેં
ખુલાસો કીધો.

‘સમજી-ઇ! તમારું ધરાક! કે તમે એના ધરાક?’

હવે આવા જડ જેવા માણસ સાથે તે શી માયાઝીક કરવી,
એમ વિચારી હું વધુ બોલ્યા વિના પાછો ઝોશીસરૂમમાં આવ્યો.
દેવાકાકા ખુરસીપર બેઠા બેઠા કાપરાં જોખતા હતા. વાંસાપર ટકારો
મારી મે એમને જગાડ્યા, ‘દેવાકાકા!’

‘ફરમાવો.’

‘લ્યો બીદાર થઇ જાઓ. જુઓ, હું આપણા કેસ સંબંધીનો
બાનગી દસ્તાવેજ વાંચું છું તે હકીકત ધ્યાનમાં લ્યો અને એ બાબત
આપણે કેવી રીતે કામ લેવું તે મને જણાવો.’

૪

‘બહુ દસ્તાવેજ’ને પાંખો થાય છે !

મેં દસ્તાવેજ લેવા ટેબલનું ખાનું ખોલ્યું. ત્યાં તે નહિ હતો. કદાચ ભુલથી ખીસામાં મૂક્યો હશે ધારી ખીસાં તપાસ્યાં; ત્યાંય તે નહિ હતો. ઉકયો, ખુરશી નીચે જોયું, વેસ્ટપેપર બાસ્કેટ તપાસી. ‘અહીં તહીં’ ને સઘળે’ નજર ફેરવી. ઉંચે આકાશમાં જોયું, ને નીચે પૃથ્વી તરફ નિહાળ્યું, ક્યાંય તે નહિ હતો. યા નસીબ ! દસ્તાવેજ ગુમ ! ક્યાં ?

‘દેવાકાકા !’ હું ત્રાડ્યો.

‘જી’

‘દસ્તાવેજ ક્યાં !’

‘દસ્તાવેજ ! દસ્તાવેજ કેવો ?’

‘પેલો બહુ દસ્તાવેજ ! મીસ આયમાય અજરણીઆના બાપે કીધેલું વીલ !’

‘બહુ દસ્તાવેજ ! બાપે કીધેલું વીલ ! શેક, કાંઈ ખસ્યું તો નથી ને ?’

‘અરે ચૂપ ! સંખ્યતાથી વાત કરો. હમણા જ મેં અહીં દસ્તાવેજ રાખ્યો હતો તે જાય ક્યાં ?’

‘જહાન્નમમાં ! તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે એ તમારો બહુ દસ્તાવેજ—એ તમારું કાગળનું ચીથરું—મને લેવાની કે જોવાની કુરસદ હતી ? શું હું ચોર ?’

‘અરે બાપા...તમને ચોર કોણે કહ્યા ? હું તો—’

‘અરે મોઢું સંભાળો ! બાપા કોને કહ્યો છો ? બાપા તમારો બાપ, હું નહિ. પાલવે તો ઠીક, નહિ તો આ તમારી નોકરી ! દેવાકાકાએ પસરવા માંડ્યું.

‘આ બાબત પોલીસને સોંપવી પડશે !’ મેં કંટાળીને કહ્યું.

‘હજમત કરો હજમત ! ડીટકટીવ થયા છો મ્હોટા ! નામ તો મોહું પ્રોફેસર ચંદ્રમૌલેશ્વર પંડિત રાખ્યું છે !’

આવા અસબ્ય માણસ સાથે વધુ વાત કરવી તે આપણું પોતાનું પોત ગુમાવવા જેવું હતું—અલકે કદાચ હાડકાં ખોખરા કરાવવા જેવું હતું—એમ સમજી મેં વધુ તપાસ કરવા મારી પત્ની તેમજ પુત્રને બહાર બોલાવ્યાં.

‘કાંઈ જાણ્યું ?’ હું બોલું તે પહેલાં જ દેવાકાકાએ મીસીસને પુછ્યું.

‘શું ? મીસીસે પુછ્યું.’

‘ભાઈસાહેબે એની ‘કલાયન્ટ’નો દસ્તાવેજ બોયો ?’

‘દસ્તાવેજ ?’

‘હા હા દસ્તાવેજ; કંઈક લખાણ હતું !’

‘લખાણ ! પેલી કલાંક સાથે ! ‘ચાલ દીકરા ધનુ, તારા બાપે તો પેલી કલાંક સાથે લખાણ પણ કરી નાખ્યું છે ! વાંચે પછી ?’

‘અરે સમજે નહિ ને માથાફાડ શી ?’ હવે હું વચ્ચે પૂરાયો. દીકરા ધનુ, આમ આવ તો. તેં કોઈ કાગળીઓ જોયો છે ? બહુ રંગનો હતો !’ મેં ધનેશ્વરને વાંસે હાથ ફેરવતાં પુછ્યું.

‘હા ! હા ! પેલી બાયડીનો હાથ ખેંચીને તમે કંઈ કરવા જતા હતા અને હું ને બા આવી પહોંચ્યાં ને તમે પેલો કાગળ—બહુ બહુ—જેવો ઢાનામાના તમારા ખમીસની બોંયમાં સેરવી દીધો ને પછી.’—

‘ચાલ ચાલ ગધેડો છે ગધેડો ! નીકળ અહીંથી !’ મેં ધનુને ધમકાવી કહાડયો.

ખરેખર, દસ્તાવેજ ખમીસની બોંયમાં જ ભરાવેલો હતો ! ફડે છોકરું ને ગામે શોધ્યું ! મીસીસ બહુ ચોક્કસાઈ ન કરે તે ખાતર મીસ અજીરણીયા જવાને ઉઠી તે વખતે જ મીસીસના આવી પહોંચવાથી ધીમે ધીમે પેલો દસ્તાવેજ મેં ખમીસની બોંયમાં સેરવી દીધો હતો.

છોકરાના કહ્યા મુજબ જો હું ત્યાં ને ત્યાં જ દસ્તાવેજ કહાડું તો નાહક વધારે ફળેતી થાય એમ સમજી મેં ધનેશ્વરને ધમકાવી કહાડયો અને એને તેમજ મીસીસને પાછાં અંદર મોકલી દીધાં ! દેવા કાકાના દેખતાં જ જો તે કહાડું તો એ લડીંગો વગર લેવેદેવે મારો રકાસ કરે એમ ધારી હું તે વખતે ચૂપ રહ્યો.

‘એ-પે-લ્લો દેખાય ! ખમીસની ખોંચમાં !’ દેવો કાકા તીણી આંખ કરી બોલ્યો.

દસ્તાવેજ કહાડયા સિવાય હવે છૂટકો નહિ હતો. રડવું આવતું હતું તોયે હસીને મેં ખમીસના કદ ખટનમાં બેરવાયલો તે બહુ કાગળ ધીમેથી ખેંચી કહાડયો.

‘મુવા તમે ! આમ જ છુપી પોલીસનું કામ કરશો ? લાવો જોઈ ! શું બબ્બું છે એમાં !’

‘ઉભા રહો, હું વાંચીને આપું તમને !’

મેં તે વીલ વાચી જોયું. એકવાર-એવાર વાચીને તે દેવાકાકાને આપ્યું. એણે પણ ચીપી ચીપીને તે વાંચ્યું ને પછી બોલ્યા : ‘બોલો, હવે શી હકીકત છે ?’

બધી હકીકત માંડીને કહ્યા પછી આખરે હું બોલ્યો—

‘આજે જ મીસ આયમાય અહીં આવી હતી. એ પોતે દોરાબને ચાલુ છે, પણ એના બાપના વીલ મુજબ એ જો સોરાબને પરણે નહિ તો વારસાથી રદ થાય છે !’

‘સમજ્યો, કહો જોઈએ સોરાબ ક્યાં છે ?’

‘સોરાબ ? સોરાબ તો કાણ જાણે ક્યાં નાસી ગયો છે !’

‘કેમ આટલી બધી પુંજ ને વાંઘી ઉપરથી બહારી પણ એને ન ગમી કે એ નાસી ગયો !’

‘કાણ જાણે કાંઈ સમજ પડતી નથી ! એને શોધી કહાડવા મિસ આયમાયે મને રોક્યો છે !’

‘તમે શું ધાયું ?’

‘કાંઈ ધાયું’ નથી. આવતી કાલે મને એણે પોતાને બંગલે બોલાવ્યો છે. ત્યાં દોરાબ અને એ મળી અને બીજી વિગત આપશે; તે પછી વાત.’ મેં કહ્યું.

મારે આવવાનું છે કે ? દેવાકાકાએ પૂછ્યું.

‘અલખત્ત, એક કરતાં બે ભલા. પણ તમને કાંઈ સૂઝે છે ?’

‘હા.’

‘શું ?’

‘કાલે વાત ! કેસ બહુ અધરો નથી. તમે કહો છો તેમ દોરાબ બે બીફલેસ બેરીસ્ટર હશે તો તો એક જ ઠોંસાનું કામ છે !’

હું ચમક્યો ! પણ કાંઈ બોલ્યો નહિ. બીજો દિવસે ઠરવેલ સમયે ડીટેક્ટીવ-હું પોતે-અને ‘આસીરટન્ટ’ દેવાકાકા મીસ આયમાયને બંગલે એણે આપેલા શિરનામા મુજબ પહોંચી ગયા.

૫

સ્વારી, કસાયન્ટને બંગલે ઉપડી

મી. મીસ આયમાય અજરણીયાએ આપેલા શિરનામા મુજબ પૃચ્છા કરતા કરતા અમે એક બેઠા ઘાટના બંગલાના વિશાળ કમ્પાઉન્ડ આગળ આવી પહોંચ્યા. કમ્પાઉન્ડનો, આકાશમાં તારા માફક શોભતો, બગીચો વટાવી અમે બંગલાના ઓટલાનાં ગોળ પગથીયાં આગળ આવ્યા. ચાંદની માફક ચળકતા સંગેમરમરના સ્વચ્છ ઓટલા ઉપર રેશમી ગદેલાથી મઢેલી રોકીંગ ચેરમાં બુલતી એક પારસી રમણી અંગ્રેજી નવલકથા વાચતી હતી. અમને જોઈને તરત તેણે ચોપડીમાંથી પોતાનું માથું બહાર કહાડ્યું અને બોલી ‘યસ ! કોન્ને પૂછો છ !’

‘જી, આયમાય.’

‘હું પોતે જ ! બોલો શું કામ છે ?’

‘જી ત-તમે નહિ, આ બંગલાનાં માલિક.’

‘બાપુ આયમાય હું પોતે જ! ચાલો વેકો સું કહો છ! આય ‘ઇન્ટરેસ્ટીંગ નોવેલ’ની વચ્ચે તમે કહાંથી કુટી નીકળી આઈવા વરી!’

‘જી આયમાય અજરણીઆ—’

‘ભસ્તે ગીયા! મ્હોનું સંભાલો, નહિ તો જેવા જેવું કરી નાંખસ! અજરનીઆ તમારી માપ અને તમારી મમ્માપ! માઈ નામ તો આયમાય અડાજણીઆ છે!’

દેવજીબાપુએ બહાંય ચઢાવી. મારો જીવ પણ આ ‘પહેલે જ ફાળીએ મક્ષીકા’ જેવું થવાથી ડહેળાપ ગયો. જેમતેમ જીવને ઠેકાણે રાખી મેં ખીસામાંથી મીસ અજરણીઆએ આપેલો આઈવરી કાર્ડ કહાડી તે બાપુને આપ્યો. ‘જીઓ અમારે આ બાપનું કામ છે!’

‘ઓહ! આ તો મારો જ કાર્ડ? એ તમારી પાસ કહાંથી આપવો?’ તેણે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

‘એ કાર્ડ મને મારા એક ખુમસુરત ‘કલાયન્ટ’ મીસ અજર-ણીઆ’—મેં કહેવા માંડ્યું.

‘જરા આંખો ફારીને કાર્ડ જીઓ. નામમાં મીસીસ આયમાય અડાજણીઆ છે કે તમે ભસો છો તે!’ બાપુએ કાર્ડ મારા તરફ પાછો ફેંક્યો. દેવાકાકાએ તે ઉંચકી લીધો. ખીસામાંથી ચશ્મા કહાડી તે બરાબર લૂંછી નાકે ચઢાવી કાર્ડ બે ત્રણ વાર એણે વાંચ્યો અને પછી તે પોતાના ચશ્મા સાથે મને વાંચવા આપ્યો! મેં તે વાંચ્યો તો અહુરમઝદ! કાર્ડ પર ‘મીસીસ આયમાય અડાજણીઆ’ કરીને હતું! .

માનસશાસ્ત્રીઓને આ વિષય કદાચ રસમય લાગશે! મગજ પર દ્રઢીભૂત થએલા સંસ્કાર કોઈ કોઈ વખત મનુષ્યને એવા તો ભ્રમમાં નાખે છે કે તે પડેલા સંસ્કારને અન્યથા કરી શકતો નથી. મીસ આયમાય અજરણીઆની મુલાકાત પ્રસંગે જુલથી મેં એને મીસ

અડાજણીઆ કહીને સંબોધી ત્યારે એ અકળવકળ થઇ ગઇ હતી ! તેનું કારણ હતું મને સ્પષ્ટ થયું નથી, પણ એ બાઇએ મને પોતાના નામનો કાડું આપ્યો ત્યારે તે મેં ઉપલક્ષ્ય ઉપલક્ષ્ય વાચીને ખીસામાં મૂક્યો હતો એ વાત મને યાદ છે. આયમાય નામ પછી કાડું ઉપર અટક 'અડાજણીઆ' છાપેલી હતી, તોપણ મારા મગજ ઉપર 'અજરણીઆ'ના સંસ્કાર પડેલા હોવાથી મને તે વખતે કાંઇ પણ શંકા થઇ નહિ ! મેં બ્રમમાં 'અડાજણીઆ' અક્ષરોને 'અજરણીઆ' માની લીધા ! વેદાંતીઓના સાપ-દોરડીના પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત મુજબ મેં પણ અજ્ઞાનમાં ભૂલ કરી ! જો મેં ધારણા અને ધ્યાનથી એ કાડું વાંચ્યો હોત તો મેં સત્ય નામ જ વાંચ્યું હોત. અજ્ઞાનમૂલક બ્રમના નાશનો ઉપાય ધારણા અને ધ્યાન છે—પછી તે વ્યવહારમાં હો કે પરમાર્થમાં હો—એમ મારી મોડી મોડી યે આ કિસ્સાથી ખાતરી થઇ.

ડીટેક્ટીવના ધંધામાં આગળ તરી આવવામાં ધ્યાનશક્તિ, હિમ્મત અને શારીરિક બળ મુખ્ય ભાગ ભજવતા હોવાને લીધે મારે પણ એ ત્રણ શક્તિ કેળવવી એમ મેં નિશ્ચય કીધો, પણ સાંપ્રતમાં જે ઘોઠાળો થઇ ગયો હતો તેનો તો તરત જ નીકાલ લાવવો જોઇએ, એમ વિચારી હું બોલ્યોઃ 'બાઇ ! હું બહુ દિલગીર છું', પણ મારો ખુલાસો તમે ધીરજથી સાંભળશો તો તમારી ખાતરી થશે કે મારો ઉદ્દેશ તમને કોઇ રીતે નાહક ચીડવવાનો નથી.'

'થેંક્યુ ! આ સાંભળે બાંકરો છે તેપર બન્ને બીરાજો અને તમે મીસ્ટર અ-જરા બાંકરાપર સંભાલીને બેસજો !'

આ તેણે દેવજીભાઇને-એમના શરીરને ઉદ્દેશીને કહ્યું ! એને બદલે આપણે પોતે હમણે તો મોલાના શૌકતઅલીને યે આપણે [વનયથી એમ જ કહીએ ! એટલે એમાં કાંઇ ખોટું લગાડવાપણું હોવું નહિ જોઇએ ! કારણ, દેવજીભાઇ જેવા માણસ પણ બાઇની સુચના

શાંતિથી સ્વીકારી બાંકડા ઉપર સંભાળીને બેઠા ! ‘બાપ સાહેબ ! બેઅબ્બી માફ છે, પણ આપની રજા હોય તો હું એક વાત આપને પૂછું.’ મેં બાંકડા પર બેસતાં બેસતાં કહ્યું.

‘બાપુશી.’

‘આપને મેં અજીરણીઆનું નામ દીધું એટલે આપ એમ ચીડવાપ ક્રેમ ગયાં ?’

તે બાપુએ થોડીવાર સુધી મારી સામે જોયા કીધું. મારું મોઢું વિકાર વગરનું હતું. થોડીવાર એમ જોયા પછી તે બોલી: ‘વાત, મીસ્ટર, એમ છે કે બહુ જ નાનપનથી હું અજીરન વિકારથી પીડાઉં છું. બહુ બહુ દવા કરી પણ સાજ થઈ નહિ. મહાબલેસર, માથે-રાન, ઉતાકામંડ, સ્ટીટઝર્ગેંડ વગેરે બધી હવા ખાવાની જગાઓ પણ કુઓ કરી નાંખી છતાં કાંય ફાયદો થયો નહિ. આથી બાવાજીએ લાડમાં મારું નામ અજીરનીઆ પારીયું ! બાવાજી બોલાવે તે તો જાને સમજ્યા, પણ બીજી સહીમીતીઓ પણ મને એ જ નામે બોલાવે તે મને કેમ ગમે ? એ નામની મને ધની જ ચીર છે અને જો બાવાજી સિવાય બીજા કોઈ મને એ નામથી બોલાવે તો તેનું હું થોભઈ લાંજ નાંખું ! હવે સમજ્યા ?’

‘સમજ્યો ! પણ અજીરણ ઉપર હું મારો પોતાનો એક ઉપાય સુચવું ?’ મેં ડહાપણ ડોળ્યું.

‘શું ? બોલોની બાવા !’

‘થોડી ધણી કસરત—’

‘પાનીના દેઘરા ઉંચકવાની અને ઝાડ કઢારવાની અને ચુલો પુંકવાની અને પેશા કહેછ તેમ રેંડીઓ કાંતવાની કે કોઈ બીજી ? મૂવા તમે હિંદુઓ !’

અરે પૂછો તો હું એ જ સુચવવાનો હતો પણ બાપને એની સુગ જોઈ મેં પાંચડી ફેરવી બાંધી: ‘ઉંહું, એવા પાની બરવાના ને

અંગમહેતનાં કામ કરી કરીને તો હિંદુઓએ પોતાનું રાજ્ય ગુમાવ્યું, હું તો આપને અંગ્રેજ રમણીઓની માફક ટેનીસ રમવાની ને થોડેસ્વારી કરવાની ને માથે મોટા મોટા વજનની 'એનસાઇકલોપીડીઆ' મૂકી દોડવાની કસરત સૂચવું છું !'

'ઔકશ ! આપણી વાત મૂકી કસરતપર વરી કહાં ઉતરી પરીયાં ?'

'હા, ઠીક યાદ દેવાડયું. મારે ત્યાં હાં-પણ હું વાતની શરૂઆત કરું તે પહેલાં હું આપને મારી ઓળખ આપીશ. આપનો આ નમ્ર સેવક એક 'ડીટેક્ટીવ' છે અને મારા ડાયા હાથપર બેઠેલા ગૃહસ્થ મારા 'આસીસ્ટન્ટ' છે. ગઇ કાલે મારે ત્યાં એક પારસી બાનુ-લગલગ તમારી જ ઉમરનાં અને ચહેરામાં પણ તમારા કરતાં કંઈક ગોરાં નહિ—'બેગ થ્રો પાડ'ન'—કંઈક શામળાં મારી ઓરીસમાં આવ્યાં હતાં. તેમણે પોતાનું નામ મીસ આયમાય અજરણીઆ કરીને કહ્યું હતું. એણે પોતાના રહેવાના બંગલાનું ઠેકાણું આ જ ઠેકાણે જણાવ્યું હતું. કાડે ઉપર એડ્રેસ પણ એજ છે.'

'શું—નામ ? મીસ આયમાય શું કહ્યું !'

'અજરણીઆ ! એણે પોતાનું નામ એ જ કહ્યું હતું.'

'વાર, પછી ?'

આગળ વાત કરવાની મારી ઇચ્છા નહિ હતી. મારા 'કલાયન્ટ'ની ખાનગી વાતો હું બીજા આગળ કેમ કરી ખોલી શકું ? અલગત જ્યાં સુધી તે મારી સાથે દગો નહિ રમે ત્યાં સુધી !

'કેમ વિચારમાં પરિ ગીયા ? કહેવું હોય તે ઝટ કહી નાંખો, નહિ તો, સ્હોરાબ...'

'ઝી—ઇ...આવી ઝી !'

કોઇ 'બનામે ઇઝદ' જેવો ઇરાની નામે સ્હોરાબ નાકપરની તપકીર સદેરથી લૂછતો લૂછતો આવી રંગભૂમિપર રજુ થઇ ગયો. હું તો જોઈ જ રહ્યો. દેવાકાકા ટટાર થઇ ગયા. આ 'સોરાબ !'

‘આય એવનને આપરા દરવાજનો રસ્તો દેખાર !’

તે બાનુએ ફરમાવ્યું. ગમે તેમ પણ તે પારસી રમણીના આ હુકમને માટે હું તૈયાર નહિ હતો. બધી વાત કર્યા સિવાય ખરી વાતની બાતમી મળે એમ નહિ હતી, એમ મને લાગ્યું.

‘ઝી ચલો ! બોધ કેય રસ્તા દેખાર ! હમી થુને રાસ્થા દેખારેય ! ચલો.’ દેવાકાકાને ખભે સ્હોરાબ ઇરાની હાથ મૂકી બોલ્યો. દેવાકાકાએ તે ખસેડી નાંખ્યો ! એ વજ્ર ભેગાં થાય તો ઉલ્કાપાત થયા વિના રહેશે નહિ એમ સમજી હું બોલી ઉઠ્યો : ‘બાનુ ! ભલે અમે જાણું ! પણ અમારો ખુશાસો સાંભળશે તો કદાચ તમને પણ તે ઉપયોગી થઇ પડશે. આ કેસમાં તો એક બાઇએ આપના નામનો—નહિ—ઠેકાણાનો ખોટો ઉપયોગ કરીધો લાગે છે !’

‘ઉભા રહો, હું મારા જમાસ ‘ડીયર’ને બોલાવું. એને પન તમારી વાતમાં કદાચ ઇન્ટરેસ્ટ’ પરસે.’

૬

‘જમાસ ડીયર’ નું ઝવેરાત !

જમાસ ડીયરને લઇને આયમાય પાછાં આવે તે દરમ્યાન સોરાબે તપકીરની દાઝડી કહાડી તે દેવાકાકા આગળ ધરી. દોસ્તીની નિશાનીનો કાણુ ઇન્કાર કરે ! તપકીરનો એક ત્રણ જોજન જેટલો લાંબો સ્ફટકો જેથી જરા ખોંખાર મારી, નાકે વગગેલી તપકીર કાકાએ ઘોતીએથી લૂછી નાખી ! સોરાબને આ કુટુંબમાં ઘણું દિવસે પોતાનો જેડીદાર મળેલો જેઠ આત્મસંતોષ થયો હશે ! મને તો ટેવ જ નહિ એટલે મેં તો તપકીરની ના જ પાડી હતી, પણ સૂઘી કાકાએ અને છીંક આવી મને ! ખાય બીમ અને વિરેચે શકુની !

‘સાહેબજી ! મીસ્ટર ડીટેક્ટીવ !’ જમાસજીએ આવતાં વેંત મને સંબોધ્યો.

‘સાહેબજી !’

અમે બન્ને ઉભા થયા. સોરાબ પણ અદબસર થઇ ગયો. ખાનદાની આગળ માથું સહજ જ નમી પડે છે.

‘ફરમાવો. શો સદેશો લાવ્યા છો !’ જમાસજીએ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં શરૂઆત કરી.

‘જી સદેશો કાંઇ નથી. આપ જાણતા હશે તેમ હું ડીટકરીવ છું. ગઇ કાલે એક પારસી બાનુ મારે ત્યાં પોતાના ફેસને માટે આવ્યાં હતાં. તે બાનુએ જતી વખતે આ કાર્ડ આપી આજે મને અહીં આં મળવા બોલાવ્યો હતો !’ મેં પેલું વીઝીટીંગ કાર્ડ જમાસજીને આપતાં કહ્યું. તેણે તે જોયું અને મને પાછું આપ્યું.

‘વારૂ, પછી !’

‘મને હવે લાગે છે કે એમાં કંઇ જબરજસ્ત ગેરસમજ થયેલી છે.’ મેં કહ્યું.

‘તમને જો વાંધો નહિ હોય તો મી. ડીટકરીવ, તમારી બધી વાત મને માંડીને કહો. હું ધારૂં છું કે આપણે બધા મળીને ગુચવાડાનો ઉકેલ લાવી શકીશું.’ તેણે કહ્યું.

‘વાંધો તો કાંઇ નથી. પણ હું આપને ખુલાસો કરું તે પહેલાં એક બે વાત મારે આપને પૂછવી છે.’ મેં કહ્યું.

‘પૂછા ખુશીથી.’

‘આપ કાંઇ સોરાબજી નામના ગૃહસ્થને ઓળખા છો ?’

‘આય એવન પોતે જ સોરાબજી !’ આયમાય વચ્ચે બોલી ઉઠ્યાં.

‘હા, મારું જ નામ સોરાબજી છે, તમે ’—

‘આપનું નામ તો જમાસજી છે ને !’ મેં તરત જ પુછ્યું.

‘ખરૂં ! પણ મારું રાશીનામ સોરાબજી છે. એક કે બીજા કારણથી મારાં વાંધાં મને જમાસજી કહીને જ બોલાવે છે. કદાચ એમ પણ હોય કે મારા બહેસ્તનશીન સસરાજીના એક ધરાની નોકરનું

નામ સોરાબ છે, તેથી એ નામ મારે માટે એમણે છેડી નાખ્યું હોય !’ ‘જમામ ડીઅર’ આયમાય તરફ જોઈ હસતા હસતા બોલ્યા; આયમાયે હસતાં હસતાં પોતાના હાથોવડે પોતાનું મોઢું ઢાંકી દીધું. તેનાં સફેદ આંગળાં ઉપર હીરાની વીંટી ચમકતી હતી—અરફ ઉપર સૂર્યકીરણની જેમ !

‘ત્યારે દોરાબ બેરીસ્ટર ?’ મેં પૂછ્યું.

‘મારો સેક્રેટરી ! બહુ ખટપટી અને વાચાળ હોવાને લીધે અમે એને બેરીસ્ટરની પદવી આપી છે !’

‘હાક. આપનો કોઈ ‘બહુ દસ્તાવેજ’ જોવાય છે ?’ મેં પૂછ્યું. આતુરતાથી હું ઉત્તરની રાહ જોઈ રહ્યો.

‘અરે હા ! હા ! બહુ દસ્તાવેજ ! બાવાજીનું વીલ ! જોવાય છે શું ચોરાય છે ! મારો નેકલેસ ને મારી બ્રેસલેટ ને બીજું ઝવેરાત મળી લગભગ પચાસ હજારનાં માલ ચોરાઈ ગીયો તે સાથે એ વીલ પણ ગુમ થઈ ગયું. કેમ જમામ ડીઅર ! બોલતા નહિ.’ આયમાય ઉત્કેરાયલી હાલતમાં બોલી ઉઠ્યાં.

‘ખરું છે ! એ ચોરીને લગભગ વર્ષ દહાડો થવા આવ્યો. કેમ તેનું શું છે ?’

‘એ બહુ દસ્તાવેજ આ વખતે મારી પાસે છે’ એટલું કહી એ મારી પાસે કેમ આવવા પામ્યો તે મેં કહી સંભળાવ્યું અને બોલ્યો, ‘કદાચ ઉઠાવગીરોને હાથે ‘બસમની’ ગયત્રા ડીટેક્ટીવોની માફક મને પણ એકાદ ચિટ્ટી મળશે તેમાં કદાચ એ બાબત વધુ અજવાળું પડ્યું હશે.’

‘દસ્તાવેજ બતાવશો ?’ સોરાબશા બોલ્યા.

‘—અને મારું ઝવેરાત ?’ આયમાયે કહ્યું.

‘ઝવેરાતની વાત તો કોણ જાણે, પણ દસ્તાવેજ આ રહ્યો.’ મેં ખીસામાંથી દસ્તાવેજ કહાડી તે સોરાબશાને આપ્યો, ‘એન !

એજ ! એજ કીમતી દસ્તાવેજ ! મી. ડીટકટીવ । હું નથી ધારતો કે એ તમને હવે બહુ ઉપયોગી હોય ।’

‘ નાહ, હા—પણ—’

‘ પણ શું ? એની રસીદ હું તમને મારા મ્હોર સિક્કાવાળા કાગળ ઉપર આપીશ. ’

‘ થેંકયુ ! તો મને એની ના નથી. ’ મેં કહ્યું.

સોરાબજાએ પોતાના મ્હોર સિક્કાવાળા કાગળ ઉપર મને પેલા બહુ દસ્તાવેજની રસીદ લખી આપી. તે લખ મેં એને તે આપ્યો. ખીજી આગલી પાછલી વાત કરી હું ઉઠ્યો એટલે સોરાબજા બોલ્યા, ‘ સાહેબજી મી. ચંદ્રમૌલેશ્વર ! કોઈ ખીજી સંજોગો વચ્ચે મેં તમને આ દસ્તાવેજ લાવી આપવા માટે સારી બક્ષીસ આપી હોત, પણ હાલ તરત એ વાત હું મુદતથી રાખું છું. હું હવે ચોરાયલા ઝવેરાતના સંબંધમાં સ્વતંત્રપણે પાકે પાચે ‘ એનકવાયરી ’ કરવા માગું છું. દસ્તાવેજ મળ્યા પછી મને લાગે છે કે ચોર આટલામાં જ છે ! કદાચ મારા ઘરમાંથી હોય ! દરમ્યાન તમને કાંઈ વધુ ખબર મળે તો દોડી આવજો. ’

‘ પેલી ખેરી—તમે કહોછ—કેવી હતી ? મારી ઉમ્મરની ને મારા જેવા જ ચહેરાની—મારા કરતાં કંઈક ’—

‘ શામળી ! મીસીસ અન્ન-અડાન્સીઆ ! તમારા કરતાં તે કંઈક શામળી હતી ! ’ મેં પુરું કયું.

‘ ડીક ! સાહેબજી ’ માફ કરજો, બહુ તસ્દી પડી ! કંઈ લેશો ? સોડા લેમન ! ’ સોરાબજાએ વિવેક કર્યો.

‘ જ ના, હું છું થુફ બાહાણુ ! ’

‘ અને હું તો પીતો જ નથી ! ’ દેવજીભાઈએ લાંબે ગાળે જીભ ખોલી.

છેવટના ‘ સાહેબજી ’ કરી અમે રસ્તે પડ્યા. થોડે દૂર નહિ ગયા હજી ત્યાં એક બીખારી જેવો લાગતો છોકરો મારા ખીસામાં

હાથ નાખી દોડતો દોડતો અદશ્ય થઇ ગયો. ખીસામાંથી થું ગયું તે જોવા મેં હાથ ખીસામાં નાખ્યો તો તેમાંથી એક ચિઠ્ઠી નીકળી ! ધડકતી છાતીએ તે ખોલી મેં વાંચી. મને કંઈક આત્મસંતોષ થયો ! બની ગયો હતો છતાં વિજયના ગર્વમાં તે મેં દેવાકાકાને વાચવા આપી. ચશ્મા ચડાવી કંઈક મોટેથી-વાંચનાર સાંભળી શકે એટલે મોટેથી-તેણે તે વાંચી.

‘ડીટેક્ટીવ સાહેબ !

હું તમારી પાસે મારા કોઇ ખીજા જ કેસમાં તમને મારું હથીઆર બનાવવાના ધરાદાથી આવ્યો હતો, પણ તમે મારા સંબંધી કેટલોક વાત તો એટલી બધી ચોકસાઈથી કીધી કે કાં તો તમે ત્રિકાળ-જ્ઞાની હશે કે કાં તો તમે મારી બધી વાત જાણતા હશે એમ મેં ધાર્યું. હું બરાબર સપડાઈ ગયો છું એમ મને લાગ્યું, છતાં હું મારો પાર્ટ બજાવતો હતો તેમ તમે કદાચ તમારો પાઠ બજાવતા હો એમ ધારો મારો ગભરાટ સ્પષ્ટ રીતે નહિ દેખાડતાં તમારી કસોટી કરવાના ધરાદાથી મેં તમને મારે મન બહુ કીમતી નહિ એવો પેલો ‘બહુ દસ્તાવેજ’ આપ્યો. અલગત, એ સાથેનું ઝવેરાત મારી પાસે જ છે ! કસોટી થઇ—પણ તેમાં તમે-થું લખ્યું ? ખીરાદર, યાદ રાખજો કે મારા જેવો માણસ એક જ વાર છેતરાય છે—અથવા મરી જાય છે—ખીજવાર નહિ !

‘સિં સેવક ‘આયમાય અજીરણીઆ.’

બડી વાળી પેલી ચિઠ્ઠી કાકાએ મને પાછી આપી અને જોરથી છીંક્યા. !’

‘ત્યારે આ ચિઠ્ઠી જે આપણને છેતરવાને નહિ લખી હોય તો મારી પાસે આવેલી પેલી વ્યક્તિ કોઇ બાયડી નહિ પણ મરદ હોવી જોઈએ ! અરે હા ! ખરે ! આપણે પેલા દોરાજ એરીસ્ટરને જોવાનું તો જુલો જ ગયા ! હવે ?’

‘કાંઈ નહિ, કોઈ બીજી વખત ! હકીકત બધી એવી આડી ફાટી નીકળી કે ઘેરથી વાળેલો ‘ઠાંસો’ ત્યાં આગળ છૂટી ગયો. નહિ તો હું જ તમને એ વાત યાદ દેવાડતે ! ચાલો થયું તે થયું. પણ મારે કહ્યું માનો તો હવે ઓશીસ બદલી નાખો.’ દેવાકાકાએ કહ્યું.

મને એનું કહેવું વાજબી લાગ્યું. ડીટેક્ટીવને ત્યાં તો અનેક દૃષ્ટિના માણસો આવે. તેથી રહેવાના ઘરમાં ઓશીસ સારી નહિ; ‘પણ-જગ્યા ક્યાં ?’ મેં પૂછ્યું.

‘મેં એક મઝેની જગ્યા જોઈ છે: તમારી ઓશીસને જ લાયકની!’

‘ક્યાં આગળ ?’ મેં પૂછ્યું.

‘પ્રીન્સેસસ્ટ્રીટમાં.’

‘ચાલો હમણાં જ જોતા જઈએ.’

અમે ટ્રામમાં ખેસી પ્રીન્સેસસ્ટ્રીટ આવ્યા. થોડુંક ચાલી દેવાકાકા એક મોટા માળા આગળ થોભી ગયા. ત્યાં દુકાનની બહાર બારણા ઉપર ‘મરાઠી-ગુજરાતી’માં એક પાટીઉં હતું:—

હાડે આપવાના છે:—

દુકાનના બાહરના ઓટલા. દુકાનમાં પુછો.

દુકાન કાની છે તે જોવા મેં ઉંચે દુકાનના નામના પાટીઆ તરફ નજર કરી તો આશ્ચર્ય આક્રમણનાં ઝાંખાં કિરણોમાં સોનેરી અક્ષરોથી લખાયેલું અંગ્રેજી નામ ચળકી ઉઠ્યું—Princess Street Hair Cutting Saloon ???

દેવાકાકા જોવા જડ માણસને હાથે વારે વારે અપમાન પાગી માનભંગ થવા કરતાં એવા માણસની સેવા જ ના જોઈએ એમ વિચારી હેર કટીંગ સલુનના કિસ્સા પછી તે જ રાતે મેં એને નાળિયેર આપી દીધું. એને રાખ્યા પછી મારી સ્થિતિ પેલા પકાણુ અને લૈયા-ઓથી રક્ષાતા શેડીઆઓ જેવી નાજુક થઈ પડી હતી. તરૂમાં તસુ ઓછું પડતાં એ જ પકાણુ અને લૈયાજી રક્ષકને બદલે બક્ષકમાં ફેર-

વાઇ જતાં વાર નથી લગાડતા ! અરે ! એવું પરરક્ષિત જીવન જીવવામાં યે શો રસ ! એમ વિચારી મારા ‘ડીટેક્ટીવ’ જીવનને રસમય કરવાના શુભ આશયથી મેં દેવાકાકાને એડવાન્સમાં આપેલા રૂપિયા યે જતા કરી એને પેડા પકડાવ્યો !

‘એક મહિનાની નોટીસનો પગાર આપવો પડશે !’ મોટે અવાજે એણે મને ધમકાવવા માંડ્યો.

‘તે નહિ મળે.’ હું પણ મક્કમપણે બોલ્યો.

‘હું જોઇ લઇશ.’

‘ભસતા કુતરા કરડતા નથી !’

તે બાંય ચડાવી મારા તરફ ધસી આવ્યો. હું તૈયાર જ હતો.

‘Hands off’ નહિ તો મુઠા જ જાણીએ !’ કાકાના કપાળની સામે વિદ્યુત ત્વરાએ રિવોલ્વર તાકી મેં ખૂમ મારી. કાકા સ્તબ્ધ થઇ ગયા. મારા જેવા ‘મવાલી ડીટેક્ટીવ’ પાસેથી એણે આટલી રકુર્તિની આશ્ચર્ય નહિ રાખેલી !

બસ તે દિવસથી મને એ ભૂતનો ભય છૂટ્યો !

૭

ઉઠાઉગીરની શોધમાં

કાકાને છોડી હું સિદ્ધો મી. સોરાબજી અડાજણીઆ પાસે પહોંચ્યો. પેલા ઉઠાઉગીરના હાથની ચિકી મળ્યા પછી મને લાગ્યું કે એ બાબત રસ લેવા જેવી છે. મી. અડાજણીઆ જેવા નિખાલસ ગૃહસ્થ મારી સેવા સ્વીકારવાની હા પાડે તો એમનું કામ મારા હિસાબે અને જોખમે ઉઠેલી આપવાની મને ઉત્કંઠા થઇ આવી. તે ઉઠાઉગીર હાલ આટલામાં જ હોવો જોઇએ એમ મી. અડાજણીઆના મત સાથે હું મળતો થતો હતો.

‘તમારા જેવા જીવાન માણસને સાહસ બહુ પસંદ હોય છે એ હું સમજી શકું છું. પણ મારો ફરજ સમજી હું તમને ચેતાવું છું

કે તમે કોઈ સામાન્ય ઉઠાવગીરને કાયદાની ચુંગાલમાં લાવવાનું બીકું ઝડપવાની આશામાં આ કામ માથે લેવા માંગતા હો તો તેમાં તમારી મોટી ભૂલ થાય છે.' મી. સોરાબજીએ માયાળુ રીતે મને ચેતવણી આપી.

‘ નહિજી, હું મારી જોખમદારી પૂરેપૂરી સમજી છું. જાણું છું કે હું એક અસાધારણ હિંમતવાળા ઉઠાવગીર સાથે સામનો કરવાનું સાહસ કરું છું; જાણું છું કે મારામાં એક બાહોશ ડીટેક્ટીવની બુદ્ધિમત્તાની ખામી છે, છતાં આપનાં માયાકુળ આશ્રય તેમજ સૂચનાઓથી તથા હિંદુ ગુપ્તચરોના અધિષ્ઠાતા દેવ શ્રી હનુમાનજીની કૃપાપ્રસાદોથી મેં આપનું કામ મફત તો મફત પણ ઉકેલી આપવાનો નિશ્ચય કરીધો છે.’ મેં દૃઢતાથી ઉત્તર આપ્યો.

‘ફત્તેહ કરો ! દાદર અહરમઝદ તમારી મુરાદ બર લાવે !’ તે બલા પારસી ગૃહસ્થે આશીર્વાદ સાર્યા.’

‘ આમીન ! આપની પાસે મારે બે ત્રણ માગણી કરવાની છે. હું મારું કામ શરૂ કરું તે પહેલાં આપ તે સ્વીકારશો એમ મને આશા છે.’

‘ ખચ્ચીત જ.’

‘ પ્રથમ તો મને આપના બંગલામાં થોડા દિવસ રહેવાની પરવાનગી આપવી પડશે—નહિ, આમંત્રણ આપવું પડશે. ખાસ ચિઠ્ઠીથી એક મિત્ર તરીકે આજે જ કોઇ મેલાવડામાં ઓળખાણ પડી હોય એમ ચતુરાર્ધ વાપરીને આપના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી મારફત; સમજ્યા ?

‘સમજ્યો ! એમ કરીશ.’

‘બીજું, આપની ખાનગી જીંદગી સંબંધી જ્યારે જ્યારે હું આપને સલાહ પૂછું ત્યારે ત્યારે સાચા જવાબ આપવા પડશે.’

‘ મી. ડીટેક્ટીવ !’

‘ અલગત એ હું કયુલું છું કે એવી નાજુક બાબતો વારેવારે ઉકેલી હું આપને નાહક તકલીફ આપીશ નહિ. પણ એટલું તો ખરું

‘કે આપના કેસમાં આપની કેટલીક ખાનગી બાબતો જાણવાની ખાસ જરૂર છે.’

‘ઠીક છે. પછી ?’

‘બીજું એ કે અનેક પ્રયોગો પછી મને મારા કેસમાં સફળતા મળે-કદાચ ન થે મળે-તો પણ આપે કશી વાતનો અદિશો ન રાખતાં હું ઇચ્છું ત્યાં સુધી મને મારા પ્રયોગો કરવા દેવા; એટલું જ નહિ પણ આપની પાસે-અલગત-પૈસા સિવાયની-જે જે મદદ માગું તે તે આપે ચાલુ આપ્યા કરવી.’

‘માવત્ ચંદ્ર—’

‘નહિ સ્તો ! એટલી તો મારામાં થે ધીરજ નથી. વધુમાં વધુ દોઢથી બે માસ. ઓછામાં ઓછો આજથી ચોથો દિવસ !’

‘કબુલ.’

‘Thank you ! ત્યારે કાલે મને આમંત્રણ મળશે એમ આશા છે.’

‘હા, હા, જરૂર.’

હલકે હૈથે તે બધા ગૃહસ્થને ‘સાહેબજી’ કરી હું પાછો ઘર તરફ વળ્યો.

બીજે દિસસે બપોરના બરાબર બાર વાગે એક ધપધપીઓ પારસી-મી. અડાજણીઆનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી-દોરાબ બેરીસ્ટર સિદ્દો મારા દિવાનખાનામાં આવી હાંફતાં હાંફતાં મારી ખુરસીપર ધપ દઇને બેસી ગયો. તેને જોઇને હું ચોંક્યો. હા ! બરાબર તે જ આંખો-મોં-તે જ વાત કરવાની છટા-ફેર માત્ર એટલો જ કે દોરાબ બેરીસ્ટરને કેસરના જેવી મોટી અણિયાળી મૂઝો હતી. એટલો ફેર બાદ કરતાં આબાદ તે જ ! મીસ આયમાય અજીરણીઆ !

‘આય તમે હિંદુ લોકાડી ટો હાડ જેરીયા બા ! મૌલાના પંદર ગોબેસર તમારું જ નામ કે ! હું બોલોની ? ચલાવી ચલાવીને મારી

બઢી હુસ કહારી નાંખી, અહીં પૂછીયું, ટહીં પૂછીયું ને પૂછીયું સારે ગામ, ટોચે નહિ મલિયા મૌક્ષાના કે નહિ મલિયા ચંદર ગોલેસર ! આપ, આપ, આપ કંઈ જરયાંતોર નામ છે, નામ ! હું પૂછું, આય સીંહલડીપતું નામ ટમે કહાંડી શોઢી કહારીયું ? અને ટે ખી મારે નશીએ ! હં, બોલોની તો !’

આ વાચાળ પારસીને જરા ‘લટક’ આપવાની જરૂર હતી. જાણે રમત કરવા માંગતો હતું તેમ મેં ખીસામાંથી રીવોલ્વર કહાડી. તેને આમ તેમ ઉથલાવી બેધ પાછી તે ખીસામાં મૂકી હું બોલ્યો:—

‘આપણે—એ તે તમે હમણા શું કહ્યું મીસ્ટર !’

આની અસર ધારેલી થઈ, તેને લાગ્યું કે આ ‘વાનીઆ’ સાથે રમત કરવામાં માલ નથી.

‘જી, મારા શેઠ મી. સોરામજી. અડાજનીઆએ આપને વરે આય કાગજ મોકલીયું’ય ને પૂછાવિયું’ય કે આપની કંપનીનો લાભ જીવનને કહારે આપસો?’

‘નહિ, નહિ, તમે તો કંઈ બીજું પૂછતા હતા ને ? મૌક્ષાના ને ચંદરગોલેસર ને એવું બધું કંઈ !’ તેના હાથમાંથી ચિટ્ટી લેતાં ડાળા કકડાવીને મેં પૂછ્યું.

‘નહિજી, એકરક્યુઝ મી ! આઈ બેગ ચોર પાર્ડન !’ તે ગગળી ગયો.

ચિટ્ટી વાંચી, જાણે કાંઈ અગત્યનું નહિ હોય તેમ મેં એને ઓચિંતા પૂછ્યું, ‘તમને ખહેન છે કે ?’ એણે એટલી જ ત્વરાથી મને સામું પૂછ્યું ‘કેમ પતવા માંગોય ?’

હવે આ એક ગંભીર બૂલ હતી. કોઈ અજણ્યા માણસને આપણે એમ પૂછીએ કે ‘તમને ખહેન છે કે ?’ એટલે તે આપણને તરત જ રહામું એમ જ પૂછે કે ‘કેમ પરણ્યા માંગો છો !’ સારે જવળ શો દેવો ? પૂછતાં તો પૂછ્યું પણ પછી મને લાગ્યું કે એ

પ્રશ્ન પૂછવામાં મેં કંઈક ઉતાવળ કરી હતી. એક ડીટકટીવને નેટલી એવી વાતો જાણવાની જરૂર છે તેટલી જ એવી એવી વાતો જાણવામાં ધીરજ કેળવવાની ચે જરૂર છે. એણે સ્હામા પૂછેલા પ્રશ્નને જાપરહસ્ત મશ્કરીના રૂપમાં લઇ હું ખડખડાટ હસી પડ્યો ને બોલ્યો ‘ઓહ, મી. દોરાય ! તમે બહુ રમુજી લાગો છો ! મારે ને તમારે ખાસ બનશે ! જાઓ, શેઠને કહેજો કે આજ રાતના હું જરૂર આવી જઈશ.’

એક ધપધપીઆ પારસીને ‘રમુજી’ કહેવો એટલે શું ? એને મન ‘સર’ નો ખેતાય પણ, એ વિશેષજી આગળ રદ છે ! તે ખુશ થતો ગયો, ‘કારણ, મારા જેવા એક રીવોલ્વર ધરાવનાર ‘હાશીસર’ સાથે નેને સારી દોસ્તી બાઝવાની આશા હતી !

૮

હવે મુદ્દા ‘માલ’ મળવા માંડ્યો !

તે રાતના હું મી. અડાજણીઆના બંગલે રહેવા ગયો. તેના વિશાળ દીવાનખાનાના બરાબર મધ્ય ભાગે બીજાવેલા એક બેનમૂન કીમતી ગાત્રીયાની આસપાસ ગોઠવેલા એક સુંદર સોફા ઉપર હું તેમજ સોરાયજી તે રાતે મોડે સુધી વાતો બેઠા હતા. દોરાય પોતાના ઓરડામાં ગયો હતો. ઇધર ઉધરની અનેક વાતો થયા પછી મેં સોરાયજીને ઓચિંતા પૂછ્યું ? ત્યારે તમારા પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી મી. દોરાયને કેટલી બહેન છે ?

‘એ બિચારાને બહેન જ નથી. એક હતી, પણ તે બિચારી છેક નાનપણમાં ગુજરી ગઈ.’

‘બીજું કાંઈ સચું ?’ મેં પૂછ્યું.

‘એક ઘરડી કુત્ર છે. તે આજે વર્ષો થયાં નવસારી રહે છે. દોરાય કે એનો ભાઈ મેરાય ભાગ્યે જ એને મળવા જતા હશે. જો કે નાનપણમાં એ બન્ને ભાઈઓને એ કુત્રએ જ ઉછેર્યાં હતાં.’

‘એનો ભાઈ-દોરાયનો ભાઈ-એનું નામ શું કહ્યું ? છે ! એ ક્યાં !’

‘દોરાબના લાઇનું નામ મ્હેરાબ ! તે તો આજ વર્ષો થયાં કવેટાના એક સ્ટેશન પર ‘યુરપ શોપકીપર’ની દુકાન અને રેસ્ટોરાં ચલાવે છે.’

‘છેલ્લો એ અહિં ક્યારે આવેલો ?’

‘એને અહીંથી ગયાને આજ પાંચ કે છ વર્ષ થયાં હશે. ! ત્યાર પછી મેં એને અહીં જોયો નથી.’

‘શીકર નહિ, એને આપે નજરે તો જોયો હશે, એનો મ્હેરા-’

‘બરાબર દોરાબની ખીજી આકૃતિ જોઇ લો. ફરક એટલો જ કે દોરાબને મૂછ છે, જ્યારે મ્હેરાબ મૂછ વગરનો અને સોહામણો જવાન છે. આ પાંચ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. હવે મૂછ ઉગી હોય તો કેાણ જાણે ? ખરેખર એ બહુ ખુશસુરત છે. મ્હારાં વાઇફ એને નાનપણમાં બહુ ચાહતાં હતાં !’ તે નિખાલસ ગૃહસ્થ આમ બોલી હસી પડ્યો.

‘પછી ?’ મેં કંઇક ઉત્તેજિત થઇને પૂછ્યું.

‘પછીની વાત બહુ નાજુક છે.’

‘આપે મને સર્વ વાત કહેવાનું વચન આપ્યું છે !’

‘અલખત, તે એટલી બધી નાજુક નથી કે હું તમને તે નહિ કહી શકું ! સાબજો. મારાં વાઇફ મ્હેરાબને પહેલાં બહુ જ ચાહતાં હોય એમ દેખાતાં હતાં; પણ મારા પૂજ્ય ફાધર ઇન લોને એ ખીલ-કુલ પસંદ નહિ હતું. એ માણસને માટે કેાણ જાણે કેમ એમને એટલો બધો તિરસ્કાર હતો કે એમની અજણમાં ગે બૂને ચૂકે એમની એકની એક જ્હાડી દીકરી એ માણસ સાથે સંસર્ગમાં ન આવે તેની એ ખાસ ચોંપ રાખતા, એટલું જ નહિ પણ એમની હયાતી બાદ પણ એની સાથે એની દીકરી પરણે નહિ તેને ખાતર એણે ખાસ પોતાના વીલમાં આગ્રા ફરમાવી હતી, એ માણસ માટે ડોસાને જેટલો તિરસ્કાર હતો તેટલો જ મારે માટે એમને પ્યાર હતો. પેલા ‘જ્હુ હસ્તાવેજ’ તે ડોસાનું વીલ છે, તે તમે વાંચ્યું હશે !’

‘હા જી.’

‘એની રૂએ એમની દીકરી જે મને પરણે તો જ ડોસાની મળકળ દોલત એની દીકરીને મળે; નહિ તો કંઈ જીજ્ઞાસુ મળે એમ હતું.’

‘પછી ?’

‘પણ એવું જાણીનું લગ્ન મને પસંદ નહિ હતું. મીસ આયમાય અને મહેરામની વચ્ચે કાંટા રૂપ થવું હતું પસંદ નહિ કરતો હતો. એટલે હું મારી મેળે જ મારાં વૃદ્ધ માયને લઈ કાઢ ન જાણે એમ અમારે અસલ વતન અડાજણ ચાલ્યો ગયો. અહીં તો શોધાશોધ થઈ રહી આખરે આયમાયે મારો પત્નો મેળવી મારાપર એક પત્ર લખી મને અત્રે આવવાની વિનંતિ કીધી. હું આવ્યો, અને આમ એકાએક ચાલ્યા જવાનો ખુલાસો કીધો. તેણે પણ પોતાનો ખુલાસો કીધો. તેણે કહ્યું કે તેણી મહેરામને ચાહતી જ નહિ હતી. તેણી પણ તેને પોતાના બાવાજીની માફક ધીકારતાં શીખી હતી. પણ કાણ જાણે કેમ તે બહાર દેખાડતી નહિ. આથી મહેરામને ઉત્તેજન મળતું તેમ બાવાજી રહીડાતા. આખરે તેણીએ જ્યારે મને ખરા દીલથી ખાત્રી આપી કે તેણી મને રહાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ ફક્ત મને મારે ખાતર જ રહાય છે. એની સાખીનીમાં એના બાવાજીની બધી દોલત એ ઉત્તારેના આતશ મહેરામને સુપરદ કરી દેવાને પણ તૈયાર હતી ! મેં એની સખ્તમાં સખ્ત કસોટી કીધી અને મને લાગ્યું કે એ મને મારે ખાતર જ રહાય છે એટલે હું એની સાથે જોડાયો.’

‘પછી આપને ત્યાં ચોરી ક્યારે થઈ ? મેં પૂછ્યું.’

‘લગ્નને બીજે દહાડે.’

‘અને તમે કહો છો કે મહેરામ તે વખતે અહીં નહિ હતો ?’

‘ના, નહિ હતો. એને આયમાયને હાથે નિરાશા મળતાં લગ્ન પહેલાં ત્રણ ચાર વર્ષ અમાઉનો એ કવેટા ઉપડી થયો હતો.’

‘હીક, આપની શી શી ચીજો ગઇ ?’

‘એક જોડ હીરાની બેનમૂન સર્પાકૃતિ એસલેટ. કાલીચરન બાણુ જેવો વિખ્યાત ‘ડાયમન્ડ સેટર’ કહે છે કે એ એસલેટના જેવા હીરા એણે ટૂથે પણ જોયા નથી ! એ એસલેટ કે!ઇ ચીજ હતી ! તે વખતે બાવાજીએ એના હીરા પચાસ હજારમાં લીધા હતા. આજે તો એ એસલેટની કીમત ત્રણથી ચાર લાખ અંકાય. એવો જ એક ચંદ્રમણી હાર યાને નેકલેસ હતો. મારાં વાઇક્રિની એ બે પ્યાનામાં પ્યારી ચીજો લગ્નને બીજે જ દહાડે ચોરાઇ જતાં મારા વાઇક્રિની ગમગીનીનો ખ્યાલ હું તમને શી રીતે આપું !’ સોરાબજી કંઈક ગળગળા થઇને બોલ્યા.

‘વારૂ, કાલીચરન બાણુ મને એ એસલેટ ને નેકલેસનું આબે-હુઅ વર્ણન આપી શકશે ? હું ધારું છું ત્યાં સુધી તમારી આ ચીજો સલામત છે; કારણ, આવી ચીજો બજારમાં શક પેદા કીધા સિવાય વેચી શકાતી નથી.’

‘અરે હા રે ! કાલે જ આપણે એની પાસે જઈશું.’

આ તેમજ બીજી ફેટલીક વાતો કરી અમે ઉઠ્યા અને પોતા-પોતાના થયનખંડમાં અમે સૂતા. હું તો જાગતો જ હતો. આજની વાતોની કડી ગોઠવતાં ગોઠવતાં મને એમ જ લાગ્યું કે ચોર મારા હાથમાં જ છે. એને ખરાખર સપડાવાની અનેક ઘડભાંગ પછી એક ચુકિત શોધી કહાડી હું નિશ્ચિંત મને ઉઘી ગયો.

૯

મૂઝમજીન !

સંકેત મુજબ બીજે દિને સોગબજી સાથે હું બાણુ કાલીચરનને ત્યાં ગયો. એ વિખ્યાત પંચીગરે મને એસલેટ તેમજ નેકલેસની એવી બારિક વિગતે માહિતી આપી કે હું જો ચિત્રકાર હોત તો ત્યાંને ત્યાં એની આકૃતિ દોરી આપત. કાલીબાણુએ પોતે એની

આકૃતિ દોરી બતાવી તે બરાબર બ્યાનમાં ઠસાવી હું ઉઠ્યો, અને સોરાબજી સાથે પાછો બંગલે આવ્યો.

તે દિવસે મેં દોરાબજી 'બેરીસ્ટર' સાથે ઘણો વખત ગાળ્યો. એ વાતુડીયો પારસી મારી સાથે એવો તો પલોટાઈ ગયો હતો કે એણે પોતાના અનેક પરાક્રમેની વાતો અને કહી સંભળાવી. એક આશ્ચર્યમાં એના બાઈ મેરાબ, એના નોશાકગ કુછ કુમઘીયાઈ એનાં બહેસ્ત-નશીન માય, બાપ, બેન વગેરે અનેક સગાંઓની છબીઓ હતી તે પણ મને એણે દેખાડી. તે પછી બીજે દહાડે સવારે હું એના રૂમમાં ઓચિતો ગયો. એ મૂંઝોને ફાસમેટીક લગાડી 'ટ્રીમ' કરતો હતો.

'સાહેબજી મીં દોરાબ! સવારના પહોરમાં આ શી ખટપટ!'

તે કંઈક ચોંક્યો. શા કારણથી, તે હું કહી નહિ શકું. પણ ચોંક્યો એ ચોક્કસ. કંઈક ગભરાતા અવાજે તે બોલ્યો 'કંઈ નહિ, એ તો હું જરા મુછો ચોંટાડ્ય-નહિ રે જરા સમી કર્યં.'

'કરો, કરો બાવા. કૈસરની ગાદી તમને મળવાની છે.' બહો કાંઈ જ બન્યું નહિ હોય એમ હું આમ ટીકા કરી એના રૂમમાંથી બહાર નીકળ્યો અને ત્રિચારમાં પડ્યો! 'મુછો ચોંટાડ્ય' એ વાક્ય મારા કાનમાં ગુંજી રહ્યું!

'આજેજ નહિ તો એક માસ પછી ચોર મારી મુઠ્ઠીમાં સપડાશે' હું મનમાં બખડ્યો.

બપોર પછી ત્રણ વાગ્યાને સુમારે ધણુંખરું પોતાના પત્નિ તેમજ પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તથા બીજા અતિથિ કે સગાં કે મિત્રો સાથે બેસી સોરાબજી આ સાથે 'લાઇટ રીફ્રેશમેન્ટ' બેતા. આ વખતે હું હાજર રહેતો નહિ પણ આજે મીં સોરાબજીના આગ્રહથી મારે ભાં હાજર રહેવાનું હતું અને એમણે આગ્રહથી આપેલું ફૂટ મારે ખાવાનું હતું!

અમે બધા ત્રોડવાળને બેઠા હતા. માઈ બ્યાન દોરાબ તરફ,

ખાસ કરીને એની મૂછો તરફ હતું. રૂઢામાં બોળાતી મૂછ તે અતિ સંભાળથી લૂછી નાખતો હતો અને જાણે પાછી બરાબર ગોઠવતો હોય તેમ સરખી કરતો હતો. એક જ મિનિટમાં મેં મારો નિશ્ચય કરી નાખ્યો ત્યાં ખલાસ થઈ અને એણે મૂછો લૂછવાને હાથ ઉંચો કર્યો કે તરત જ હું કુઘો અને જોરથી મેં એની મૂછો મારા આગળાંતી મજબૂત પકડમાં પકડી જેતી. એક જળરક્ત સ્ત્રીસ પાડી દોરાખ જમીનપર પટકાઈ પડ્યો. દોરાખની મૂછોના થોડા વાળ મારા હાથમાં આવ્યા હતા, તેનાપર લોહીની છાંટ હતી. અલખત દોરાખની મૂંછ ખરી હતી ! મારો પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો ! મીસ્ટર તેમ જ મીસીસ અડાજણીઆ મારા આવા વિચિત્ર વર્તનને લીધે માગ તરફ અજબબીથી જોઈ ગયાં મારે અમયસૂચકતા વાપરી હું ખીમીયાઓ નહિ પડતાં ખડખડ હસી પડ્યો ને બોલ્યો, ' માફ કરજો દોરાખ ! મેં તમને આજે બહુ ગભરાવ્યા છે, પણ તમારી મૂછપર વળગેલી રૂઢા મને આવેથી કાઢી જવડા જેવી લાગી અને તમે તે ગળી જાઓ તે પહેલાં હું કુઘો અને એ રૂઢાના ટીપાંને જીવડું સમજી મેં તે તમારી મૂછના વાળ સાથે જેત્યું. પણ એ તો જીવડું નહિ પણ રૂઢાનું ટીપું નીકળી પડ્યું ! હું બહુ જ દિલગીર છું. પણ મને તો આજે ધરમ કરતાં ધાડ નડ્યા જેવું થયું '

દોરાખશા પાટલુન ખંખેરતો ઉઠ્યો પણ એની કળ નરમ પડી નહિ હતી. મૂછપર હાથ લગાવી થોડીવાર તે બેઠો આયમાયે ઉઠી એની મૂછપર થોડું 'વેસેલીન' ચોપડ્યું. અને સોરાખજી ઉઠી ફરવા ગયા.

' મી. સોરાખજી ! આજની મારી વિચિત્ર વર્તણૂક જોઈ આપને મારાપર તિરસ્કાર છૂટ્યો હશે, પણ મારે આપની ચોરીના સંબંધમાં એક પ્રયોગ કરવાનો હતો. અલખત તે નિષ્ફળ ગયો છે અને એ નિષ્ફળ ગયો છે તેથી જ મારો ખીજો છેલ્લો પ્રયોગ જરૂર સફળ થશે એમ મારી ખાત્રી છે. આજથી હું આપની રજા લઇશ. ઇશ્વરનું

ચાહવું હશે અને હું જીવતો હઇશ તો આજથી એક માસની અંદર આપની ચોરીનો પતો હું જરૂર મેળવી આપીશ.’

‘આમીન !’

ફરી હરીને અમે સૌ સૌને ઘેર ગયા. ત્યારપછી માત્ર એક જ વાર થોડા દિવસ બાદ હું મી. સોરાબજીને ફેટલીક અગત્યની સૂચનાએ આપવા મળ્યો હતો. મારા શક કોના ઉપર છે અને હવે હું શું કરવા માગું છું તે સંજ્ઞા, પહેલાં તેમ હમણા ફેટલાંક કારણોને લીધે મેં એમન કશી પણ માહિતી આપી નહતી.

૧૦

કુમલીકુમની કરામત

કુવેટાના વિશ્વાગ સ્ટેશનપર એક સાંજે એક વયોવૃદ્ધ પારસી બાનુ ટ્રેનમાંથી ઉતરી પોટરને બોલાવી ટ્રેનમાંથી પોતાનો સામાન કડાવવા લાગી. તેણે લાંબી બાંયનું બદન પહેરેલું હતું રશમી કાંદા-લાતી ચીનાઇ સાડીના નાચેની કાર આગળ ચણીઆને બદલે રશમી ઇજર સ્પષ્ટ રીતે બહાર ડોકીઆં કરી રહી હતી. અણે કાળી મખ-મઘની સપાટ પહરા હતી. તસતસીને બાંધેલા માથાબાનામાંથી તેના સફેદ રૂપેરી વાળ જાણે નાશી છૂટવાની કાશેશ કરી રહ્યા હોય એમ લાગતા હતા. તેના કંઇક ગોરવણુ પર વૃદ્ધાવસ્થાનાં કરચલીઓ હતી. આંખની પાપણો સફેદ થવા આરા હતી. તે કેડેયી સેજ ખુંધી હતી અને અણે આખા બહુ કાચનાં ચરમાં પહેર્યા હતા. એક ટ્રંક, એક બીસ્તરો. પાણીનો જરમન સીંચવરના કુંજો અને ખાવાનો એક મોટો કરડીઓ એટલાં વાનાં ટ્રેનમાંથી નાકળી રહેતાં ડાસા બોલ્યા, ‘અ પોરતર ! ઇધર મ્હરાબસા પારસીકે ઘેર હમકુ લઇ ચાલ ! એવનની હું કુઇ થાઉંચ !’

પોટર કંઈ સમજ્યો નહિ, પણ પારસી નામ સાંભળી તે દોડી એક પારસી ડીકીટ કલેક્ટરને લઇ આવ્યો.

‘કેમ માયજી કાન્ને પૂછાય !’ તેણે ધણી સમ્યતાથી પૂછ્યું.

‘મારા મ્હેલીને ! દુશ્મનને કંઈ થઇ આયુંય તે મારા પર એના તાર હતો. હું એની કુધ થાઉંય. નૌહારીની છું. મ્હેલી મ્હેલી ! તમે એને ઝોરખોયના બાવા !’

‘મ્હેલી ! મ્હેલી કાણુ ?’ તેણે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું.

મ્હેરાબસા કામીસરીએટવારા ! દોરાબ બાલીસ્તરનો બાઈ !’ તે ડોસાંએ કહ્યું.

‘અરે હા ! મ્હેરાબ કામીસરીએટ ! ઝોળખીયો ! પન એ તો હજી ગઇ કાલે જ અરીઢરી જેવો ડાન્સમાં નાચતો હતો.’

‘કાન જાને બા મને તો એનો મરનપચારીનો તાર આપ્યો એટલે દોરતી કે ઝોય આવી ! ધરકું મનખ તે અંજનમાં હું તો ખીજે ઇસ્તેશને હિતરી પરેલી. ત્યાંથી અહીં વેરના ટીકીતના પૈસા ઝાંસી વરી અહીં આવી. લેવ બા આય તીકિત.’ ડોસાંએ ટીકીટ આપી તે લઇ પેલો પારસી ટીકીટ કલેક્ટર બોલ્યો.

‘હોસે, ચાલોજી હું તમુને એવનને મેલવી આપું. એઇ પોર્ટર, હિઠાવ સામાન.’

તે પારસી, ડોસાં અને પોર્ટર એમ ત્રણેનો જમેલો સ્ટેશનપર આવેલા રેસ્ટોરાંમાં ધુર્યો. એક પારસી જવાન છઝીયેરમાં પડ્યો પડ્યો સીગારેટ કુંકતો હતો.

‘મ્હેરાબ ! આય તારાં કુછજી આયાંય !’ તે પારસીએ પેલા છઝીયેરમાં પડેલા જુવાનને કહ્યું અને ત્યાંથી ચાલતી પકડી.

‘મ્હારાં કુછજી !’ તે આશ્ચર્યથી બેઠો થઇ ગયો.

‘કેમ હીકરા ! ઝોરખાન પરચ કે ! નૌહારીમાં તારી સીકનેસનો મારાપર તાર આયો—.’

‘તાર ! મારો ! સીકનેસનો !’ હજી પશ્ય મ્હેરાબ અજાણીમાં ગરક જ હતો.

‘જોની બા ! આય કોનો તાર છે ?’ ડોસાંએ તાર કહાડી બતાવ્યો. મહેરાબે અજબગી પામતાં તે તાર લીધો અને વાંચ્યો. તાર કવેટાયા નવસારી કુમલીવાઇના નામનો હતો: **Mehrab on Deathbed Remembers you often come immediately. Rustam.**

‘સુ’ લખીયું બા !’ ડોસાંએ પૂછ્યું.

મહેરાબ થોડીવાર સુધી અજબગીવી ફાટે ડોળે ડોસાના સ્લામું જોઇ રહ્યો ‘કુમલી કુછ તમે ! બહુ નાનપણમાં જોયાં હશે ! કંઈ યાદ નથી આવતું !’

‘ઓવાય ! સાનું યાદ આવે ! હોસે બા ! દુસ્મનને સાંજે સમો જોઇને જાઉંય એટલે થયું. હું તો મહારે અતરધરીએજ જવસ ! નથી કહેતો કે કુછ આવો ! ને વરી સાંભો કહેંય કંઈ ઓરખ નથી પરતી, આ ખાદાય !’

મહેરાબ કંઈક ખીસીયાણો પડી ગયો. તે વૃદ્ધ પારસી બાનુ તેની અજબમાં હોય તોયે જ્યારે તે એને જ પૂછતી આવી છે ત્યારે તો તેની સરભરા કરવાને તે બંધાયેલો હતો. વિચારવા ચકડોળે ચડેલા મને તે ઉઠ્યો, થોડીવાર કુમલી કુછ સ્લામે જોયા કીધું. પછી બોલ્યો, ‘ચાલો આપણે બંગલે; અહીં પાસે જ છે.

‘ના રે ના. હું તો મારે સીફી અહીંથી જ નોંહારી જવસ.’

દેખીતી રીતે કુમલી કુછને કોચ ઉપજ્યો હતો. બહુ સમજવી મહેરાબ તેને પોતાને બંગલે લઇ ગયો. ‘માફ કરજો કુછી મેં તમને ઓળખ્યાં નહિ. હજી બી હું તમને ઓળખી શક્યો નથી. તમને જોયાંને ઘણા વર્ષો થયાં એટલે કદાચ એમ હશે.’

પણ કુમલીકુમએ તરત બધી વંશાવળી રજુ કરી. મહેરાબ અને મહેરાબની નાનપણની ખાસ ખાસીઓ એને કહી સંભળાવી. મહેરાબને કંઈક ખાતરી પડ્યા માંડી ! એના બંગલે આવતાં સુધીમાં તો એ એનાં ‘બહાલાં કુછી’ ને બરાબર ઓળખી ગયો હતો !

‘કુષ્ઠ, તમે આયાં તો બલે આયાં. મારા કોષ્ટ દુશ્મને તમારા પર ખોટા તાર કીધેલો લાગે છે. હવે તો થોડા દહાડા અહીં રહીને જાઓ!’

‘અહીં એકલા મને ગમે કેમ?’

‘નારે મેં અહીં એક મદમ પોટ્ટી સાથે લગન કીધું છે. બહુ સોહામની ને બહો છે.’ મહેરાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

‘મુવો તું પારસીનો થતો. વારૂ, પન મહારા જેની યુદ્ધી કુષ્ઠને જોઈને તો, એ હસશે.’

‘ના રે ના ! એમ બ્હીવો ના !’

આખરે તેઓ બંગલે આવી પહોંચ્યાં. મીસીસ મહેરાએ બહાર આવી કુમલીકુષ્ઠને આવકાર આપ્યો. ‘મહારાં કુષ્ઠ’ કરીને મહેરાએ એની ઓળખ આપી.

૧૧

‘ડ્રેસબોલમાંથી વેશપલટો’

થોડા દિવસ આનંદમાં વીતી ગયા, એક દિવસ કુમલીબાઈ કંટાળતાં હોય તેમ બોલ્યાં, ‘મહેરાબ ! દીકરા તારૂં ‘કુષ્ઠ’ નૌહારી જેવું નહિ ! આંહી કાંઈ સોહાવું નથી. નૌહારીમાં તો કેવાં મજેના કુશરાં થાલી વગારે ને મજેનો નાચ કરે ને અહીં તો એવું કાંઈ નહિ મલે !’

‘ઓ કુષ્ઠ ! ઘરડે ઘડપણ તમને નાચ જોવો ગમે છે ! વારૂં, આજે અમે તમને એક અંગ્રેજ ફ્રેન્સી ડ્રેસબોલ જોવા લઈ જઈશું. પછી જો જો તમારાં કુશરાંઓનો નાચ ચ્હડે કે અમારો અંગ્રેજ ડાન્સ ચ્હડે ! હી. હી. હી મદા ક્યા જાને જાકરાનકી ખાતાં !’

રાતના તે લોકો ફ્રેન્સી ડ્રેસ બોલમાં જવાના હતા. મહેરાબ ને એની વહુ એમાં નાચનાર હતાં. કુમલી બાઈના આમહથી મહેરાબની વહુએ પારસણનો પોશાક પહેરવાનું કબૂલ્યું હતું. કુમલીબાઈએ જાતે જ એને સાડી પહેરાવી ને પછી બોલ્યાં, ‘ઓય મા નકરી પાર-

સન જેવી લાગેય ! હવે દીકરા મહેરાજ આવ અડવા હાથ પર કંઈ મોતીતી કે હીરાની બાંગરી હોય તો શું શોભે ! બસ જેવી સજ્જ પરી !'

મહેરાજ પણ આજે જરા દારૂની લહેરમાં હતો. ફટ કરતાં કે ત્રીજેરીમાંથી એણે હીરાની બસનેટ ને નેકલેસ કઢાડ્યાં અને પુછજીના હાથમાં મુક્યાં. કુછજી તો એ એ ચીજો જોઈને દબાઈ જ ગયાં. હીરાના તેજથી જાણે અંજાઈ ગયાં હોય એમ તેમણે આંખ હાથ દીધા. 'વાહ ! દીકરા ! અહીં ખેઠે ખેઠે બી તહે' ઠીક કમાણી કીધી લાગેય ! શું કીમતના હોસે ?'

'ગરીબ માણસ છીએ ! જેમ તેમ અહીંયાં રોટથો કુટી કઢાડીએ છીએ !' દેખીતી રીતે મહેરાજ આ વાત વધુ લંબાવવા માગતો નહીં હતો, એટલે એણે આમ ઉડાવનારો જવાબ દીધો.

અંગ્રેજોનો 'ફેન્સી ડ્રેસ બોલ' કુમલી કુછને ગમ્યો નહિ !

'મુવા બૈરાં મરદ એકબીજાને ભેટીને નાચે એમાં મલાજો કહાં રહેય !' એમ એમનો મત હતો, મહેરાજ અને એના મડમ વહુ નાચતાં નાચતાં ચાક્યાં એટલે ખુબ દારૂ ચડાવી કુમલો પુછને લઈને મોટરમાં બેસી પાછાં બંગલે આવ્યાં. કુમલીકુછ તો આ 'વટલેલા પારસી'ને ત્યાં જમતાં જ નહિ હતાં તો દારૂની ક્યાં વાત ! આટલા દિવસ તો એણે પોતાના ભાતા તેમ જ કવટાના લીલા સુકા મેવા ઉપર જેમ તેમ ખેચી કઢાડ્યા હતા ! પણ હવે ભાતુ બધાસ થવા આવ્યું હતું અને એ પાછાં નવસારી જવાની ઉતાવળ કરતાં હતાં. ફેન્સી ડ્રેસ બોલમાંથી રાતે અગીઆર બારને સુમારે તેઓ બંગલે પાછા ફર્યા ત્યારે ત્યાં એક પારસી અને અંગ્રેજ એમ બે ગૃહસ્થો મહેરાજની વાટ જતા દીવાનખાનાના એક સોફા પર બેઠા હતા. મહેરાજના ખાનસામાઅ એને એ વાતની મોટરમાંથી ઉતરતાં જ વરધી આપી દીધી હતી. 'રાતના વખતે કાણુ હશે' એમ શંકિત મને

મહેરાજ કંઈક લથડતે પગે દીવાનખાનામાં દાખલ થયો, પાછળ એની વહુ અને કુમલીકુમ્હ હતી.

‘ઓહ ! સોરાજશાહ અડાજણીયા તમે અહીંયા ! આ વખતે ! જરા લખ્યું હોત તો સ્ટેશન પર લેવા આવતે ! સામાન ક્યાં ?’ મહેરાજે એકદમ દોડી સોરાજશાને ‘શેકહેન્ડ’ કીધી.

‘ઓહ થેંક્યુ ! સામાન સ્ટેશન પર સ્ટેશનમાસ્ટરના રૂમમાં રાખ્યો છે. તમારો તાર આવ્યો એટલે અહીં આ અગ્રેજ ગૃહસ્થ મીં સેમ્પસન સાથે આવવું પડ્યું.’ સોરાજશાહ અડાજણીયાએ ખુલાસો કીધો.

‘મારો તાર !’ મહેરાજના ડોળા અગ્નયખીથી બહાર નીકળી પડ્યા.

‘તે વાત પછી. આ એવણ કાણ ?’ સોરાજશાહે પૂછ્યું.

‘મહેરાજનાં વહુ થાય છે જી ! અને હું એવનની કુમ્હ થાઉં-અજી !’ કુમલીકુમ્હ હવે મદદે આવ્યાં.

સોરાજશાએ કુમલીકુમ્હ સાથે ‘શેકહેન્ડ’ કીધાં પણ જેવો એ મીસીસ મહેરાજ સાથે શેકહેન્ડ કરવા જાય છે તેવો જ એ ચમક્યો. તેણે પેલા અગ્રેજ તરફ ફરતે કહ્યું ‘Mr. Sampson ! Here are our stolen ornaments ! Bracelet and necklace !’

મહેરાજની મડમ બૈરી તો આ ઘડાઠો સાંભળી ગભરાટની મારી એક ખુરસી પર બેસી ગઈ ! વિચારમાં પડેલો મહેરાજ એંક્યો ! એક પગમાંજ તેણે નિશ્ચય કરી લખ્યો. ‘બહુ જ ત્વરાથી તે પાછો ફર્યાં અને જ્યાં નાસવા જાય છે ત્યાં તો કુમલીકુમ્હને બારણાની બરાબર વચ્ચે હાથમાં રીવોલ્વર સાથે કબેલી એણે દીડી !

‘કુમલીકુમ્હ તમે !’ તે બદમાશ પાછો પડી બરાડયો.

‘હા, હું !’ મીસ આયમાય અજરણીયાની ‘કુમલીકુમ્હ ! હવે ઓળખી બરાબર !’

પગ આગળ એક જળરદસ્ત બોમ્બગોળા કુટયો હોત તોયે મહેરાબ આટલો અગ્નયખી નહિ પામતે ! તેણે પોતાના પહોંચા કરડ્યા ! પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર મી. સેમ્પસને બેસનેટ, નેકલેસ તેમ જ ખીજી ચીજોની ચોરીના આરોપસર તેને હાથકડી પહેરાવી, એટલે મી. સોરાબજી કુમલ્લીયાઇ તરફ ફર્યા.

‘ જી, આપ આ મહેરાબનાં પુછજી થાઓ છો કે ? ’ તેણે પૂછ્યું.

‘ ના જી, હું તો પ્રોફેસર ચંદ્રમૌલેશ્વર પંડિત આપનો નમ્ર સેવક—

‘ ઓહ મી. પંડીત ! ડીટેક્ટીવ ! ત્યારે આ તાર મારા ઉપર તમે કર્યો હતો કે ? આપરે ! આ ઘડી સુધી હું તમને ઓળખી શક્યો નહિ હતો ! How clever ! Thanks Mr. Detective ! many thanks ! ’

કુમલ્લીકુઇ વર્કે મારો હર્ષ સોરાબજીના આ અભિનંદનથી સમાયો જતો નહોતો. એક આંખના પલ્લકારામાં હું કેદ થયેલા મેરાબ આગળ ગયો અને એના કાનમાં બોલ્યો, ‘ તમે તો પેલી ચિટ્ટીમાં લખતા હતાની કે તમારા જેવો માણસ એકજવાર છેતરાય છે અથવા મરે છે ! ’

‘ અરે હા ! ઠીક યાદ આપી ! Thank you ’

આમ બોલતાની સાથે તો તે બદમાશ એક ભયંકર ચીસ સાથે જમીનપર બેડી સાથે પટકાઈ પડ્યો. તે મોતનાં છેલ્લાં ડચકીયાં લેતો હતો ! મારી એ ભયંકર બૂલ હતી ! કારણ એના મૃત્યુ-પર બેઠેલી જ્યુરીએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે ‘ આરોપીએ જીભ કરડીને આત્મહાત કીધો હતો ! ’ શેા ભયંકર છતાં એકવચની માણસ ! એના મરણથી પેલા ‘ બુદ્ધુ દસ્તાવેજ ’ તેમ જ ઝવેરાતની ચોરીની કેટલીક વિગતપર છેલ્લો પડો પડી ગયો !

મુંબઇ તરફ પાછા ફરવા માટે મુસાફરી કરતાં ટ્રેનના ફસ્ટ ક્લાસના બગ્ગામાં હું તેમ જ સોરાબજી વાતો કરતા હતા. ઇન્સ્પેક્ટર

સેમ્પસન ડબ્બાની ખારી આગળ ખેત્તી બહારનો કુદરતી દેખાવ જોતો હતો. એક ખૂણામાં મિસીસ મ્હેરાજ ગમગીન મ્હેરે બેઠી હતી.

‘મી. પંડિત ! તમારા ગયા પછી અમારો દોરાજ ‘બેરીસ્ટર’ તો તમારાપર એવો છોડાઇ પડ્યો હતો કે બસ ન પૂછો વાત.’

‘એને માટે હું ખરેખર દિલગીર છું. મ્હને આપ એની પાસે જરૂર માફી અપાવશો.’ મેં ખરા અંતરથી કહ્યું.

‘અચ્ચીત જ ! તમારું અમારા દાગીનાની ચોરી પકડવાનું કામ બહુ અદ્ભૂત કહી શકાય. ભારે ખંત, ચાલાકી અને સાહસ સિવાય આવી ચોરી ભાગ્યે જ પકડાય. મી. પંડિત મ્હને કહેશો, તમે આ કામ કેમ પાર પાડ્યું તે’

૧૨

આખરી અંજમ

‘હા જ; તમારે ત્યાંથી નીકળ્યા પછી મારા ઘરનો બદોબસ્ત કરી હું નૌસારી પહોંચ્યો અને ત્યાં મ્હેરાજના કુમલીકુછને શોધી કહાડી મેં તેની સાથે ઓળખાણ પાડી. સોરાજ તથા મ્હેરાજની નાનપણની નાની મોટી ખાસીયતો મેં એની પાસેથી જાણી લીધી; તેમ એની પોતાની પણ ખાસીયત મેં જાણી લીધી. પછી મારો તાર આવે તો મુંઝવણી છુપી પોલીસના ઇન્સ્પેક્ટર સાથે તમારે તાબડોતોમ કવેટા રવાના થઇ મ્હેરાજને ત્યાં સીધા ચાલ્યા આવવાની સુચના તમને કરી હું કવેટા પહોંચ્યો. ત્યાંથી મેં નૌસારી કુમલીકુછ ઉપર એવી મતલબનાં ફસ્તમના નામે તાર કીધો કે ‘મ્હેરાજ મરણ પ્રધારીએ છે; તમને બહુ સંભારે છે. તાકીદે આવો !’ આ તાર નૌસારીમાં મારા એક મિત્ર મારફત મેં લેવડાવ્યો. એ તાર પરખી-ડીયાં સાથે મને પાછો મળે ત્યાં સુધી મેં કવેટામાં મ્હેરાજના સંજમથી લોકવાયકા એકઠી કરતાં રખડ્યા કીધું. દરમ્યાન કામ પૂર્ણ સાવ ચેતીથી પાર પાડવા મેં મારો મુકામ કવેટાથી ખીણું સ્ટેશન ‘ચમન’

છે ત્યાં રાખ્યો હતો. નૌસારીથી તાર આવી ગયો કે તરત જ મેં કુમલીકુછનો સ્વાંગ ધારણ કરીધો. મહેરાબને છેતની હતું એને ત્યાં રહ્યો, પણ એને ત્યાં તમારા દાગીના કંઈ દેખાયા નહિ: હું નિરાશ થયો; છતાં હિમ્મત નહિ; હાગતાં ઇશ્વરપર વિશ્વાસ રાખી મારી કાશેશ મેં ચાલુ જ રાખી. એક વખત હું એની તીજેરી આગળ ઉભો હતો, તે વખતે એણે તમારા વર્ણન મુજબની બેસલેટ મખમલના દાખડામાંથી બહાર કઢાડી પણ પાછી એકઠમ તેણે ને દાખડામાં મૂકી દીધી! એણે તંત જ મારા તરફ જોયું. પણ હું ચિંતાર વખરનો હતો. તે જ દિવસે મેં તમને અત્રે આવવાનો તાર કરીધો. ભોગજોગે એવું બન્યું કે તમે જે રાત્રે કવેટા આવ્યા તેજ રાતે 'ફેન્સીફેસ' બોલમાં અમારે જવાનું હતું. મહેરાબે દારૂ ખૂબ દાંસેલો, એટલે એ જરા લહેગમાં હતો. પેલી બેસલેટ તેમજ નેકલેસ એણે પોતાની મડમ બેગી માટે કઢાડ્યાં. મારો ખાત્રી થઈ. તમે માનશો? મેં તે જ પળે તમારી હાજરીની પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરી! પ્રભુએ તે સ્વીકારી કારણ તમે જાણો છો તેમ મોડા તો મોડા પણ બરાબર અણીને ટાંકણે તમે ત્યાં હાજર હતા. પછીની વાત તો આપણે બધા જાણીએ છીએ!

'Marvellous! અદ્ભૂત! મી. પંડિત, તમે તો પેલા સરકસમાં આવતા 'કલાઉન'ના જેવું કામ કરીધું! બોટ મામા જેવો લાગતો 'મરાઠી કલાઉન' પૂરપાટ દોડતા ઘોડાને પુંછડે વળગે. પડે આખડે તોયે કૂદીને કે ઘોડાનું પુંછડું પકડીને ઘોડે ચડે, પુંછડા આગ બેસે, પીઠપર બેસે, ઘોડાપર ઉભો થાય અને કંઈ કંઈ કમાલ કરે! તમારાબીન જાણે કે ગરીબ બીચારો 'કલાઉન' દોડતા ઘોડાની અડકટમાં આવી ક્યાંતો ક્યાં પીસાઈ જશે, પણ ના; એણે તો ઘોડાપર એવો અદ્ભૂત કાબુ જમાવ્યો હોય છે કે એને આખરે ઘોડાપર કમાલ કામ કરતો જોઈ આપણે દંગ થઈ જઈએ! ખરેખર, તમે પણ તેવું જ કામ કરીધું છે. 'મરાઠી ડીટેક્ટીવ' તો કમાલ કામ કરીધું!' સોરાબશાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

‘હું આપના સારા અભિપ્રાય માટે આભારી છું. આપની શુભેચ્છા અને મદદ વગર આ કામ હું પાર પાડી શકતે નહિ. મેં કહ્યું.’

‘તમારી તે લાયકી છે !’

“ એક રીતે આ ચોરી તમારા પેલા ‘બ્લુ દસ્તાવેજ’ જ પકડી એમ કહું તો ચાલે.”

આ તેમજ આવી વાતોમાં વખત વિતાડતા આખરે અમે મુંઝવે આપ્યા.

ન્યાયાસન આગળ વિધિસર તપાસ થઇ. ચોરાયેલા દાગીના પાછા તેના ધણીને સુપરદ થયા. પોતાના પ્રિય દાગીના પાછા મળતાં મિસીસ અડાજણીઆનો હર્ષ તો ઉમંગલ જતો હતો. સોરાયશાએ ભારે વખાણ સાથે મને પાંચહજારનો એક આપ્યો. તે ઉપરાંત એ બાઇએ પણ પોતાના ખાનાગી ખાનામાંથી મને એકહજારનો એક આપ્યો !

અને પેલો દોરાળ ‘એરીન્ટર’ બાઇના મરણથી તેને દિલગીરી તો લાગી, પણ એના બાઇ જેવા કુલાંગારની વધુ નામોશી થયા પહેલાં મરણ થયું તે માટે એ એક રીતે ખુશ થયો. તે વાચાળ પણ બોળા પાગસીએ મજાકમાં મને એક લપડાક લગાવી કહ્યું. ‘તમારા હિંદુ લોકોથી તો હાથ જોડી જા ! તમે લોકો દીસો મવાલી જેવા, પણ કામ કરો એવાં કે જેનો દુરોચારમાં જોટો નહિ મને ! આવ્યો જોવાને, તમારા મહાટમા ગાંઠી ! દેખાયય મવાલી જેવા પન કેવી કમાલ કરી રહ્યાય તે !’

“हृषी पौडीमभातातो सणहन्सपड्डर मिन् दारयशा...धसभसतो आग्या.”

(अनामी वार्ता, पृ. ६३)

અનામી વાર્તા

હુંવે તો હું ઘણો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છું પ્રીન્સેમ સ્ટ્રીટ પર રખડતા કાંઈ નાદાન છોકરાને પણ પૂછ્યો કે ડીટેક્ટીવ ચંદ્રમૌલેશ્વર પંડિતની ઓશીસ ક્યાં આવી, તો તે પણ તરત જ મારી ઓશીસનો પત્તો આપી શકશે! તે વિશાળ રસ્તા પર આવેલા એક આલીશાન મકાનના બે મજલા મારા આવાસ તરીકે મેં રોક્યા હતા. પહેલે મજલે એક કુશદે દીવાનખાનામાં મારી ઓશીસ આવેલી હતી. એક ચંચળ અને ભારે આશા આપતા યુવાન ગુપ્તદૂતને મેં મારા મદદનીશ તરીકે ભાગીદારીમાં જોડ્યો હતો. ભારે ગુંચવાડાબર્વા અને અટપટા ‘કેસો’નો નીકાલ ખડુ આસાનીથી લાવવા માટે અમારી કીર્તિ જામી ગયલી હોવાથી અમારી ખાનગી સલાહનો લાભ લેવાનું ધણા દુઃખીત જનો ચૂકતા નહિ. કાંઈ કાંઈ વખત તો અમને ખુદ પોલીસખાતા તરફથી પણ રોકવામાં આવતા હતા. એક દિવસ હું મારી ઓશીસમાં હજમત કરતો બેઠો હતો, એટલામાં છુપી પોલીસખાતાનો સબ ઇન્સ્પેક્ટર મી. દારાખશા ‘હોલ્લો મી. ચંદર—આઈમીન—મી. પંડિત કેમ છેવ!’ કરતો કે ધસમસતો આવ્યો અને પાસે પડેલી ખુરસી પર ધખ્ખ દેતો કે બેઠો! દારાખશા શરીરે ‘ગોપાળ ઘોસ’ની ઓલાદનો હતો! એ આવીને એની ‘સ્પેશલ’ ખુરસી પર બેસે એટલે નેવું ડીઝીને કાટખૂણે આવેલો ખુરસીનો પાયો સાઠ ડીઝી તરફ ધસી ગયા વગર રહેતો જ નહિ! કમખખત આવતો પણ એ ચોધડીએ કે જ્યારે હું હજમત કરતો હતો અને મારો ‘આસીરન્ટ’ ખૂટ પાલીસ ખનાવતો હોય. ભારે શરીર સાથે ચકલીની ચાલે દાદર કુદાવતો આવેલો હોવાથી તે આસથી બરાબ ગયો હતો! આજ જશ

ધીમે પડતાં ગેસ છોડતી કાંઈ જગરદસ્ત મોટરબસની માફક એણે પણ સુસવાટા કરતો હોલો. શ્વાસ મુક્યો અને ત્યારે જ તે કંઈક સ્વસ્થ થયો ! 'યુ અન્ડરસ્ટેન્ડ' ધણીજ 'ઇન્ટરેસ્ટીંગ ફેસ' આશીય! એક માણસે ખીજ માણસનું ખૂન—ઝખૂન ખૂન કીધું ! ખૂતીનો પત્તો મળતો નથી; બધકે મળે છે એમ કહીએ તો ચાલે ! વાત બધી એમ છે કે એક માણસ કે'ય કે ખૂન કરનાર એ પોતે જ છે ! 'સરકમસ્ટન્સિયલ એવીડન્સ' જોતાં નો ખૂતી એ જ માણસ ઠરેય ! પણ સાળુ 'ગેસમંડળ' કંઈ એવું થયુંય, એવું થયુંય કે ખસ ના પૂછો વાત ! 'યુ અન્ડરસ્ટેન્ડ' દારાખશામાં આજ એક મોટી ખોડ હતી, વાતનું ન મળે કે ધડ ન મળે તેનો પાથો ! એટલે એ બખડી રહ્યો એટલામાં મેં નિરાંતે હજમત કરી લીધી અને મારા જોડીઆ રાજેશ્રી સૂર્યકુમારે ખૂટ પાલીસ બનાવી દીધા !

'માણસે ખૂન કીધું ? બહુ અજબ વાત !' મેં હસતાં હસતાં દારાખશાને પૂછ્યું.

'ત્યારે કાંઈ ગઢેરો ખૂન કરેય શું ?

'ચાલો હવે નિરાંતે વાત કરો. હું સાંભળવા તૈયાર છું.' હજમત ખલાસ થતાં મેં કહ્યું.

દારાખશાએ ક્યવાતે મને પહેલેથી ફરી વાત શરૂ કીધી. તેનો ભાવાર્થ આ હતો:—નોપખાનાપર આવેલા એક યુવાન ખુમસુરત વિધવાના ખંગલામાં ઘોળે દડાડે એક યુવાન માણસે ખીજ યુવાન માણસનું ખૂન કીધું હતું. ખૂન કરનાર યુવાન માણસ બહુ પ્રસિદ્ધ પુરૂષ હતો. તે પોતે કહે છે કે એક ઘડીભરના આવેશમાં તેણે પોતે જ ખૂન કીધું હતું. આમ છતાં તેના સારા સારા મિત્રો તેને ખૂતી માનવાની સાફ ના પાડે છે. તેઓ કહે છે કે એ ખૂન કરે તે પહેલાં સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગવો જોઈએ ! તે લોકો પોતે પોતાને ખરેખર ખૂતીનો પત્તો મેળવવા માગતા હતા. પેલી વિધવા આ તો એ ખાખ-તમાં કંઈ જાણતી જ ન હોય એમ કાને હાથ મૂકે છે. પોલીસ તો

માણસને શક ઉપરથી પકડે ત્યારે આ તો ખૂની પોતે જ પોતાને ગુન્હો કબુલ કરતો હતો, એટલે એને પોલીસે પરહેજ કીધો, એના સંબંધમાં સર્વ ખાતમી મળી જઈ પોલીસ કેસ તૈયાર થાય તે પહેલાં ખૂનીના ખાસ મિત્ર સર જંગબારવાળાની કાંઈ બાહોશ ખાનગી ગુમ ફૂતને આ બાબતમાં રોકી ખરી બીનાનો પત્તો મેળવવાની ખાસ ઇચ્છા હોવાથી દારાબશાહ મારી પાસે આવ્યો હતો.

‘ઠીક ચાલો ત્યારે; મને પહેલાં પેલા ખૂનીની મુલાકાત કરાવી દો. આ કેસમાં હું કાંઈ બીજી જ રીતે કામ લેવા માગું છું.’ મેં કપડાં પહેરતાં કહ્યું.

‘એ બીજી રીત તે સી બલીચ તે તો કે’વ !’ દારાબશાએ ખુરસી પરથી ઉભા થતાં પૂછ્યું.

‘પામીસ્ટ્રી’ મેં શરૂ કીધું.

‘પામીસ્ટ્રી ! By jove ! હાથ જોઈને ખૂની પકડવા માગો છો ! પણ એ પૂરાવો કોર્ટમાં નહિ ચાલે તેનો કંઈ સાનસુધલો છે કે ! હં !’ વચ્ચે જ દારાબશાએ મને બોલતો અટકાવી સામો પ્રશ્ન કર્યો. મેં તેને કહ્યું કે હું મારી જેખમદારી પૂરેપૂરી સમજતો હતો. હસ્ત પરીક્ષાથી હું કહેવાતા ખૂનીના ચારિત્રનું માપ કાઢવા માંગતો હતો એમ કીધાથી ખરા ખૂનીનો પત્તો મેળવવાનો મારો માર્ગ સરળ થઈ જશે એમ મને લાગતું હતું. અનેક સમય હું આવી જ રીતે ખરી વિગત મેળવવા બાગ્યશાળી થયો હતો. સામુદ્રિકશાસ્ત્ર પૂરેપૂરું જાણવાનો મારો દાવો નહિ હતો, તેમ એ જ રીતે ખરા ગુન્હેગારને પ્રકાશમાં લાવી શકાય એમ પણ હું કહેતો નથી; પરંતુ એટલું તો હું માનતો હતો કે પ્રાણુવિનિયમ અને સામુદ્રિકશાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળો ગુમફૂત પોતાના ધંધામાં ખાતરીથી યશસ્વી થાય છે અને તેથી જ મારા ગુમચરપણાના બ્યવસાયને ઉપયોગી થઈ પડે તેટલે અંશે મેં એ શાસ્ત્રોનો અનુભવસિદ્ધ અભ્યાસ કીધો હતો. મીં દારાબશાહને

એ વાત સાથે બહુ લાગતું વળગતું હોય એમ નહિ લાગવાથી મેં એને એ સંબંધી કાંઈ વધુ વાત કીધી નહિ; એટલે વાત બીજા વિષય ઉપર ઉતરે તે મિથે મેં મોઢેથી સીસોટીમાં ગાયન વગાડવું શરૂ કીધું ! પણ દારાબશાની જીજ્ઞાસા એકવાર ઉશ્કેરાઈ ગયા પછી તેને તમ કીધા સિવાય એ શાંત થાય એમ નહોતો. સૂર્યકુમારને થોડા સમયનાં આપી હું તથા એ ટેકસીમાં બેઠા, ત્યાં સુધી એ કાંઈ બોલ્યો નહિ. ‘લેવને ભાઈશાબ, તારે મારો જ હાથ પહેલે જોઈ લેવની !’ ટેકસી પોલીસ સ્ટેશન તરફ હંકારાઈ એટલે એના મોંમાં જીભ આવી !

એનાં હાથ જોવાનું મન કંઈક ઓછું હતું છતાં શરૂઆતમાં એને કંઈક ચમત્કાર બતાવવો એ હેતુથી મેં એના બન્ને હાથ શાંતિથી તપાસ્યા, તે ઠી હથેળી કુલેલા દેડકા જેવી ઉપસેલી અને લોહીવર્ણી હતી. અંગુઠો જોઈએ તે કરતાં કંઈક ટુંકો અને માંસલ હતો. અંગુઠાની નીચે હથેળીમાં જે ટેકરા જેવો ભાગ આવેલો છે તે શુકનો પર્વત વિશાળ અને કંઈક અંશે જોઈએ તે કરતાં વધારે ઉંચો હતો. આવો હાથ ધરાવનાર માણસ જડવાદી, જુદ્દમી, જીદી, ક્રોધી અને વિષયી હોવા બાબત ઓછી શંકા હોય છે ! પણ એની હથેળીમાં પહેલી આંગળી તર્જની તથા અંગુઠાની વચ્ચેની જગ્યામાંથી શરૂ થતી અને હથેળીને એ ભાગમાં વહેંચી દેતી મસ્તકરેષા લાંબી, સીધી અને બીજાં ચિન્હોથી દુષિત થયેલી ન હોવાથી ઉપલાં બધાં દુર્ગુણોની અસરથી એ સારા પ્રમાણમાં મુક્ત થતો હતો ! અર્થાત્ દુર્ગુણો ઉપર સારી સમજદારી કેટલેક અંશે એનામાં વિજય મેળવતી હતી.

‘પણ હવે નસીબમાં દોરીઆ કા’રે આવેચ તે કે’વની !’ દારાબશાને દોઢીઆં સિવાય બીજા કોઈ વાતમાં ‘ટેસ્ટ’જ પડતો નહિ હતો !

‘હવે હું તે જ કહું છું ! જુઓ, આ તમારી બેલી આંગળી

કનિષ્ઠિકાની નીચે આ ટેકરા જેવો ભાગ જે બુદ્ધનો પર્વત કહેવાય છે તે વધારે ઉપસેલો હોય તેનાપર આ સ્પષ્ટ ચોકડી જેવું ચિન્હ ચોરી-આધમીન—લાંચ રક્ષવતથી તમે પૈસો પેદા કરો એમ બતાવે છે !' મેં હવે ધડકા છોડ્યો. હું જેમ જેમ વાત કરતો ગયો તેમ તેમ સળગવાથી ચચર ચચર કુટતી જાંગોરીની માફક તે કંઈક મલક મલક હસતો ગયો, પણ ધડાકાયા ફટાકડામાં બરેલા દારૂ આગળ સળગતી જાંગોરી પહોંચતાં ધૂમ કરતો કે તે પુટે છે તેમ વાત લાંચરક્ષવત આગળ પહોંચતાં દારાખશાનું ડાચું પૂરેપૂરું વિકસ્યું, ફાટ્યું અને તેનો ખડખડાટ હસવાનો અવાજ મોટરના અવાજને બેદીને શોશરના કાનમાં ધુસ્યો, તેણે પણ ચમકીને પાછા ફરી જોયું. દારાખશા જેવો માણસ ગુપ્તચર ખાતા માટે ખીલકુલ નાલાયક હતો એમ તે જાણે કહેવા માગતો હોયને ! 'હા-હા-હા, એ તો બાબા ઘી ખાના સફરસે ચોર દુનિયા ચલાના મફરસે ! એમાં સું—'

'એમાં બહું જ ! સાડત્રીસ વર્ષની ઉમરની આસપાસ તમારા પર કોળદારી કેસ થશે અને કદાચ તેમાં તમને કેદની'—તેના હાસ્યમાં કંઈક શીકાસ આવી, તેણે પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લીધો અને બોલ્યો.

'થેંકયું ! લેવ આપરું ઇસ્ટેશન આયું ! એ ખાબે કાંઈ ખીજ વખત વાત !'

'ઓ હો ! મીં દારાખ હું અહીં છું.'

પોલીસ સ્ટેશન પાસે અમે જેવા ઉતર્યા તેના જ પાસે ઉભેલી એક મોટરમાંથી અવાજ આવ્યો ! દારાખ તરત જ મને લપ્પને ત્યાં ગયો. મોટરમાં બેઠેલા ગૃહસ્થ સર જંગબારવાળા હતા, તેની સાથે દોરામે મારી ઝાળખાણ કરાવી. સર જંગબારવાળાએ મને એની પાસે મોટરમાં બેસવાનું કહ્યું અને જાણે તે જાય તો સાઈં એમ કહેતી હોયની એવી દષ્ટિ તેણે દારાખશા તરફ ફેંકી ! હું સમજી ગયો. 'મીં દારાખ ! તમે ઓપીસમાં જઈ કેદીને હું મળી શકું એમ જોઈવળું કરી શકશો ?'

મારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં 'અરે હારે ! By all means !' કહેતાં દારાજ તેનું શરીર ખમી શકે તેટલી ઝડપે આત્મી ગયો.

એકલા પડતાં સર જંગમવાળા સાથે અંગ્રેજીમાં થયી વાતો થઈ. એની વાતોમાં એની મિત્ર તરફની લાગણી સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી, આખરે દારાજને મોટર તરફ પાછો ફરતો જોઈ તે બોલ્યા: 'પૈસા સામું જોશો નહિ ! મારા એ મિત્રને છોડાવતાં. મારે પોતાને પણ વેચાવું પડશે તો વેચાવા હું તૈયાર છું ! જોઈએ તેટલા પૈસા અને જોઈએ તેટલી મારાથી બની શકતી સર્વ મદદ આપવા હું ખડે પગે ઉભો છું.'

'આપનો હું આભાર માનું છું. આપના મિત્ર જે નિર્દોષ હશે તો તેમને છોડાવવા અને ખરા ખૂતીને પ્રકાશમાં લાવવા, હું આકાશ પાતાળ એક કરવા ચૂકીશ નહિ, તેની ખાત્રી રાખશો; પણ હું પાછો ફરું ત્યાંસુધી આપ અહીં આ થોભી શકશો ? કદાચ અર્ધો પોણો કલાકે તમારે અહીં મારી વાટ જોવી પડશે.'

"ઓહ ! ખુશીથી પોણો કલાક નહિ, પણ પોણી જીંદગી સુધી થોભી શકીશ."

'થેંકયું' કરતો હું દારાજ સાથે પોલિસ-સ્ટેશનની ઓફિસમાં ગયો.

તે કહેવાતા ખૂતીની મોટી તેજસ્વી આંખો, તેનું સુંદર અને સ્વચ્છ મુખ, તેના કાળા અને મુલાયમ રેશમના જેવા ચળકતા કેશ તથા આગદાર મોતી જેવા દાંત અને તેનું મજબૂત ધાટીલું શરીર જોઈ, પહેલી જ નજરે મેં એને ગુરૂના મહત્તી શુભ અસર નીચે માની લીધો ! તેને બોલાવતાં તેનો અવાજ મધુર અને સ્પષ્ટ હતો. મેં એને સીધો જ પશ્ચ પૂછ્યો: 'આપનો હાથ જોવા દેશો ?'

તેણે એક પણ મારી સામે પોતાની ગંભીર આંખો ઠેરવી, ખીજી જ પળે તેણે પોતાનો જમણો હાથ મારી સામે ધર્યો. તેની ડાબી તેમજ જમણી હથેળીને આગળ પાછળ ઉથલાવી જોઈ, તે પરનાં ચિન્હો બની શકતી બારીકાઈથી તપાસી, તે સર્વ મેં મારી

ત્રાંધ્રપોથીમાં મારી પોતાની ચોળેલી ગુપ્ત ભાષામાં નોંધી લીધાં. નોંધ પૂરી થતાં કંઈક સ્મિત સાથે હું ઉઠ્યો અને યોગ્ય નમ્રતાથી તે કહેવાતા ખુનીને નમન કરી, હું જોવો જવાને તૈયાર થયો, તેવો જ લેણે પોતાના મધુર અને ગંભીર અવાજે મને પ્રશ્ન પૂછ્યો: ‘આપ ડીટકરીવ છે ?’

‘જી, હા.’ એટલો જ ઉત્તર આપી હું બહાર મોટર આગળ પાછો ફર્યો. આ વખત દારાબ મારી સાથે નહિ હતો.

‘હું ખારું છું, કે મેં આપને બહુ ખોટી નથી કીધા !’

‘No no, Don't mention it please !’ સર જંગબારવાળાએ કહ્યું અને તે પછી અધિરાત્રી મારી સામે જોઈ રહ્યા.

‘આપના મિત્ર કોઈ મહાત્મા છે, ખુની નથી ! મેં શરૂઆત કીધી.’

‘Exactly ! How very kind of you to say so !’

‘ઇશ્વરકૃપાથી તેનાપરનું વાદળ દૂર થશે ! તે બચી જશે ! તેની અંગુઠા પાસેની પહેલી આંગળી જે તર્જની, તેની નીચે આવેલા ગુરૂના પહાડપર ચતુષ્કોણનું ચિન્હ છે !’

‘ગુરૂના પહાડપર ચતુષ્કોણ ! તે શું ?’ આશ્ચર્યચકિત થઈ સર જંગબારવાળાએ પૂછ્યું.

મારી પ્રથમ મુલાકાત વખતે મેં એમને હું શું કરવા માગતો હતો, તે જણાવ્યું નહિ હતું; એટલે મારી વાત સાંભળી, એ આશ્ચર્ય પામે. તેમાં નવાઈ જેવું નહિ હતું.

‘હાજી ! મેં તમારા મિત્રનો હાથ તપાસ્યો છે અને તેપરથી હું કહી શકું છું, કે તમારા મિત્ર નિર્દોષ ઠરી છૂટી જશે.’

‘મારા મિત્રના હાથમાં આપે શું જોયું, તે જો આપને વાંધો નહિ હોય તો જણાવી શકશો ?’

‘ખચ્ચીત જ, મને જોઈતી વિગતો કદાચ ત્યારે જ મળી શકશે. પ્રથમ તો આપ આપના શોફરને વદાય કરી દો. આખરું

એકાંતની ખાસ જરૂર છે, તે મેળવવા આપણે હેંગીંગ ગાર્ડનના કોઇ ખુણામાં જઇશું. મોટર ચલાવતાં મને આવડે છે, એટલે શોફર જતાં આપણને અડચણ નહિ આવે.’

તેણે મારી સૂચના મુજબ શોફરને કેટલીક સૂચના આપી, ઘેર વિદાય કીધી અને અમે મારતી મોટરે ‘હેંગીંગ ગાર્ડન’ પહોંચ્યા. ત્યાં એકાંત સ્થળે મોટર થોભાવી, તેમાં જ બેઠે બેઠે અમે વાત શરૂ કીધી.

‘આપના મિત્રની હસ્તપરીક્ષા સંજ્ઞાથી હું વાત શરૂ કરું, તે પહેલાં હું આપને એક બે પ્રશ્ન પૂછવા માગું છું.’ મેં વાતની શરૂઆત કરતાં કહ્યું.

‘ખુશીયા, પૂછા.’

‘જે બાઇના બંગલામાં ખૂનનો બનાવ બનવા પામ્યો, તે બાઇને આપ ઓળખો છો?’

‘હા; એના ધણીની મિલકતનો હું કેટલાંક વર્ષ સુધી એક ટ્રસ્ટી હતાં. બાઇની રીતભાત મને પસંદ નહિ પડવાથી, મેં એને અનેક વેળા એતવણી આપી, છતાં એની રીતભાતમાં સુધારો થયો નહિ; એટલે મને લાગ્યું, કે એ કામમાં મને બાગળ જતાં અપયશ મળ્યા વગર રહેશે નહિ; તેથી આજ બે વર્ષ પહેલાં જ મારી ટ્રસ્ટીશીપનું રાજીનામું આપી દીધું હતું. જે માણસનું ખૂન થયું છે, તે એના બીજા ટ્રસ્ટી હતા.’

‘વારૂ; તમારા મિત્ર એ બાઇને ક્યાંથી ઓળખે?’

‘મારે લીધે મારા મિત્રને એ બાઇ સાથે પરિચય પડ્યો હતો. વળી એ બાઇનો ભાઈ મારા મિત્રનો ‘સ્કુલ ફ્રેન્ડ’ હતો. ખૂનનો બનાવ બન્યો, તે દિવસે મારો મિત્ર જ્યોતિન્દ્ર એ બાઇને મળવા ગયો હતો. એ બાઇના ધણીના મરણ પછી, એનો ભાઇ ત્યાં જ રહે છે. એમ કહેવાય છે કે તે દિવસે પેલો ટ્રસ્ટી પણ કંઈ કારણસર ત્યાં ગયો હતો; તેની સાથે જ્યોતિન્દ્રને બોલાવ્યાલી ચતાં, એણે તેનું

રીવોલ્વરથી ખૂન કીધું. મારા મિત્ર પાસે રીવોલ્વરનો પરવાનો છે અને જેનું ખૂન થયું, તેના મુદ્દા આગળ પશુ એની જ રીવોલ્વર પડેલી હતી. થયલા ખૂનની પોલિસને ખબર અપાઇ. પોલીસ ત્યાં આવી અને રીવોલ્વરપરથી મારા મિત્રને પકડે, તે પહેલાં જ તે પોલિસને શરણે થયો ! હવે આ વાત હું લેશ માત્ર માનતો નથી.’

‘આ રીવોલ્વરનો પુરાવો અને તમારા મિત્રનો એકરાર છતાંયે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘હા; તે છતાંયે મારું હૃદય એ વાત માનવાની સાફ ના પાડે છે. આ વાતમાં કોઇ જગરો ભેદ છે. મારો આવો શીરસ્તાઇ ખવાસનો મિત્ર ખૂની ! આહ ! મારો મત ફેરવવા હું ખુદ બ્રહ્માને ‘એલેન’ કરું છું.’ આટલું બોલતાં બોલતાં સર જંગમનારાણા ઉશ્કરાઇ ગયા. તેની આંખો ભીની થઇ ગઇ !

‘શાંત થાવ. ધીરજથી કામ લીધે સૌ સારાં વાનાં થશે, પણ હું પૂછું, તમારા મિત્રની સ્ત્રી—’

‘નહિ; તે કુમારો છે. એના થોગાબ્યાસમાં વિશ્વ ન આવે, તે માટે એ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે. એ વર્ષ બાદ, એનો પરણ્યાનો વિચાર હતો, એટલામાં તો આવું થયું !’

‘આવા મહાત્મા જેવાને રીવોલ્વરથી શું કામ ?’ મેં પૂછ્યું.

‘હા; એ તેની ‘હોબી’ હતી ! દુષ્ટોને મારવા અને સાધુઓનું સંરક્ષણ કરવા, તે રીવોલ્વર રાખે છે. એમ કહેતા, તો પણ હવે તો એ રીવોલ્વરનો પરવાનોય થોડા દિવસમાં રદ કરાવનાર હતા.’

‘ખેર ! હવે આપ મને તે બાઈની મુલાકાત કરાવી દેશો ? મારી ઓબખાણુ ડીટેક્ટીવ તરીકે નહિ પણ એક પ્રખ્યાત હસ્તપરીક્ષા કરનાર નાનુમી તરીકે કરાવી શકશો ?’

‘ખુશીથી; આજ સાંજે જ આપણે એને બંગલે જઈ શકીશું !’

‘હીક; હવે તમારા મિત્રની હસ્તરેખાની હકીકત સાંભળો : ખરેખર

એમનો હાથ કાઢ મહાત્માનો છે. આંગળીઓનો ધાટ એમને શીસ્તુક તરીકે જોળખાવે છે. એમનો અંગુઠો મોટો હોય તેના પહેલા તેમ જ બીજા વેઠાની લંબાઈ સરખા પ્રમાણમાં હોવાથી એમની ઇચ્છા-શક્તિ તથા વિચારશક્તિ સારા પ્રમાણમાં ખીલેલી કહેવાય. મસ્તકરેખા તેમજ તેની થોડેક ઉપર આવેલી અંતઃકરણ રેખા લાંબી હોય, એ બન્ને રેખાઓને છેડે શાખા પુટેલી છે. અંતઃકરણ રેખાની ઉપર પહેલી આંગળીના મૂળથી ત્રીજી આંગળીના મૂળ સુધી ઘેરો ધાલતું શુક્રનું કંકણ છે અને તેની ઉપર બીજી આંગળીને ઘેરો ધાલતું ચનીનું વર્તુળ આવેલું છે. મસ્તકરેખાની નીચે ધનરેખા અને આરોગ્ય-રેખાથી બનેલો હથેલીનો મુખ્ય ત્રિકોણ સ્પષ્ટ ઊઠેલો છે. એ ત્રિકોણની પૂર્વ બાજુએ ચંદ્રરેખા જેને અંગ્રેજીમાં Line of Intuition કહે છે, તે કંઈક ઝાંખી રીતે ઊઠેલી છે—મસ્તક અને અંતઃકરણરેખાની વચ્ચે સ્પષ્ટ ચોકડી છે; જે ભાગ્યશાળી માણસના હાથમાં હોય; આ ચિહ્નો હોય તે યોગી, યાત્રી, મહાત્મા હોઈ, તેને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય છે કે થાય છે. આવો પુરૂષ સંસારમાં રહીને પણ મુક્તિ સાધી શકે છે. આવા પુરૂષની અંતઃદૃષ્ટિ ખીલેલી હોય, તેને ચોક્કસ સંજોગોમાં ભવિષ્યમાં બનનાર બનાવોની આગાહી થાય છે. તમારા મિત્રની ત્રીજી આંગળી ઉપર આવેલી સૂર્યરેખા અથવા જશ્વરેખા, તેની પૂર્વરેખા અથવા અંતઃકરણ રેખામાંથી ઉદય પામતી હોવાથી એના જીવનનો પાછલો ભાગ અત્યંત સુખમાં તેમજ આરામમાં જશે. આઠલી બધી અત્યંત શુભ રેખાઓ છતાં એમના અંગુઠાની નીચે આવેલા શુક્રના પહાડપર એક સ્પષ્ટ ચોકડી છે; તે એમ બતાવે છે, કે કોઈ એકાદ અત્યંત ખુબ-સુરત સ્ત્રી એને યોગબ્રષ્ટ કરે! શુક્રના પર્વતના મૂળમાં તારાનું ચિન્હ, એમને કોઈ સ્ત્રી મુશીબતમાં ઉતારે! આ બન્ને અશુભ ચિન્હોનો જવાબ, એમની પહેલી આંગળીની નીચે આવેલા ગુરૂના પર્વત ઉપર આવેલું ચતુષ્કોણનું ચિન્હ આપે છે! આ ચિન્હ માણસને કોઈપણ ઘોખામાંથી કે ગંભીર માંદગીમાંથી બચાવી લે છે.

મેં સર જંગમ્મારવાળાને ઉપલી હકીકત મારી નોંધપોથીમાંથી વાંચી, તેના પોતાના હસ્તમાં રેષાઓનાં સ્થાન તથા ચિન્હો બતાવતાં જઈ સમજાવી; તે તેમણે પૂર ગંભીરાઈથી સાંભળીને પછી તે બોલ્યા: 'આપનો પામીસ્ટ્રીનો અભ્યાસ ઉડો લાગે છે ! પણ મેજિસ્ટ્રેટ આમળ કંઈ પુરાવા તરીકે ગ્રહના પહાડપર ચતુષ્કોણનું ચિન્હ કામ લાગે નહિ !'

'Exactly so ! પણ આપને એમ નથી લાગતું, કે એક ડીટેક્ટીવને આટલી હકીકતની માહિતી સાથે કામ કરવાનું હોય, ત્યારે તેનું કામ બહુ સરળ થઈ જાય છે ! હજી આ તો માત્ર મુખ્ય હકીકતો છે. બારીક વિગત તો મેં આપને જણાવીએ નથી, તેમ તેનું આપને કામ પણ નથી; પણ હવે એક બીજી વાત—મારે તમારા મિત્રના ઘરની ચોક્કસ ચીજોની ઝડતી —'

'અરે હા ! એ તો હું જુલો જ ગયો. મારા મિત્ર આજ કેટલાક વર્ષથી મારી સાથે જ રહે છે. એમની જે જે ચીજો આપ જોવા માગશો, તે સર્વ હું બતાવીશ. હમણાં જ આપણે જઈએ.'

'ના, ના; ઉતાવળ નથી. કાલે વાત. આજે તો આપણે પેલી બાઈની જ મુલાકાત લેશું. ત્યાં જવાનું તમે કાંઈ બહાનું કહાડજો અને ત્યાં મને નજીબી તરીકે જ ઓળખાવવાનો છે એ બીના ખાસ યાદ રાખજો.'

થોડીવાર સુધી એલારપેલારની વાતો કરી કંઈક અંધારું થતાં મેં સર જંગમ્મારવાળાની સૂચના મુજબ તોપખાના તરફ મોટર હંકારી. બંગલાના સિંહદ્વારમાં પેસતાં જ સેન્ટ લવંડરની ખુશખુથી અમારું મગજ તર થઈ ગયું. સદ્ગાએ બાઈસાહેબ બંગલામાં જ હતાં. એમના કહેવા મુજબ એમની તખીઅત ઠીક નહિ હોવાથી, તે રાતનાં સર્વ 'એન્જેન્મેન્ટ' એમણે 'કન્સલ' કીધાં હતાં. સર જંગમ્મારવાળાનો કાર્ડ માણસ સાથે અંદર જતાં, થોડીવારમાં બાઈ, અમે જ્યાં બેઠા હતા, ત્યાં આવ્યાં. એ બાઈના પહેરવેશ ઉપરથી કાંઈ એમ

નહિ કહી શકે, કે તે વિધવા હતી. માથાપરના કેશમાં પટા હોઇ, તે બન્ને બાજુથી ઝુલતા હોળ્યા હતા. ગુરૂથા વગરનો ગોળ લાકુ જેવો વચ્ચેથી ઉપસેલો અંખોડો, પીનના આધારે તેની અર્ધ ખુલ્લી ગરદનપર ઝુલી રહ્યો હતો. તેના ન્યોર્જેટ જેવા ચીપટી લઈ પહેરેલા બારીક ગવનમાંથી તેનો ફેન્સી નકસીદાર ચણીઓ બહાર ડોકીઆં કરી રહ્યો હતો. અને એની ખુબસુરતી ! ચાંદનીમાં ખીલેલા કાંઈ મોટા ગુલાબની કપ્પના કરો, એટલે એની ખુબસુરતીનો ખરો ખ્યાલ તમને આવી જશે ! 'માફ કરજો-મને આવતાં મોકુ' થયું માટે !' તેણે ઘંટડી જેવા મધુર અવાજે હસતાં હસતાં કહ્યું.

'અરે, કંઈ નહિ; એમાં શું ?' એમ કહી સર જંગબારવાળા તે બાઇની સાથે વાતે વળ્યા. બાઇનું નામ ઇન્દુકુમારી હતું. એટલે હવેથી આપણે એને એ જ નામે ઓળખીશું. એ એ વાતો કરતાં હતાં તે દરમ્યાન, હું બંગલાનું નિરીક્ષણ કરતો હતો. તે તદ્દન છેલામાં છેલી અંગ્રેજી ઢબથી શણગારેલો હતો. તેમાં શણગારનો સારો ટેસ્ટ છતાં ઉડાઉપણું સ્પષ્ટ રીતે તરી આવતું હતું ! અર્ધોઝેક કલાક પુનઃ સંબંધી વાતોમાં ગાળ્યા પછી, સર મારી ઓળખ આપતાં બોલ્યા : "આ એવણને ઓળખ્યા ? એ મારા મિત્ર થાય છે. બહુ અચ્છા 'પામીસ્ટ' છે !"

'એમ ? So very glad to see you !' હું પોતે પામીસ્ટ્રીમાં તથા ન્યોતિષમાં બહુ 'ઈન્ટરેસ્ટ' લઉં છું. હમણાં જ મેં મારા હાથનું 'ઇમ્પ્રેશન' પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ પામીસ્ટ કારો (Cheiro) ને મોકલ્યું છે; તેનો કાગળ આ મેલમાં હું 'એક્સપેક્ટ' કરું છું. કારોના 'રીડીંગ' સાથે 'કારોબોરેઇટ' કરવા મેં પ્રસિદ્ધ એસ્ટ્રોલોજર 'સેફારીઅલ'ને પણ મારી 'બર્થડેઇટ' મોકલી, મારા 'હોરોસ્કોપ' બનાવી મોકલવા ગઇ મેલમાં જ લખ્યું છે. તમે મારો હાથ વાંચી શકશો ?'

'ખુશીથી !' બહુખર હું હસ્તપરીક્ષા સહવારના સમયમાં જ કરું

ધું; કારણ તે વખતે રેષાઓ સ્પષ્ટ ઉઠેલી જણાઈ આવે છે; છતાં તમારા હાથની મુખ્ય રેષાઓ આ વીજળીના પ્રકાશમાં હું જોઈ શકીશ. હાલો આપનો ડાબો હાથ જોઈ ! ’

મેં કહ્યું, કે તરત જ એણે પોતાના હાથ સાબુથી ઘોષ ટુવાલથી બરાબર લુછી, પોતાનો ડાબો હાથ મારી સામે ધર્યો અને મેં શું જોયું ? તેના આશા અને ઉમંગ દર્શાવતા કુલગુલાબી હાથમાં અંતઃકરણ-રેષા (Line of Heart) નો સદંતર અભાવ હતો ! નિષ્કુર અને પાપ પૂણ્યનો ડર નહિ રાખનાર માણસના હાથમાં, એ પૂણ્ય-રેષા-અંતઃકરણ-રેષા-હોતી નથી ! ત્રીજી આંગળી અનામિકાની નીચે આવેલા સૂર્યના પહાડપર સ્પષ્ટ ચોકડી હતી. અત્યંત ખુબસુરત સ્ત્રીના હાથપર આવી ચોકડી એમ બતાવે છે, કે પૈસાને ખાતર ખૂન કરતાં; કરાવતાં, તે આંચકો ખાશે નહિ ! શુકના પહાડપરની આડી ઉભી લીંટીથી બનતી જળી, તે ખાઈનાં લહેરીપણું અને બ્યબિયાર દર્શાવતી હતી ! તેની મસ્તક-રેષા પણ છેક વાંકી વળી શુકની સામેના ચંદ્રના પહાડપર જતી હતી ! આ દૃષ્ટ ચિન્હો મેં મનમાં રાખ્યાં અને કેટલાક સારાં ચિન્હો માટે હું બોલ્યોઃ ‘ જોહો બાઈ ! આપના ધણી બપ્ખોપતિ હોય, તેમની તરફથી આપને સંપૂર્ણ કેળવણી, છૂટછાટ, સ્વતંત્રતા વગેરે મળતાં હતાં. બાવીસમે વર્ષે આપ વિધવા થયા પછી આપના ઉડાઉ-આઈ મીન-ઉદાર સ્વભાવને લીધે પૈસાની તંગી આપને અવરનવર ભોગવવી પડતી હોવી જોઈએ ! ’

‘ Exactly So ! ’ તેણી ટહુકી.

‘ ગાયન વાદનનાં આપનો શાખ કોઈ અજબ છે. મારી એક બેન સુર્યકુમારી જોવો જ ! ’

‘ ખચ્ચીત ! I hope you will have the goodness to introduce her to me ! ’ તેણે કહ્યું.

‘ I will, madam ! even if you had not told

me to do so ! અને હવે એક કડવી વાત !' ડાચામાં કડવાશ
લાવી હું બોલ્યો.

‘થું તે ઝેર ખાઇ આપલાત કરવાની છે ?’ તેણીએ હસતાં
હસતાં પૂછ્યું.

‘હા-હા-હા-હા’ હું ખડખડાટ હસી પડ્યો-એટલા નેરથી કે
સર સાહેબને પણ એનો ચેપ લાગ્યો !

‘ખાઇસાહેબ ! જુઓ આપની આ માતૃરેષા યાને જીંદગીની
રેષા (Line of Life) ની શરૂઆતમાં બન્ને હાથપર ભૂરા
રંગના તલ છે, તે બાળીનેબને કે અબાળતાં પીવાયલી ઝેરી દવાથી
આપનું મરણ સુચવે છે !’

તેણીના ચહેરાપર કંઈક શીકાશ આવી. મેં તે જોઇ, એટલે વાત
ફેરવી હું બોલ્યો: ‘પણ ખાઇ ! મરણ ક્યારે આવે તે તો પ્રભુ જાણે !
દરેકે મરવાનું તો છે જ, પણ થોડા જ વખતપર આપને એક દલ્લો
હાથ કરવામાં નિરાશા મળી છે !’ તેણી વધુ શીકી પડી ! મને એની
સમજ નહિ પડી. હું વાત ફેરવી એના પ્રિય વિષય ‘દક્ષા’ ઉપર
આવતો હતો, પણ એમાં મેં ચાપ ખાધી ! પછી વાત ઉલટાવી હું
બોલ્યો: ‘આપના ગાયનવાદનના શોખ આગળ તો ‘મેડમ સરાહ’
પણ પાછી ભરે ! શી રેષાઓ ઉઠી છે ! સુર્યકુમાર-ઇ-મારી બહેન
તમને જોઇને બહુ ખુશી થશે ! કાલેજ હું આપને મેળવી આપીશ.’

‘જરૂર.’ તેણીએ બાર મુકી કહ્યું, છતાં તેના મુખની અસલ તેજ
પાછી ન આવી, તે ન જ આવી ! આખરે બહુ રોકાણ કરવા માટે
માફી માગી અમે ઉઠ્યા અને સર જંગબારવાળાને એને બંગલે
પહોંચાડી, હું બાકુતી વિક્ટોરીઆમાં બેસી મારે ઘેર આવ્યો આજનો
દિવસ મને સફળ થતો લાગ્યો.

ખીજે દિવસે મ્હારો મદદનિશ સુર્યકુમાર આવ્યો. ત્યારે મેં એને
બનેલી સર્વ વાતથી વાકેફ કરીધો અને એમ પણ જણાવ્યું, કે ગાયન-
વાદન નિપૂણ સુર્યકુમારીનો વેશ એને શરૂ થયલા નાટકમાં બજવ-

વાનો હતો! વળી સુર્યકુમારી મારી બેન થતી હતી, એ વાતની પણ મેં તેને યાદ આપી! આવો રસિક વેશ ભજવવાની તક મળવા માટે સુર્યકુમાર ખુશી થયો. જમનગરના પ્રખ્યાત ગવૈયા આદિતરામના 'નોટેશન' મુજબ તેણે તે પ્રસિદ્ધ ગવૈયાના એક શિષ્યના હાથ નીચે ગાયનવાદનની તાલીમ લીધી હતી. દિલ્હીમાં તેનો હાથ ફાધ અજબ નિપૂણતાથી રમતો હતો. તેનો અવાજ પણ સાંભળનારને મુગ્ધ કરે એવો હતો. તેનો મ્હેરો ખૂબસુરત હોય, તેને હજી મૂઝ કુટી નહોતી. સ્ત્રીનો પાઠ તે આખા ભજવી શકે એમ હતો. વેશ બદલી મારી સાથે તે આવવા તૈયાર થયો, એટલે મેં કહ્યું: 'યુવાન મિત્ર! હું તને એક એવા કામ પર યોગ્ય છું, જેમાં તારા સંયમની પૂરેપૂરી કસોટી છે. એ બાદ એટલી બધી ખુબસુરત, એટલી બધી 'એકા-મ્બીશ્ઠ' છે કે તેની સાથે દોસ્તી બાંધવી, એટલે તરવારની ધાર પર રમત કરવી સમજવી! મને તારા સંયમ પર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, તું મારી કસોટીએ સો ટક્યો નીવડ્યો છે, છતાંય અમિ આગળ લી લઇ જતા પહેલાં દરેક સાવચેતીની જરૂર છે, એમ સમજી આટલી ચેતવણી આપું છું! ચાલો. હવે આપણે જઈશું?'

જવાબમાં સુર્યકુમારી હસી! અને અમે ટેકસીમાં બેસી બાકને બંગલે પહોંચ્યાં ત્યાં ઇન્દુકુમારી સાથે સુર્યકુમારીની ઓળખ કરાવી, તેની મરજી પડે ત્યાંસુધી તે ત્યાં બેસે એમ સુચના આપી, હું સર જંગબારવાળાના ગામદેવી પર આવેલા બંગલે પહોંચ્યો. ઇન્દુકુમારીની ગઇ કાલની ગમગિની નજીક થઇ, તે આજે પાછી હસ્તું પક્ષી બની ગઇ હતી! દરેક પળે નવિનતા માટે તરફડીયાં મારતું જીવન એવું જ હોય!

'વેલકમ, મી. પંડિત! હું તમારી જ વાટ જોતો બેઠો છું.' સર જંગબારવાળાએ મને બેઠા આવકાર આપતાં કહ્યું.

'થેન્ક્યુ' કહી તરત જ હું સીધી વાત પર આવ્યો. મેં જ્યોતિન્દ્રનાં કાગળીઆં, બેસવા ઉઠવાની તથા અભ્યાસ કરવાની જગ્યા વચ્ચે

આવતાંની સાથે જ જોવા માંગ્યાં, આમ કરવાનો મારો ઉદ્દેશ, મારી હવે પછીની કામ કરવાની પદ્ધતિ પર તેને કાંઈ પ્રશ્ન પુછવાનો વખત ન મળે. એ હતો; કારણ હસ્તપરીક્ષા સુધીની વાત કાંઈપણ જાણે તે માટે મને કાંઈ વાંધો ન હતો—અલકે એ વાત જાણીતી થાય, એમ મારી ખાસ ઇચ્છા હતી; પણ હવે પછીની મારી યોજના ગુપ્તી હતી. જ્યોતિન્દ્રના અનેક કાગળો તપાસ્યા, તેની એસવા ઉકવાની તથા અખ્યાસ કરવાની જગ્યા તપાસી, ડેસ્કનું ખાનું, એનાં કપડા વગેરે એને લગતી સર્વ ચીજોની આરીકાપથી તપાસ લીધી; પણ તેમાંથી જાણવા જેવું કાંઈ મળ્યું નહિ. કાગળીઆઓ ગંભીર તત્વજ્ઞાનના કે કાંઈ એવા જ વિષયપરના નિબંધથી ભરેલા હતા. આખરે પાછાં ફરતાં અચાનક યાદ આવવાથી, મેં એની બ્લોટીંગપેડ જોવા ઉંચકી; તેમાંથી કાંઈ મળે એમ હતું નહિ ! બ્લોટીંગબુક્કના પ્રત્યેક પાના પર ચુસાયેલા અક્ષરો વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેય અનેક વેળા સાહી ચુસવાથી સમજાય નહિ, એવા બની ગયા હતા. આખરે પ્રયત્ન છોડી દઈ પાછા ફરવાનો હું વિચાર કરતો હતો એટલામાં મારી નજર એક છૂટા બ્લોટીંગના કટકા ઉપર પડી. તેના ઉપર સાહીના અક્ષરો ઠીક ઠીક ઉઠેલા હતા. એ અક્ષરો તાજા જ ભરેલી ફાક્ટન પેનથી લખાયા હોય એમ લાગતું હતું ખીસામાંથી નાનો આવતો કહાડી, તે બ્લોટીંગની સામે ધર્યો, એટલે તેમાં અક્ષરોની નીચે મુજબ છાંયી પડી:—

પ્રિય બહેન તમારી માંગણી મુજબ રીવોલ્વર મારા વિશ્વાસ માણસ સાથે મોકલું છું. તમારી પાસે દુષ્ટ માગણી કરનાર માણસને મારે હિસાબે ને જોખમે ઠેર કરજો. એ જ.

શુભેચ્છક

જ્યોતિન્દ્ર

આટલી ખાતમી બહુ અગત્યની હતી. સર જંગબારવાળા ન જાણે તેમ, મેં એ બ્લોટીંગનો દુકડો ખીસામાં સેરવ્યો અને જાણે નિરાશ થયો હોઉં તેમ, એક ઉંડો નિઃશ્વાસ મુકી, હું સરની સાથે

અહાર દીવાનખાનામાં આવ્યો. જ્યોતિન્દ્ર અને ઇન્દુકુમારી સંબંધી અનેક ઉડતી માહિતી સર પાસેથી મેળવી, માફ મળવાનું થોડા દિવસ માટે અનિશ્ચિત જણાવી, હું સરની રજા લઇ ઉઠ્યો ને ઘેર પાછો ફર્યો. સૂર્યકુમાર પણ તે વખતે પાછો ફર્યો હતો. એના કહેવા મુજબ ઇન્દુકુમારી ઉપર એણે પ્રથમ મુલાકાતમાં જ અહુ સારી છાપ પાડી હતી. અવારનવાર મળવા રહેવાનું એને આમંત્રણ પણ મળી ચૂક્યું હતું.

‘અવારનવાર નહિ, પણ દરરોજ તમારે ત્યાં જવાની જોડવણ રાખવાની છે.’ મેં કહ્યું.

‘એણે તો મને દરરોજનું આમંત્રણ આપ્યું હતું. મેં જ માત્ર ભાવ ખાવા અવારનવાર જણાવ્યું હતું; પણ મારો વિચાર તો ત્યાં દરરોજ જવાનો છે. બહુ જ ‘ઇન્ટરેસ્ટીંગ લેડી!’ સૂર્યકુમારે જવાબ દીધો.

મેં એક શક્તિ દષ્ટિ એના તરફ ફેંકી, પણ એના મહેરો નિર્દોષ હતો. થોડીવાર શાંત રહી પછી હું બોલ્યો:—

‘આપણે એ કામ બનતી તાકીદે ઉકલવું જોઇએ. કાલે જ તારી હાજરીમાં એક માણસ એ બાઇને એક કાગળ આપશે. એ કાગળ મળે, એટલે તારે જવાને બહાને ઉડી જવાનું છે અને પછી કોઇ ઠેકાણે સંતાઇ રહી, ત્યારપછીની બાઇની હીલચાલપર તારે બારીક નજર રાખવાની છે. બરાબર યાદ રહ્યું?’

‘બરાબર! એમાં કહેવું નહિ પડે.’ તેણે ઉત્સાહથી જવાબ દીધો.

સકેત મુજબ બીજો દિવસે એકાદ નાસી છૂટેલા કેદીના વેશમાં મેં ઇન્દુકુમારીને નીચેની ચિઠ્ઠી પહોંચાડી. ચિઠ્ઠીના અક્ષરોનો મરોડ, શક્ય એટલો જ્યોતિન્દ્રના અક્ષરોને મળતો હતો. ટુંકમાં જ્યોતિન્દ્રના અક્ષરમાં એ ચિઠ્ઠી મેંજ લખી હતી. આ રહી તે:—

પ્રિય બહેન!

આ કાગળ હું જેલમાંથી જેમતેમ લખી રહ્યો છું. પેલી રીવોલ્વરની વાત કાણુ જાણે કેમ કુટી છે! કદાચ તમારા ધરની જડતી પોલીસ લેશે! મારા કે કાંઈ બીજાના અગત્યના જે કાંઈ કાગળો હોય તે આ ચિઠ્ઠી મળતાં ત્રિજેરીના ચોર ખાનામાં કે બીજે કાંઈ પત્તો ના લાગે ત્યાં હાથ તરત તો છુપાવી દેજો. તે બાળશો નહિ. બાળવાનો જરૂર હશે તો હું તમને હવે પછી જણાવીશ. એ જ. કાગળ ઉતાવળમાં લખ્યો છે તે વાંચીને ફાડી નાંખશો.

શુભેચ્છક-જ્યોતિન્દ્ર

આ કાગળ લખવાનો મારો હેતુ એ હતો, કે હું ધારતો હતો તેમ જો એની પાસે કાંઈ એવો પત્રવ્યવહાર હોય, કે તે જો બીજાના જાણવામાં આવે તો એને હાની પહોંચે, તો એવો પત્રવ્યવહાર ઉપલો કાગળ મળતાં તે છુપાવવાની કાશેશ કરે અને તે ક્યાં છુપાવ્યા છે, તેનો પત્તો સુર્યકુમાર મારફત મને મળે; પણ બાકીએ તો કાગળ મળતાં તે એવાર વાંચી ફાડી જ નાંખ્યો અને જાણે કંઈ બન્યું જ નહિ હોય, એવું વર્તન રાખ્યું. એમ સુર્યકુમારના કહેવાપરથી મને માલમ પડ્યું. આના બે અર્થ થઈ શકે. કાંતો બાકી પાસે છુપાવવા જેવા કાગળો જ હોય નહિ કે કાં તો તેણી પ્રથમથી જ સાવચેતી રાખી કાગળનો પત્તો ન મળે એવે ઠેકાણે તેને રાખતી હોય. પહેલી બીના ખરી હોય તો તો જાણે કંઈ પાણીએ નાહી નાખવું જ રહ્યું! પણ ઘણુંખરું ગુપ્તફતોનાં નશીબ મોટાં હોય છે! અંદ્રગુપ્તનો ચોપડો ગુપ્તફતોને બારે મઠ્ઠ કરતો થઈ પડે છે! પાપ તો જાપરે ચઢીને પોકારે છે! આવા હોશીઆર પણ પાપી માણસો આખી બીંત જ જુલે છે અને સમય આવે કર્મના કાયદાની ચુંગાલમાં સપડાય છે! આ કારણથી ડીટકટીવ કદી નિરાશ થતો જ નથી. બાકીની પાસે કાંઈપણ જાતનો છૂપો પત્રવ્યવહાર હસ્તિ ધરાવતો હોય તો તે રાખવાની જગ્યાની ચોક્કસ માહિતી મેળવવા મેં સુર્યકુમારને સુચવ્યું હતું; તેથી વાતમા ને વાતમાં તેણે આમ પાટીયાં ગોઠવ્યાં.

‘ઓહો, તમે તો બાપ હોશિયાર, એટલે ઘરેણું ને બીજ ખાનગી ચીજો મુકવાની તીજેરી કંઈ અનાવટની સારી, તે ક્યાં મળે વગેરે બધું જ જાણો, પણ અમે તો મુઠાં બોચીયાં કંઈ સમજીએ નહિ, તે બધો આધાર અમારે તો બાયડાપર રાખવાનો રહ્યો ! મનું અમારું તે કંઈ જીવતર છે ?’

‘વાહ, એમાં શું ? જીવોની આ મારી તીજેરી ! તમને એવી પસંદ હશે તો આપણે સાથે જઈને ખરીદી લાવીશું.’

આમ કહી બાપ સાહેબ ઉઠ્યાં અને તીજેરી ખોલી તેનાં ખાનાં, ચોરખાનાં વગેરે એની સખી સૂર્યકુમારીને બતાવવા બેઠાં ! ચોરખાનાંની અંદર પાંચ છ કાગળનું એક પેકેટ તેમજ ત્રણ ચાર લાંબાં ‘ઓફીસીયલ કવર’ હતાં. એ ચોરખાનામાં બીજ કોઈ ચીજ નહિ હતી. ચોરખાનું પણ એવું હતું કે જાણીતા માણસ સિવાય કોઈને એની હસ્તીની કે તે ઉઘાડવાની ખબર પડે નહિ. આટલી ખબર સૂર્યકુમાર મારફત મળતાં મને કંઈક આશા તો ઉપજી, પણ બીજી જ પળે તે નષ્ટ થઈ. કાગળીઆં કદાચ શેર સર્ટીફિકેટ, ડીવીડન્ડ વોરન્ટ કે કાંઈ એવી બીજી બજારીજ બાબતનાં હોય તો ! એમ છતાં સાહસ કરી એ આખું ચોરખાનું સૂર્યકુમાર મારફત મેં તફડાવ્યું ! મારી મહેનત સફળ થઈ ! આખરે એ મારી આશા ફળી ! તે ખંડેના એક કાગળમાં મર્જપાત કરવાનું ‘પ્રીસ્ટીપશન’ તથા તેની દવા વગેરે ક્યાં મળે તેનું ખ્યાન હતું ! બીજો કાગળ જ્યોતિન્દ્રનો રીવોલ્વર સંબંધી હતો. એ કાગળ જ્યોર્ટીંગના દુકડામાં છપાયેલો આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. ત્રીજો કાગળ ટ્રસ્ટીનું કાટલું કંઈ શરતે ને કેટલા રૂપિયામાં કહાડી શકાય એ વિગતોથી ભરપૂર કોઈ દેવેન્દ્ર નામના ગૃહસ્થ (કે બદમાશ) નો હતો. બીજા એ કાગળો કંઈક અસ્પષ્ટ પણ બાપના દુષ્કારિત્ર પર કંઈક આછો પ્રકાશ પાડનારા હતા. આ કાગળો મળતાં આગળની માફકજ છુપા વેશમાં મેં બાપને નીચેનો કાગળ પહોંચાડ્યો :—

‘ પ્રિય બહેન,

સલાનાશની પાટી ! પેલા કાગળો આધુંપાધું જોયા વગર એક-
દમ બાળી મુકજો. આટલુંજે જેમ તેમ જેલમાંથી લખ્યું છે.

શુભેચ્છક

બધોતિન્દ્ર. ’

આ કાગળ મળતાંજ સંકેત મુજબ સૂર્યકુમારીએ જવાની રજા
માગી. બીજા કોઇ સંજોગ વચ્ચે તો એને રજા મળી નહિ હોત;
કારણ, તે વખતે સોદની રાગ ગાવાની ઢબ ઉપર રસિક વાદ્યવિવાદ ચાલી
રહ્યો હતો ! પણ ચિટ્ટી વાંચતાંજ ઇન્દુકુમારીનું વદન મ્હાન થયું.
અને સૂર્યકુમારીને જવાની રજા મળી ! તે બહાર જતાંજ બાઇએ
બારણું બંધ કર્યું અને ઝટ તીજેરી પાસે દોડી જઇ તેણે તે ખોલી.
તેમાં તે જુએ છે તો ચોરખાનું ખુલ્લું પડેલું અને કાગળો ગુમ !
તેણે દાગીના આમતેમ ખેરવીખેર કરી આખી તીજેરી ફરી ફરી
તપાસી, પણ કાગળો ક્યાં ? લમણે હાથ દઇ તીજેરીને ટેકવી તે
થોડીવાર વિચારમાં બેઠી રહી ! તેના ડાળા ફાટી ગયા હતા. કોઇ
ચિત્રકાર એનું તે વખતની સ્થિતિનું ચિત્ર દોરી લે તો તે ચિત્રની નીચે
આ જ શબ્દો મુકે ‘The wreck’ ! ‘ સર્વ નાશની સાક્ષાત્ મૂર્તિ ’ !
પહેલેથીજ કંઈક સીકતથી પાડી રાખેલા બારણાના બાકોરામાંથી આ
દૃશ્ય જોનાર ખુદ સૂર્યકુમારને પણ તેની દયા છુટી ! એ દૃશ્ય વધુ-
વાર જોઇ નહિ શકવાથી તે અનતી ઝડપે ઘેર આવ્યો અને આંખમાં
આંસુ સાથે તે બગડ્યો. ‘ The wreck ! Oh God ! The
wreck ! આ સંબંધમાં વધુ બાતમી મેળવવા બહાર જવાનો બીજો
દિવસે હું વિચાર કરું છું, એટલામાં તો મુંઝવણની ‘ સોસાઇટી સ્ટાર ’
ઇન્દુકુમારીએ ઝેરી દવા પી આત્મઘાત કર્યાના સમાચાર ફરી વળ્યા !
ચોક્કસ ખબરો મેળવવા હું મારતી ટેક્સીએ તોપખાને પહોંચ્યો. એ
અરસામાં તો બાઇના ટેબલપરથી મળેલા ત્રણ કાગળોને આધારે

જ્યુરીએ 'આત્મઘાતથી મૃત્યુ' નો અભિપ્રાય આપી દીધો હતો. એ ત્રણમાંનો એક કામળ બાઈના બાઈપર હતો. તેમાં તેણીએ સર્વ મીઠકત વગેરેની કેમ વ્યવસ્થા કરવી તે જણાવ્યું હતું. બીજો કામળ પોલીસ કમીશનરપર હતો તેમાં તે પોતે અમુક સંજોગો વચ્ચે આત્મઘાત કરે છે તેનો તથા અંગક્ષામાં થયેલા છેલ્લા ખુનના સંબંધમાં જ્યોતિન્દ્ર બીજાકુલ નિર્દોષ હોવા બાબતના પુરાવા સાથેનો એકરાર હતો. ત્રીજો કામળ જેલમાં બેઠેલા જ્યોતિન્દ્ર ઉપરનો હતો, તે જણવાજોગ હોવાથી આખો નીચે આપ્યો છે:—

‘ પ્રિય જ્યોતિન્દ્ર,

સત્યાનાથ ! ખરેખર સત્યાનાથજી ! મારાં બધાં કાગળિયાં ચોરાઈ ગયાં છે ! એમાંના ફેટલાંક જે પ્રસિદ્ધ થાય તો દુનિયા મારા નામપર થુકે ! પ્રિય ! હું કેવી મૂર્ખ ! ન્યાતરિવાજ છતાં મેં પુનર્જન્મ ન કીધું અને સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદતા આચરી ! લગ્નની પરતંત્રતા શા કામની ? યુરોપમાં સ્ત્રીઓ લગ્ન કીધા વગર પણ કેવી સ્વતંત્ર રીતે રહી શકે છે ! પુરૂષો વ્યભિચાર કરી શકે, એક ઉપર બીજી સ્ત્રી પરણી શકે, ચાહે તેટલીવાર પુનર્જન્મને નામે વ્યભિચાર આદરી શકે ત્યારે અમે સ્ત્રીઓએ શાં પાપ કીધાં ! સમાજ આવાઓ તરફ આંખ આડા કાન કરે, જ્યારે એવીજ સ્ત્રીઓની તે જડતી લે ! આવા નિષ્કુર સમાજને ઠોકરે મારવામાં ક્યો શ્રીજીભાવો પોક મુકવાનો હતો જે ! આવા યુરોપના તેમજ અહીંના જડખોર લેખકોના વિચારો વાંચી મારું માથું ભમી ગયું ! આ રૂપ ! આ લાવણ્ય ! આ જોખન ! શું એજે જવાને ભગવાને આપ્યાં છે ! આહ ! આવા વિચારોએ મારું માથું કણકણ ને મેં ભરદરીએ નાવને ઝોલા ખાઈ મુકી દીધું ! ગર્ભ થતો અટકાવવાના સાયન્સે શોધેલાં છેલ્લામાં છેલ્લાં સાધનોનો ઉપયોગ કીધા છતાં મને ગર્ભ રહી ગયો ! આજે મને પાંચમો મહિનો છે ! ગર્ભપાત કરવાની દવાનો ઉપયોગ કરવાનો હું વિચાર કરું છું ત્યાં નો બીજો નવીન ધડાકો થયો ! મારા ગુપ્તમાં ગુપ્ત કાગળો ચોરાયા

અને મારા હાથ હેઠા પડ્યા! હિન્દુ સમાજે તો વિધવાને પાળવાના અનેક સંયમો બતાવ્યા છે પણ મને તે સર્વ 'સુંદરી સુમોધીઆ.' અને સ્વાધી લાગ્યા! પુરૂષ સાથે આવી બાબતની સમાનતા ઇચ્છતી વખતે એ હું જુલો જ ગઈ કે સ્ત્રીજાતિને ગર્ભાશય હોય એ બાબતમાં પુરૂષજાતિ કરતાં તે વધારે પરતંત્ર છે. એજ પૂર્વ જન્મના ક્રોધક અનિષ્ટ કર્મનું ફળ બતાવી આપે છે! પુનર્જન કરવામાં, બ્યભિચાર કરવામાં કે એક ઉપર બીજા પતિની ઇચ્છા કરવામાં પુરૂષનો વાદ કરનાર સ્ત્રીની મનોદશાની માત્ર કલ્પના જ થઈ શકે! દુઃસ્વત્તા કાયદાનો ભંગ કરનાર પુરૂષને પણ અચૂક સજા થયા વગર રહેતી જ નથી ત્યારે એનો આવી બાબતમાં વાદ શો! અસ્તુ! મેં પાપ કીધું અને તેની સજા મારે ભોગવવાની જ છે! એક નસુમીની આગાહી આખરે ખરી પડે છે! હવે એક બીજી અગત્યની વાત! જુહું બોલી તમારી રીવોલ્વર મંગાવવા માટે હું અપરાધી છું જ પણ હજીયે માંડે જુહાણું છુપાવી રાખી તમને ફાંસીને લાકડે ચડાવવામાં હું નિમિત્ત થાઉં તો તો મારા પાપની ગણના થવી જ મુશ્કેલ થાય! એક લાખ રૂપિયાની મને જરૂર હતી! દ્રુસ્ટી એ રકમ મને મળે એ બાબત વિરૂદ્ધ પડ્યો. એને જો કાર કરવામાં આવે તો જ માંડે કામ થતું હોવાથી અનેક રસ્તે એ કામ પાર પાડવાની મેં યુક્તિઓ લઢાવી પણ તે સર્વ એક યા બીજી રીતે નિષ્ફળ જવાથી મેં આખરે તમારી લાગણીનો આશ્રય લીધો! સ્ત્રી જાતિના દામન માટેની તમારી લાગણીની મને ખબર હતી. મારા દામનનું રક્ષણ કરવા નિમિત્તે તમે તમારી રીવોલ્વર મને વાપરવા આપી એટલું જ નહિ પણ ખૂનની સર્વ જોખમદારી કામ પડે તો તમે તમારા માથે બોરી લેવા તૈયાર થયા! આખરે તમે તમારું વચન પાળ્યું. કંઈપણ ફક્ત વગર તમે મને બચાવવા-બદકે સ્ત્રી જાતિના દામનની પવિત્રતાને ખાતર-બીનતકરારે પોલીસને સ્વાધીન થયા! તમારો શો ઉપકાર માનું! હું તમને પ્રથમથી જ ચાહતી હતી. મારી અનેક જાળમાં નહિ

ફસાતાં તમે તો શુદ્ધ રહ્યા ! એક ઓના પ્રભાવની હું જાતે ઓ હોઈ મને પૂર્ણ રીતે ખબર હતી, એટલે વખતના વહેવા સાથે તમારી મારા તરફની બેન તરીકની લાગણીને વ્યભિચારમાં ફેરવી તમને યોગ-બ્રહ્મ કરવામાં હું શક્તિમાન થઈશ એમ મને આશા હતી ! મગર અફસોસ ! ‘ માણસ ધારે છે શું અને ઇશ્વર કરે છે શું ? ’ બહાલા જ્યોતિન્દ્ર ! તમે તો હવે નિર્દોષ ઠરી છુટશો જ એટલે મારા જેવી પાપીને ચન્દ્રગુપ્તના દૂતો કંઈક શાન્તિ આપે તે અર્થે શ્રી હરિને વિનવશો. મારે હાથે કંઈપણ પુણ્ય થયું હોય તો એ પુણ્યના પ્રતાપે ખીજા જન્મમાં મને તમારા જેવા પતિ મળો એજ મારી અંતિમ અભ્યર્થના !

ચરણુરજ-મંદુના પ્રણામ ’

અસ ખેલ ખતમ ! આ કર્ણુરસિક નાટકનું છેવટનું પરિણામ વાંચનાર ! આપ નહિ કહી લો ?

જ્યોતિન્દ્ર છુટયા. સર જંગમ્મારવાળાને ઘેર દીવાળી પ્રકટી અને આ તમારા નમ્રસેવક ચંદ્રમૌલેશ્વર અને તેની બેન થતી સૂર્યકુમારીને છક્કાં થયાં એ બધું તો ઠીક, પણ જ્યોતિન્દ્રે મંદુકુમારીના ઉપયુક્ત પત્ર પછી આજીવન કુંવારા રહેવાનું વ્રત લીધું એનો જો નોંધ અત્રે હું નહિ લઉં તો રસમાં કંઈક ક્ષાંત થાય તેથી એ ખીના અત્રે મેં ટપકાવી લીધી છે ! અને હવે ?

*

*

*

*

એસતા વર્ષના સપરમે દિવસે મીં દારાખશા મારે ત્યાં આવ્યા અને બોલ્યા ‘ લેવ, જાવ, હવે મારું બવિસ કા’રે સુધરેછ તે જોઇ આપો ! ’

મેં શાંતિથી તેનો હાથ મારા હાથમાં લીધો અને હું બોલ્યોઃ ‘ મીં દારાખ ! આ હાથની રેખાઓ તે આપણા જીવનની નામ વગરની વાર્તાના અક્ષરો છે ! એ અક્ષરો સુધારવા કે બગાડવા તે આપણા હાથની વાત છે. આ અનામી વાર્તાના અક્ષરો હું ઉકેલી શકું છું અને તે પરથી હું કહી શકું છું કે તમારાં માખાપ તરફથી

લખાયલા તમારા ડાબા હાથના અક્ષરો કરતાં તમારા પોતાને હાથે લખાયલા જમણા હાથના અક્ષરો તમે તદ્દન બગાડી મુક્યા છે ?

‘એમાં મેં સું બગારીયું બાઈસાબ !’ રડમસ ચેરે દારાએ કહ્યું.
‘આહા ! લોકો એમજ કહે છે કે મેં સું બગારીયું ! પણ મીં દારાબ, સમજી લ્યો કે એ માખાપ તરફથી લખાયલા ડાબા હાથના અક્ષરો કરતાં જમણા હાથના અક્ષરો સુધારવા કે બગાડવા એ આપણા હાથનીજ વાત છે ! નેક વિચાર ને નેક કામથી તે સુધરી શકે છે ! એ અનામી વાર્તાના અક્ષરો સુધારવાનો હજીયે વખત છે ! નેક વિચાર ને નેક કામો કરી તમારી ભસ્તકરેખાની માફક તમે તમારી બીજી રેખાઓને સુધારવાની આજના અખ્તાવર દિવસે પ્રતિજ્ઞા લો; નહિ તો પછી મેં તમને કરેલી છે જ ફોજદારી ને કેદની આગાહી ! ! ! પ્રભુ તમને સદ્ બુદ્ધિ પ્રેરે !

“ મી. પેરટ દુનિયાભરની મુસાફરી કરી પાછા પોતાના
વ્હાલા ચતન-દિ-દુસ્થાન-પધાર્યા...”

(જીવનપદ્ધતિ, પૃ. ૮૭)

જવનપલટો

એલાડપીઅરપર આજે આ શી ધમાલ છે? ડીઅર મી. પેરટ દુનિયાભરની મુસાફરી કરી પાછા પોતાના બહાલા વતન હિંદુસ્થાન પધાર્યા તે વખતની આ વાત છે. યુરોપ, અમેરિકા પછી એશિયામાં જાપાન અને ચીન એ બે મહારાજ્યોને એમનાં દર્શનનો લાભ મળી ચૂક્યો હતો. જર્મની, અમેરિકા, જાપાન અને ઈંગ્લાંડ જેવા ઉલ્લોગી પ્રદેશોમાં રખડી એમણે ત્યાં ગનતી અનેક ચીજોની પોતાના બહાલા વતન હિંદુસ્થાન માટે આડતો મેળવી હતી. ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્ય માટે ચીનમાં બહુ મિઠી લાગણી નહિ હતી, છતાં પોતાની વાફુદારી એમણે ચીનમાં સ્થપાયેલી 'હાટ-છી-ક્યસી લીમીટ્સ' નામની કંપનીની ચાઇમાફેનની એજન્સી મેળવી હતી તે ઉપરાંત-ત્યાંનું અત્યંત લોકપ્રિય 'માઉસ પીકલ' એટલે કે મૂષકાચાર યાને ઉંદરનું અથાણું પણ હિંદુસ્થાનમાં ચાલુ કરી થકાય કે નહિ તેની અજમાયશ લેવા નમુના દાખલ ત્યાંથી તે લાગ્યા હતા. એમનું અસલ નામ પોપટલાલ હતું. વૈશ્ય કુલબૂપણુ ઇશ્વરભાઈને ત્યાં આજથી પાંત્રીસ વર્ષ ઉપર એમનો જન્મ થયો હતો. એમનું અસલ વતન આરતરનું વસો. એમનું લગ્ન થયું ત્યારે એમની વય સોળ વર્ષની અને એમનાં પત્નીની વય બાર વર્ષની હતી. પચીસ વર્ષની વયે એ મુંબઈ આવ્યા અને બારે રખડપટ્ટી પછી બરમા ઓઈલ કંપનીના ધાસલેટ ડીપાર્ટમેન્ટમાં જનરલ કલાર્ક તરીકે ઠેકાણે પડ્યા. ત્યાં એક યુરોપીયન ટાઇપીસ્ટ બાઇ સાથે પ્રેમમાં પડ્યા અને લગ્ન કરવાની જોખમદારીમાંથી છટકી જવાની દરેક સાવચેતી રાખવા છતાં તે બાઇને મળી રહી ગયો. પોપટભાઇ પ્રથમ મહારાયા તો ખરા; કંઈક

પરવા કરી એમણે એ બહાલી છટકી જવાનો પ્રયત્ન પણ કીધો; તોયે પેલી યુરોપીયન બાઇના સગાંઓના પંખમાથી એ તેમ કરી શક્યા નહિ. આખરે બહુ વિચારને અંતે એમને સૂઝી આવ્યું કે આજના સુધરેલા જમાનામાં ન્યાતબ્જતની ખીક રાખવી બર્થ છે. હિંદુ વર્ણના સુશિક્ષિતજનો પણ દુષ્ટ નાતનો દુષ્ટ રૂઢીને ઠોકરે મારી વર્ણાંતર તો થું પણ ધર્માંતર લગ્ન કરી સુધારાનું બ્યુમલ પુકી રહ્યા છે ત્યારે એમને તેમાં સાદ પૂરવાની શી હરકત છે ? યાહોમ કદી પડ્યા સિવાય સુધારો થવો મુશ્કેલ છે, હિન્દુસંસારમાં ઠેરઠેર બળતો કીધા સિવાય કે આગ લગાડ્યા સિવાય તેના હાડમાં પેસી ગયલા વહેમોનો નાશ થવાનો નથી એમ છેક છેલ્લી ધડીએ તો હવે એમની માન્યતા થવા લાગી ! એમનાં માબાપ, એમની પરણેતર, એમનાં છોકરાંઓ ! D—n it ! જહાન્નમમાં જાઓ ! પોતાની ભૂલનો પશ્ચાતાપ એ લોકોએ કરવો જ જોઇએ. પોતાની સગીર વયે-લગ્ન શી ચીજ એ પોતે કંઈ પણ જાણતા નહિ હતા તે વયે-એના માબાપે પોતાની મરજીથી એક ઢાર જેવી સ્ત્રીની-કહેા કે એક નાદાન છોકરીની-તોક એમને ગળે ઓળવી તેને માટે થું તેઓ જોખમદાર હતા ? કદી નહિ ! મહાત્મા ગાંધીજી જેવા પણ કહે છે કે પંદર વર્ષની વિધવાએ લગ્ન કરી દેવાં અને માબાપોએ તેને તેમ કરવાનું ઉત્તેજન આપવું; કારણ, એ વયની અંદર થયલાં લગ્ન, લમ જ કહેવાય નહિ. આ દલીલ મીં પેરટને હિસાબે સાવ સાચી હતી. મહાત્માજીનો એમ કહેવાનો આશય ગમે તે હોય પણ મીં પેરટને તો એ દલીલ એમની આવી કંફાડી સ્થિતિમાં બહુ ગમી ગઇ. પંદર વર્ષથી નીચેની વયમાં થયલાં લમ જે લમ જ ન ગણાય તો પછી એમની સ્ત્રી પણ એમનાથી છૂટી થઇ શકે છે. એનાં છોકરાં એ રીતે એના માબાપ તથા સમાજની દુષ્ટ રૂઢીની બુઝના પરિણામે હતાં તેમાં એને થું ? જેણે જે બૂલ કરી તેનું પરિણામ તે ભોગવે, ખચ્ચીન આવા મુંદર સુધારાએ હિન્દુસંસારમાં પ્રવેશ નહિ

કીધો હોત તો એમની આજ શી દશા હતી ! દુષ્ટ, સડેલો, જંગલી, હેવાનથી થે જુરી જ્ઞાતિ, જોષએ તો એના ઘોડા છોડી મૂકે ! જે થાય તે એ કરી લે ! દેશનાં સુધરેલાં છાપાંઓ જ્યાં સુધી એની તરફેણમાં છે ત્યાં સુધી એ જ્ઞાતિઓ જખ મારે છે ! આ વિચારોથી મીઠું પેરડે પોતાનું મન મનાવી લીધું, અને એમણે સીવીલ મેરેજની વિધિથી તે યુરેઝીયન બાઈ સાથે લગ્ન કરવાની તૈયારી કીધી ! આ ખખર મળતાં જ એનાં માઆપ તથા સ્ત્રી છોકરાં જીવ પટકતાં અને રાતાં કકળતાં જ મુંઝવે આવ્યાં. માઆપને તો એમણે રોકડું પરખાવી દીધું : ‘બાપા તમારી બચાંકર જૂલનું પરિણામ મ્હારે શું કામ બોગવવું જોષએ તેની મ્હને સમજ પડતી નથી. તમારી વિષય વાસના પોશી તમે મારા જેવા નિર્દોષ જીવને આ દુનિયામાં પેદા કીધો એ તો ઠીક, પણ હું કાંઈ સમજી મૂકું નહિ તે વયે તમે મારાં લગ્ન કરી મારો અને મારી સ્ત્રીનો ભવ બગાડ્યો ! લગ્નના બીજે જ દિવસથી નહિ, પણ મારી વહુને સ્ત્રીધર્મ પ્રાપ્ત થયા પછી જ અમારો જીવો ઓરડો કહડાયો એ વાત ખરી, વળી તમે અમારાપર અંકુશ રાખતા; અમને એકબીજાને રાત સિવાય મળવા ન દેતા અને એ રીતે તમે અમને બળજબરીથી સંયમ પળાવતા એ વાતે ખરી ! પણ કંઈ કુતુહલતાને લીધે મારો સ્ત્રીનો સંબંધ થતો અને તેને પરિણામે આ છોકરાંઓ થયાં ! બાકી ખરૂં પૂછાવો તો મને એ માત્ર રસોઈ, પાણી અને ધરકામ કરી જાણતી સ્ત્રી કહીએ ગમી નથી, એને વાંચતાં લખતાં આવડતું નથી ! એ કાળી બિલાડી જેવી છે ! મારા જેવા કોલેજનું શિક્ષણ પામેલા યુવકને સંસાર એવી અભણ સ્ત્રી સાથે કેમ સંતોષમાં જાય તેનો વિચાર તમે જ કરો. દાલની નવા વિચારની નવલિકાઓ અને નવલકથાઓ વાંચી તેમજ સ્વાતંત્ર્યના પાઠ પઢાવતાં નાટકો તથા સીનેમાઓ જોષ મારા મનમાં મારા સંસાર વિષે મને અસંતોષ ઉપજ્યો. તે સર્વેએ એકઠે અવાજે મને કહ્યું, ઓ હિંદુ યુવાન ! તારો હિંદુ સમાજ સડેલો છે. એને આગ

લગાડી છટો થા, ત્હારાં માખાપે કીધેલાં લમ માટે તું કદીયે જોખમ-
દાર ગણી શકાય નહિ. બહાદુર થા અને છાતી કાઢીને કહે કે લમની
બાબતમાં માખાપનાં દલાલાં સ્વીકારવાં અને સદો કરી ખોટ આવતાં
પૈસા ભરવાની જોખમદારી સ્વીકારવી એ ખન્ને સરખાં જ છે! મારાથી
આમ થયું તેમાં કેનો વાંક? એમાં મારો શો દોષ?’, આ સાંભળી
બાપ તો મિયારો દલાલ જ ગયો પણ એની માથી ખોલ્યા વિના
રહેવાયું નહિ. સાડલાને છેડે આંસુ લૂછી તેણે કહ્યું: “તેમાં અમારો
વાંક! દીકરા મારા રે! એ દોષ અમારો! અમારું જગન થયું ત્યારે
અમે તો તમારાં જગનની વયથીયે નાનાં હતાં, પણ હું ઇશ્વરને સાક્ષી
રાખી પ્રતિજ્ઞાથી કહું છું કે મારો ધણી એટલે શું તે હું તે વયે પણ
જાણતી હતી. એને સુખે સુખી અને એને દુઃખે દુઃખી,—એના મિત્રાવ
બીજા મારે મન બાપ કે ભાઈસમાન ગણાવા જોઈએ અને પૂર્વજન્મનાં
ઋણાનુબંધ સંબંધને લીધે એ મારા આ જન્મે જેમ પતિ થયા તેમ
આ જન્મે હું એમને વફાદાર રહીશ તો આવતો જન્મ પણ મારો
સુધરશે એટલું તો હું નહાની હતી તોયે જાણતી હતી. તે વખતે હું
બ્રાહ્મણોની સંસ્કૃત સમ્પદીની પ્રતિજ્ઞાને અર્થ સમજતી નહિ હતી
એ વાત ખરી, પણ મારા અંતરમાં એટલું તો હું જાણતી જ
હતી કે પતિ એટલે મારો સ્વામિ—મારો નાથ! હું તો રૂપેરંગે
તારી વહુથીયે નપેતર હતી. ભણેલીયે નહિ, તારા બાપાજી તો તે
વખતના બી. એ. સૂઝી ભણેલા અને વિદ્વાનમાં ગણાતા, પણ એમણે
મારા માટે કદીયે અસંતોષ બતાવ્યો નથી. એમણે મને સંસ્કારી,
સુધારી, મારી પ્રત્યેક ખામી સામે આંખ આડા કાન કરી પૂર્ણ સંય-
મથી તે ચલાવી લઈ પોતાની વિદ્યાનું એમણે સાર્થક કીધું—એટલું
જ નહિ પણ પોતાનો સંસાર સુધારી બીજાના સંસારને એ દ્રષ્ટાંતરૂપ
થઈ પડ્યા. એનું નામ સુધારો અને એનું નામ વિદ્યા! દીકરા મારા રો
લાજ છોડી કહેવાતું નથી. છતાં કહેવું પડે છે કે વિષયવાસનાને
ખાતર નહિ—કારણ અમારા વખતમાં વિષયવાસનાને પોથી તેની જાદી

કરે એવાં સાધનોના અભાવે તેમ જ અમારી તે વખતની આર્થિક સ્થિતિયે તેની નહિ એટલે—વિષયવાસનાને ખાતર નહિ પણ તારા જેવા કાષ્ઠ અવગતિયા જીવને દેહ આપી તેને પોતાનો મોક્ષ સાધવાની તક આપવા અમે વિષય પોષ્યો હતો અને તારાં મળમૂત્રનાં બળોતિયાં ધોયાં હતાં! હા! એટલી વાત ખરી કે વિષય પોષતાં અમારાં હિન્દુ ધર્મે દરમાવેલી દરેક સાવચેતી રાખ્યા છતાં જ્યારે તારા જેવો કુશાંગાર પેટે અવતરેલો હું જોઉં છું ત્યારે હવે મને લાગે છે કે વાસના સેવતાં જરૂર કંઈ અનાય વિચારો અમારાં મનમાં આવેલા હોવા જોઈએ અને એટલે અંશે તને જન્મ આપવામાં અમે દોષિત ખરા! તારી વહુનું અને તારા છોકરાઓનું રક્ષણ કરી અમારા એ દોષનું તો અમે પ્રાર્થાશ્રિત કરીશું જ, પણ દીકરા મારા રે! કોક દિવસ તને તારી બૂલ સૂઝી આવે, કોક દિવસ તું દુનિયામાં ખડનાં તણખલાંની જેમ આમથી તેમ કાષ્ઠપણુ જાતના આધાર વિના રખડો થઈ જાય, કોક દિવસ ચન્દ્રગુપ્તના ચોપડામાં રહેલું તારું ખાતું ખોલી કર્મના દેવતા વિધાતા તારો હિસાબ ચોખ્ખો કરી ખાતું સરભર કરી દેવાનો તારાપર તગાદો કરે ત્યારે જરૂર માનજે કે એક જીવ—તારી મા—નું હૃદયદાર તારા માટે સદાય ખુલ્લું છે. મુખપમાં નાટક, સીનેમા વગેરે તમાશા જેવા જતાં તને ઉજાગરો થઈ તારું શરીર બગડશે, એ ખીંકે તને અમે શેકવાનો પ્રયત્ન કરતા ત્યારે તું અને તારા મિત્રો અમને જૂના વિચારનાં ડોળાં ગણી હસી કહાડતા; પણ હાસ્યાસ્પદ થવાની બીકે અમે તને રજા આપતાં. પણ અમે એમ જાણુતા હોત કે એ તમાશાઓ તો તારાં શરીર એકલાંને નહિ, પણ તારાં મનને પણ બગાડી રહ્યા છે ત્યારે તો પ્રાણુના પણ ભોગે અમે તને ત્યાં જતાં અટકાવ્યો હોત! હશે, જે થયું તે થયું. હવે કાષ્ઠને ખાતર નહિ તો હું તારી વહાલી માને ખાતર તને અમારા જે જે દોષો લાગતા હોય તે સર્વની માફી આપ; તારા છોકરાઓને તું તારી મરજી માફક સુધરેલી રીતે ઢળવ, કારણ એનાં ફળ અમારે જોવાનાં નથી—અને

થું કહું છું ! અમારાપર દયા લાવી આ વિદેશી બાપ સાથે લગ્ન કરી સમાજદ્રોહ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ !'

માંડી વાળું ? પછી એ ગર્ભવતી બાપ—

‘ગર્ભવતી ! એને થું તારાથી ગર્ભ રહ્યો ? સત્યાનાથ ! હવે હું તારા આ સુધારાનો ફંલ સમજી ! ઇશ્વર ! ચાલો, આ છોકરાને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા દો ! આલ ફાટે ત્યાં ક્યાં થીગડાં દબથું !’

આમ બોલી એની મા એના રડતા બાપને તથા કુટુંબીને લઇને પોતાને દેશ ગઇ. પોતાની માતાની કકળતી આંતરડી જેમ મીઠા પેરેટનું હૃદય ડહોળાઇ તો ગયું હતું પણ થું કરે ! લગ્ન કીધા સિવાય એનો છૂટકો નહોતો, માબાપ તથા બૈરી છોકરાં દેશમાં ગયાં તેને બીજો દિવસે એણે પેલી યુરેઝીયન બાપ સાથે સીવીલ મેરેજની રીતે પોતાનાં લગ્ન નોંધાવ્યાં અને નામ પણ ફેરવ્યું ! સુધારા પક્ષના કેટલાંક જાપાઓએ આ લગ્ન—નોંધ ‘રે હિંદુ સંસાર’ ના મથાળાં હેઠળ લીધી તેમાં રૂઢીના ભોગ થઇ પડેલા આ ‘નિર્દોષ’ યુવાનની લગ્ન કરવા માટે બતાવેલી બહાદુરીનાં વખાણ કરવામાં આવ્યાં અને છેવટે પગથી ને માથા સુધી હિંદુસંસાર કેવો સડી ગયો છે તેનું રંગીન ચિત્ર મીસ મેથે અને મીઠા પીલ્ચર એમ. પી. જેવાને કુહાડામાં ઢાથારૂપ થઇ પડે એવી રીતે દોરી તે નોંધ ખતમ કીધી ! સંરક્ષક વૃત્તિનાં જાપાઓએ આ બનાવને ઝાઝી અગત્યતા આપવા ના પાડી અને ત્રિપક્ષીઓને જવાબમાં જણાવ્યું કે જે આર્યોવર્તમાં પ્રાણને પણ ભોગે પોતાની પવિત્રતાનું રક્ષણ કરનારાનાં જ વખાણ થતાં; આજે છૂપી રીતે વ્યભિચાર કરી તેનું ફળ પ્રકટ થવાનો વખત આવે ત્યારે સુધારાને નામે જાતિધર્મ છોડી લગ્ન કરવાની દોડાદોડ કરનાર સંયમહીન માણસની બહાદુરીને જાપરે ચઢાવવામાં આવે છે અને એ રીતે વ્યભિચારને ઉત્તેજન દેવાય છે ! આજ તો ગામને રડાવી પોતાનું ઘર તાળું કરી દેવાળું કાઢનાર માણસની માફક ચાત્રિયનું એ દેવાળું કાઢનાર માણસ છડેયોક નફ્ટાઇથી હરીફરી શકે છે અને

પોતાની પંક્તિમાં મળેલા માણસો માટે ફાતકાની જેમ તાબોટા પાડી શકે છે ! ખરેખર ! આજના નામદાંધના જમાનામાં એટલી બહાદુરીએ ગતીમત ! અરે, ત્યારે અમે આ પહેલા નંખરના બ્યબિ-ચારને શકુન્તલા અને દુષ્યન્તના ગાંધર્વવિધિથી થયેલાં લગ્ન પછીના પવિત્ર સંબંધ સાથે સરખાવવામાં આવતાં જોઈએ છીએ ત્યારે તો પ્રભુ ! અમારાથી એમ જ બોલી દેવાય છે કે ‘ધરતી મા ! માર્ગ આપ ! અને આ જ્ઞાનબૂલાઓને ખખર છે ખૂદ કાલીદાસ કવિ આવાં ગાંધર્વ લગ્ન તરફ પોતાનો અણુગમે બતાવવા જ દુનિયાના આ પ્રથમ પંક્તિના નાટકની રચના કરવામાં પોતાની સારીએ કળા ખર્ચે છે તેની ! અફસોસ કે આ લગ્નાભાસને પ્રેમલગ્નનું પવિત્ર નામ આપવામાં આવે છે અને એ પ્રેમાભાસની ફરહાદ શીરીના પ્રેમ સાથે સરખામણી કરી તેની પ્રણયકથની છાપી લોકોની કુતૂહલતા નાહક ઉશ્કેરવામાં આવે છે ! વળી એમ કહેવામાં આવે છે કે જે લોકો છૂપી રીતે બ્યબિચાર કરી પાપને પોષે છે તેને સમાજ કંઈ જ ઠરતી નથી, ત્યારે જે લોકો ખુલી રીતે આવાં પ્રેમલગ્ન સાંધે છે તેનો સમાજ બહિષ્કાર કરી તિરસ્કાર કરે છે ! અલગત છૂપી રીતે પાપને પોષનારા લોકો કરતાં આ લોકો પ્રમાણિક કહેવાય એમાં શક નથી. પણ તેથી કાંઈ કોઈને સમાજદ્રોહ કરવાની છૂટ મળી જતી નથી. છૂપી રીતે પાપ કરનારા અપરાધીઓને સજા કરવાનું કામ ધંધરનું છે, કારણ, એની આગળ કોઈના પૈસાનું તેજ, લાંચ રૂશ્વત કે મામા માસીપણું ચાલતું નથી. પ્રમાણસર અને જોઈએ તેટલીજ સજા એ સર્વજ્ઞ ન્યાયાધિશ પાપીને ફરમાવે છે; ન વધુ ન ઓછી. સમાજમાં આવી સર્વજ્ઞતા નથી એટલે છૂપાં પાપોનો ન્યાય તોળતાં અનેક અન્યાય થવાનો પુરેપુરો સંભવ છે; તેથી છૂપા પાપોની સજા કરવાનું કામ ધંધરને તે સોંપે છે. સમાજમાં રહેવું હોય તો સમાજના કાયદા પાળવા જોઈએ, એ કાયદા ખુલી રીતે તોડી સમાજને ઠોકરે મારનાર માણસનો સમાજ બહિષ્કાર કરે છે એ ખરું, પણ બ્યબિચાર

કે સંસ્કૃતમાં બોલીએ તો પ્રજ્વલકીડા કીધા પછી તેનું ફળ પ્રાપ્ત થવાનો વખત આવતાં તેની સર્વ જોખમદારી સમાજના તિરસ્કારને ભોગે પણ પોતાને શિર ઝઢોરી લઇ 'પડ્યા તો કે નમસ્કાર' કરવા જેટલીએ જે હિંમત બતાવી શકે છે તેટલા પુરતો સમાજ તેને ધન્યવાદ આપે છે જ! પણ આવું કામ કરી સમાજ સામે શેખી કરનાર માણસ ઈશ્વરનો ખેવડો અપરાધી છે. પોતે તો પડ્યો પણ પોતાના જેવા બીજાની સમાજના અંકુશપરથી શ્રદ્ધા શીટાવી એ તેને પાડે છે. પોતાને થયેલી સગ્ગ નમ્રતાથી સહન કરનાર માણસ તરફ સમાજ સહિષ્ણુ રહે છે, એટલું જ નહિ પણ ઇશ્વરે એની સગ્ગ હળવી કરી નાંખે છે. પ્રેમ એ હૃદયની વાત છે એ અમે સમજીએ છીએ; પણ એ પ્રેમ સાચો હોય તો તે શરીર સંબંધની અપેક્ષા રાખતો નથી અને તેથી સમાજને ડરોળી નાખનાર આવાં લગ્ન કરવાની તેને પરવાહ નથી કોઇ મદભર નયનાં ખુમસુરતીના નયન કટાક્ષરૂપ ભામના એકાદા ડોઝથી લટુ બનનાર માણસનું હૃદય મોહને પ્રેમ માની એસી સમાજની નીતિને આઘાત પહોંચાડે માટે વ્યક્તિનાં લગ્નમાં પોતાની ઇચ્છા ઉપરાંત મા'માપની તેમજ સમાજની સંમતિની પણ અપેક્ષા રહે છે. આ સંમતિરૂપ અંકુશ કોઇવાર નિષ્કુર બની અન્યાય-ભારે અન્યાય-કરતો હશે તેની ના નહિ, પણ આખા સમાજની અવ્યવસ્થારૂપ વધારે ખરાબ અનિષ્ટ અટકાવવા જતાં આ વ્યક્તિગત અન્યાયરૂપ પ્રમાણમાં ઓછું અનિષ્ટ પૂનર્જન્મમાં અને કર્મમાં માનનાર હિન્દુએ સહન કરી લેવું જોઇએ. મા'માપને કે સમાજને પોતાના અંકુશ આગળ વ્યક્તિગત હાજલામાં હળવો કરવાનું કહી શકાય, પણ આ અંકુશને શાડીતોડી સફાઈટ મેદાન કરવાની વાતો કરનાર સ્વચ્છંદી માણસ સમાજને આત્મઘાતને માર્ગે વાળવાનું પાપ કરે છે એમાં શક નથી. જે ભાષને સમાજમાં પેસી ગયલા સડાઓને નામશેષ કરવાની ધમશ હોય તેણે મન, વચન અને કર્મથી સંયમ પાળી સમાજને સંયમથીજ કરવા પ્રયત્ન કરવા જોઇએ. પણ આમ નિરં-

કુશતાની વાતો કરી અને સ્વચ્છંદપણે વર્તી સમાજ સુધારવાની આશા રાખવી તે અમારા મને આકાશ કુસુમવત છે; ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

મી. પેરટનાં લગ્ન ઉપર આમ ગરમાગરમ છાપાછાપી ચાલી રહી છે, એટલામાં છાપાંઓને 'જળ પ્રલય જેવો ગુજરાતમાં અગ્નિ પ્રલય'નો વિષય મળતાં આ લગ્નની વાત ટાઢી પડી. મી. પેરટ પણ પોતાને મળેલી જાહેરાતનો લાભ લઇ એક 'પેટ્રોલ સપ્લાઇંગ એજન્સી' ખોલી સ્વતંત્ર ધંધે વળગી ગયા. એમનો સંસાર શરૂઆતમાં સારો ચાલ્યો કહી શકાય. પછી ઇસ્કનો અગ્નિ ધીમે ધીમે ઠડો પડતાં એક-ળીળના સ્વભાવગત બેદે આ સુખી સંસારમાં ડોકીઉં કરવા માંડ્યું અને કંઈક ટંગડી ઉંચી રાખવા તેમજ કંઈક એકલા પડી જવાની ધારતીને લીધે તેઓ જે કે બહારથી તો પ્રણયીનો વેશ જાળવી રહ્યા. પણ નાટક પૂરો થતાં જેમ ફરફાદનો વેશ લેનાર નટ પાછો પોતાની મૂળ જાતપર આવી જાય છે તેમ આ પ્રણયીનો કૃત્રિમ વેશ ઝાઝો ટક્યો નહિ. મીસીસ પેરટ મીસ્ટર પેરટથી કંટાળી છૂટા થવાનો દાવો નોંધાવ્યો. તેમાં મફળ થતાં તે બાઇ પોતાના એક જાતવાળા સાથે પોતાના ફાળે આવેલા બાળકને લઇ નાતરે જવાને તૈયાર થઇ, પણ એની જાતવાળા મી. પેટ્રોએ મી. પેરટથી પેદા થયેલા બાળકની બહા પોતાને ત્યાં નહિ લાવવામાં આવે તો જ નાતરે કરે એવી શરત મૂકવાથી તે બાઇ પોતાનાં બાળકને એક બાળકાની પાંજરાપોળ ઉર્ફે નરસીંગ હોમમાં ન છૂટે મૂકી આવી અને પછી મી. પેટ્રો સાથે નાતરે ગઇ! મી. પેરટ આમ છૂટા થયા એટલે ધંધોધાપો વેચીસાટી તે પરદેશની સફરે ઉપડ્યા. ત્યાંથી ત્રણ ચાર વર્ષે એમને આજ પાછા ફરતા આપણે જોઇએ છીએ.

આગળથી કરી રાખેલી વ્યવસ્થા મુજબ વોટસન હોટલની ગાડી એમને લેવા આવી હતી. તેમાં એસી એ હોટલમાં આવ્યા અને પોતાને માટે રાખેલી રૂમમાં થાળે પડ્યા. એક એ દિવસ મિત્રોને

મળવા મૂકવામાં તથા વિશ્રાંતિમાં ગાળી એમણે ત્રીજો દિવસથી પોતાને મળેલી એજન્સીઓ માટે આડંરો લેવાનું કામ શરૂ કરીયું. કાલ્યાણેવી રોડપર આવેલી એક ગ્રામોફોન કું. ની દુકાનમાં પોતાનું ચાઇનાફોન ખતાવવા અને મળે તો તેનો આડંર લેવા 'સાહેબજી શેઠ' કરીને એ છુટ્યા. દુકાનના માલેક મોટા ફરામના ખનામે મજદૂર જેવા ખમનજીના કાપરાં જોખતા હતા તે એમના અવાજથી ચમકીને જાગી ઉઠ્યા અને એક મોટી અગરગચ્છ જેવી અચાચી ખાંધ બોલ્યા: 'કેમ બા સી ફરમાસ છે !'

'ફરમાશ તો કંઈ નથી સાહેબ, પણ હું આપને માફ ચાઇનાફોન મશીન ખતાવવા લાગ્યો છું' મીં પેરેટ કહ્યું.

'એસો બા એસો આય ખુરસી પર ! અને એઈ પોરા ! જરા બાબુચી દુકાન મદી આપણા કેકી, પેસી ને રૂસી છે ત્યાંના સાંગા કે આય સાહેબ ચાઇનાફોન મશીન લાવેલા છ; તે મકું જરા સાંભળવા આવી જાય !'

ખમનજીનો હુકમ મળતાં પોરીઓ એ ત્રણે બીરાદરોને લઈ આવ્યો: દરમ્યાન મીં પેરેટ મશીનને ચાવી આપી પીન લગાવી તૈયાર કરીયું.

'હા, વજરો હવે ! આ આપરા દોરતો બી આવી ગયા છે. મી. ખમનજીની આજ્ઞા મળતાં મીં પેરેટ મશીન ચાલુ કરીયું.'

'એ—કૂ—છી—ચી— વગરે

'વાહ ! સું મજેનું' ગાયન છે ! એવું થાયચ, કે 'વન્સ મોર' કરીએ ! ચીનમાં આય ગાયન કેન ગાયચ બાવા ?' કેકીએ આંપણ થઈ પૂછ્યું.

'એ, સાહેબ, છે ચીનનું પ્રણય ગીત !' મીં પેરેટ કહ્યું.

'પ્રનય ગીટ યાને' ?—મીં રૂસીએ પૂછ્યું.

'લવ સોંગ' !

અચ્છા, તમ તો એક ચીનકા 'લોર સોંગ' યાને લરાઈકા ગીટ

બી હોને દોળ !' મીં પેસીએ ફરખાસ્ત મૂકી એટલે મીં પેરે ચીનના રાષ્ટ્રીય ગીતની ચૂડી ચઢાવી તે શરૂ કરીયું.

પીંમ—ફાંમ—ઓંગ—ધોંગ—વજેર

'દીકરા પેસી, આ ચીના લોક ધરાઈના ગીતમાં પરધમ કાંચ નહિ વજરતા હોસે !' એમ કહી ફેફાળે પેસીને આંખ મારી એટલે પેસીએ તો મીં પેરેટને એ ત્રણ એટલા ધપ્પા ઠોકી દીધા અને બોલ્યો: 'લેવની બા આ પરધમ !'

'અને આય સુ ચાવી કે ? બાપરે બાપ ! આ તે કંઈ ચાવી કે ચાવો !' એમ કહી ફેફાળે મશીનની ચાવી લાગી નાખી એટલે ફેફાળે મશીનનું વજન જોવાને મિથે તે ઉપાડી નીચે જમીનપર પટકી નાખ્યું.

'જાવ બા ! એમ મારી દુકાનમાં મસ્તી તોફાન નહિ ચાલે જો !' મીં બમનજી હવે મીં પેરેટની વહારે ધાયા.

'નહિ ચાલે તો આય ચાવના' ! કરતા કે ત્રણે મિત્રો ત્યાંથી છુ થઈ ગયા. મીં પેરેટ તો રડવા જોવા થઈ જઈ બોલ્યા: હું એને જોઈ ક્ષમશ. મને એમનાં નામો અને ઠેકાણાં આપો. '

'હવે નામ તે ઠેકાણા સાના માંગી મરોજ ? ટન કલાક માથું ખાઈ ગયા તે તો બોલતા નહિ કંઈ !' એમ કહી બમનજીએ મીં પેરેટને દુકાનની બહાર હડસેલી મૂક્યા. ફરીયાદ માંડવામાં કંઈ સાર નહિ નીકળે એમ સલાહ મળવાથી મીં પેરેટ એ કડવો ધુંટડો ગળી ગયા; પણ બીજા એ ત્રણ ઠેકાણે પણ એના 'ચાઇનાઈઝ' માટે ડીક અભિપ્રાય નહિ મળવાથી એમણે હવે 'માઉસ પીકન' ચાલુ કરવાની કોશિશ કરીધી, મીં સહકુદીન નામના એક હોરા પ્રેવીજન મરચંટની દુકાને એમણે તે બતાવ્યું.

'મોટા શેઠ આય સું લાવા ?'

'એ સાહેબ, માઉસ પીકન છે—ચીનનું રાષ્ટ્રીય અથાણું. ત્યાં એ બહુ લોકપ્રિય છે; અહીં પણ જો એ એક 'નોવેલ્ટી' તરીકે ચાલુ થાય તો બહુ સારો નફો થવાની આશા રાખી શકાય. '

‘મોટા શેઠ, લેખલ ને પેટીંગ ફાંકરા હોય ટો ઇન્ડીઆમાં મેમબી કચરો ચાલુ છે સકેય. પન શીરુમાં ટો ટમારે માલ જાંગરરાખવો પરસે. મરજી હાય ટો એક બે દઝન મોકલી આપજો. એટલે ચાલુ કરવાની કાસેસ કરીશું ! મીં સહજુદીને કહ્યું.’

‘ખુશીથી સાહેબ, મહેનત કરી માલ ચાલુ કરશો તો તમને દરેક ‘ફ્રીસીલીટી’ અમારા ‘મેન્યુફેક્ચરર્સ’ પાસેથી અપાવીશું. નાઇન્ટી ડેઇઝ સાઇટ ડી. એ. ડ્રાફ્ટ ઉપરાંત બરપટ્ટે કમીશન: માલ વેચીને નાણાં ભરી શકો એટલી બધી સગવડ આજના વખતમાં કાણ આપનાર છે ?’

આમ કહી પ્રોવીઝનને લગતા ખીજા નમુનાઓ બતાવી તે સંબંધી વાતચીત કરી મીં પેરટ જવાને ઉઠ્યા. ખીજે દીવસે માઉસ પીકલની ચીનથી પોતાની સાથે આણેલી બે ડઝન બાટલીઓ જાંગડ તરીકે સહજુદીનની દુકાને એમણે મોકલી આપી. અઠવાડીઆ પછી એ સંબંધમાં તપાસ કરવા મીં પેરટ ત્યાં ગયા ત્યારે સહજુદીને કહ્યું:

‘મોટા શેઠ, તમારા અચાણાની દોર દઝન બાટલી ટો અમારા બહારગામના લીરાઇકમાં ચાલુ કરવા સેંપલ ટરીકે પડતલ કીંમતે મોકલી આપીસ ! અને ટાંસી જે માંગ આવી ટો વીસ ગ્રૂઝ બાટલી સી ઓછી બાટલીનો આદર મીલસે જ નહ. માટે માલ ટૈયાર હોય ટો આદર આવે સખ્લાઇ કરતા અરચન નહ પડે, ટેસી સાવચેત રે’જો.’

આમ સહજુદીન તરફથી ઉત્તેજન મળતાં મી. પેરટે તો ‘માઉસ પીકલ’ની વીસને બદલે ત્રીસ ગ્રોસ બાટલીનો ઓર્ડર તારથી ચીન ધમકાવી દીધો ! તેનો ‘Accepted and shipped’ એમ તારથી જવાબ પણ ફરી વળ્યો. વખતસર માલનાં ખીલ ઓફ લેડીંગ તથા ખીજા ડોક્યુમેન્ટસ બેંક મારફત મળી જતાં મી. પેરટ સહજુદીનની દુકાને ‘ઓર્ડર’ની તપાસે ગયા. ત્યાં જતાં જ એમને તો હોરાજીએ લઇ નાખ્યા. ‘મારા સાહેબ, પુલ્લીસ બુલીસનીબી ખીક છે કે નહ !

બહા ધીરાઇકને ટાંસી શીકાયટ આવીસ કે આય આ પલેગની સોગાદ કાંસી મોકલી ! મેટો જનનું કે કોઇ મજેની ઇંગ્લિસ જેલી જેવું અથાનું હોસે. પન એટો વાસ મારતું ઉંદરનું અચાર નીકલી પડે. મારા સાહેબ-ગદેરા જેવા ! આય ટમારી અરટો દઝન ખાટલી બાકી હોટે લઈ જઈ કાલું કરો ટમારે ! એટો જવ મેં બલો માનસ ટમને મીલી ગયો. નહિટો કોઇ બીજાએ આ પલેગની વસટી અંદારામાં ઝાપટવા સાડે ટમારાપર પુલીસમાં નાલીસી કીટી હોટ !

આમ કહી મી. સહકુદીને તો બાકીની ખાટલી મી. પેરટ તરફ ફેંકી. તેમાંથી બે ત્રણ ખાટલી ફૂટતાં આખી દુકાન મુવેલા ઉંદરની વામથી બહેક બહેક થઈ રહી. મી. પેરટનો ટસર સુટ પણ કંઈક ખરડાયો. આ માણસને થું કહેવું તેની કંઈ સૂઝ નહિ પડવાથી ગભરાટમાં કંઈ પણ બોલ્યા સિવાય નીચી મુડીએ મી. પેરટ હોટલમાં પાછા ફર્યા અને વાસ મારતાં ખરડાયલાં કપડાં બદલી ખરા બપોરે ચોકાળ ઓઢી સૂઈ ગયા ! હવે જ એમને ખબર પડી કે આજથી પચ્ચીસ વર્ષ ઉપર ફ્રેન્સી પેકીંગમાં કોઈપણ પરદેશી કચરો હિંદુસ્થાનમાં ઉપડી જતો હતો તેમ જનવું હવે જરા મુશ્કેલ છે. બીજી 'નોવેલ્ટીઝ'ની આખતમાંયે એને ખલુ આશા જેવું કાંઈ દેખાયું નથી એતો જાણે ડીક', પણ ચીનથી આવી પહોંચેલા ત્રીસ ગ્રોસ ઉંદરના અથાણાને નાખવું કંઈ ભઠ્ઠીમાં ! એ પ્લેગની વસ્તીનો નિકાલ પણ કેમ કરવો ! આખરે લાંબા વિચાર પછી કોઈ ન જાણે એમ વરલીના પૂલ આગળ એ પેટીઓ લઈ જઈ તેને ઘાસલેટ છાંટી એમણે બાળી મુકી !

મુસાફરી અને વેપારમાં ખોટ એમ ડબલ થપ્પડ વાગવાથી પેરટની આંખ એસી ગઈ. ખરચી ખૂટવા માંડી એટલે ચિંતારૂપ ડાકણે એના મનનો કબજો લીધો. એ ચિંતાને દારૂમાં છુરાડવા એમણે લેતા હતા તે કરતાં વધુ દારૂ લેવા માંડ્યો. એક દિવસ ખૂબ દારૂ ચઢાવી એ હોટલમાંથી લથડીઆં ખાતા બહાર ફરવા જતા હતા

ત્યાં રસ્તામાં એમને મોટરનો અકસ્માત નડ્યો. એલાન હાલતમાં એમને હોસ્પિટલમાં લાવવામાં આવ્યા. આંખતા હિપચાર પછી ખીજે દિવસે એ શુદ્ધિમાં આવી આંખ ખોલી જુએ છે તો પોતાને હોસ્પિટલના ખાટલામાં પડેલા જોયા. પોતે ત્યાં શા કારણથી આવ્યા વગેરે સર્વ હકીકત એણે નર્સ પાસેથી મેળવી. કહે છે કે આદમી વિકટ દશામાં સૌથી પહેલાં પોતાની માને કે પોતાના આપને સંભારે છે. તાવની ઝુમમાં કે કોષ ખીજ આફત પ્રસંગે તે 'ઓ મા રે' કે 'ઓ બાપ રે' લેવે છે. પોતાની આવી નિરાધાર દશામાં મીં પેરટને સ્વાભાવિક રીતે પોતાની મા સાંભરી આવી. અત્યંત અશક્તિને લીધે બહુ જ ધીમા અને લથડતે અવાજે તેણે 'દયાની દેવી' નર્સને વસોમાં પોતાના માઆપનું ઠેકાણું જણાવી એ લોકોને પોતાની અવસ્થાથી વાકેફ કરવા માટે તાર કરવા અને કાગળ લખવા કહ્યું. હોસ્પિટલ તરફથી તાર તેમજ કાગળ મળતાં જ મીં પેરટનાં માઆપ તેમજ બેરી હોકરનાં વસોથી પહેલી ગાડીએ નીકળી મુંબઈ આવ્યા અને હોસ્પિટલમાં જઈને જુએ છે તો મીં પેરટ એલાન હાલતમાં ખાટલે પડ્યા હતા. માએ આંસુથી છલકાતી આંખે દીકરાનું માથું પોતાના ખોળામાં લીધું અને વહુએ તેના પગ દાખવા માંડ્યા. બાપ તેમજ છોકરાઓને દરદીના ઓરડામાં દાખલ થવા દીધેલા નહિ હોવાથી તેઓ બહાર હતા. નર્સે શાંતિથી મા તેમજ વહુને દરદીની પાસેથી આધા ખસેડ્યાં અને ખાટલાની સામે ખુન્સીપર શાંત રીતે એમવા જણાવ્યું. શાંતિ-સ્મશાન શાંતિ ! યમરાજ પોતાના શિકારને લમડી જતા હોય તે વખતની બચકર શાંતિ ! માથી આ જોઈ રહેવાયું નહિ. ગુંગળાતે સાદે તે ખોલી: 'બેટા પોપટ!' શરીરમાં વીજળી દાખલ થઈ હોય કે કોષ વિધાયકે પોતાના વિધેયને તંદ્રામાંથી જાગ્રત કીધો હોય તેમ, આ અવાજ સાંભળી મીં પેરટ ચમકીને આંખ ખોલી. માએ કંઈપણ ખોલ્યા વગર દીકરાને માથે હાથ ફેરવવા માંડ્યો. જણે યુગયુગની વાતો કહેતી હોય તેમ

મી. પેરટની આંખો બોલી ઉઠી: 'મા ! ક્ષમા ! છેલ્લી સલામ !'

આ કરૂણ દ્રશ્ય આગળ આપણે ઝાઝા થોબીયું નહિ. એટલું જ જાણવું બસ થશે કે એક માસની બારે કાળજીભરી માવજત પછી મી. પેરટે નવું જીવન મેળવ્યું એમ કહીએ તો ચાલે. કંઈક સ્થિતિ આવતાં મી. પેરટે હોસ્પિટલમાંથી લઈ જવાની એનાં માથાપને રજા મળી. બીજે જ દિવસે મી. પેરટે લઈ સૌ પાછાં પોતાને વતન વસેા આવ્યાં. માતૃશ્રમિનાં તનદુરસ્ત હવાપાણીથી મી. પેરટનું શરીર ઝપાટા-ભેર સુધરી ગયું. પોતાને નવા જન્મ મળતાં જ એમણે પોતાનું અસલ નામ પોપટલાલ ધારણ કરીધું અને એ પોતાના પિતાશ્રીને તેમના ખેતીના ધંધામાં મદદ કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી એમણે નવરાસના સમયે રેંટીઓ કાંતવાનું શરૂ કરીધું. ખેતી અને રેંટીઓ એ બે હવે એમનાં જીવનનાં મુખ્ય કર્તવ્યો થઈ પડ્યાં. સાદી રહેણીકરણી અને ઉલ્લોગી જીવનથી એમના એક વખતના ધમાલયા આત્માને શાંતિ મળવા માંડી. એમણે પારકી તો શું, પણ પોતાની જાતેયે માથેન સમાન ગણી પોતાનાં છોકરાંઓને સંયમની તાલીમ આપવા માંડી. આ રીતે એક વખત નિરાશાના ઊંડા કૂવામાં ગત થયેલું કુટુંબ વળી પાછું કસોલેલતું થઈ ગયું. ગામના લોકો આ જોઈ સાનંદાશ્ચર્ય પામી કહે છે કે આણું નામ તે 'જીવનપલટો !'

‘સુધારા’ને ઉજળો પન્થે !

૧

પૂરી થે સૃષ્ટિ ધસમસતી પ્રગતિ કરી રહી હોય ત્યારે આપણે જૂના કાળાંની માફક ઠ્યુક ઠ્યુક ચાલી પાછળ પડી જઈએ એ આજના મોટર અને એરોપ્લેનના જમાનામાં પરવડી શકે એમ નથી; પણ એમ કરતાં વળી ખીજ એક વાત નડે એમ છે. આપણાં ઠાઠાં ઢીલાં હોય અને ‘કવીક માય’ કરતે વગર સમજ્યે આપણું દોડ્યા જઈએ, તો કાંઈ વખત ‘મંગોલની સૂઝે ગાંધી મૂંઝો’ એ કહુંવતવાળી વાત જેવી દશા થઈ જાય તો તે થે પંચાત ! એટલે ‘સાપ મરે અને લાઠી ભાગે નાહ’ એવી કાંઈ સત્તર આના અને ત્રણ પાંચ જેવી હિકમત હાથ લાગી જતી હોય તો કામ ‘ફસ’ નાંખર થઈ જાય એ વિચારથી મેં એ વાતનું નિદધ્યાસન કરવું શરૂ કરીધું. ‘કરતા હો સો કરીજીએ’ અને કહેવાઈએ ‘સુધારાવાળા’, એ મારા નિદધ્યાસનનું લક્ષ્યબિંદુ હોઈ મેં ‘કેટલીક આપણા સાચા માસિકા કહે છે તેમ ‘અવનવી ભાત પાડતી’ શોધી એ સૂત્રમાં કરી છે તે આજે જાહેરમાં મૂકતાં મને હજી થાય છે. એ વાત ખરી છે કે દાકતરયુગ અને વકીલયુગમાં ભારે તપસ્યાના ફળરૂપે પરિણમતી ‘એડવાઇસો’, વગર લવાજમે વાંટી દેવી એ એક ગભીર સાહસ જ કહેવાય; છતાં કંઈ નહિ—સાહસ કીધા સિવાય આજ પ્રગતિ જ ક્યાં છે ? હથો ઝોકાવા ત્યારે !

‘અરરર ! શું કહ્યું ? ન્યાત જમાડવી છે ? ધૂળ પડી તમારા બહુતરમાં ! કાણ જાણે એ ન્યાતામાં બળ્યું છે શું કે તે વળી તમે જમાડવા નીકળ્યા ! મહાત્મા ગાંધીજીવા માડી મારા જેવા આલી મવાલી પણ આજે ન્યાત જમાડવી એ જંગલીપણું ગણે છે

ત્યારે તમને એ શું સૂઝ્યું ? અને હું પૂછું, ન્યાત જમાડવાની વાત કરો છો ત્યારે પીરસવાનું અને શાક છોલવાનું પણ અમારા જેવા નવરા ન્યાતિલાઓને માથે જ ઠોકવાનું હશે ને ?

‘હાસ્તો વળી !’

‘હે ! શું કહ્યું ? ‘હાસ્તો વળી ?’ શરમાવ, શરમાવ, ધુમ-ટામાં નહિ તો હાથના ખોખામાં મોં છુપાવો તમારું. સારી ચે દુનિયા ન્યાત અને તેના વ્યવહારને પ્રગતિની આડખીલીરૂપ માની રહી છે ત્યારે તમે ન્યાત જમાડવાની વાતો કરો છો ! એ ઉકળતા તેલમાં તળાતાં બજીયાં લેવા માટે લૂંટાલૂંટ અને એ પતરાવળી-દડીઆઓની ઝુટાઝુટ, એ ગરમાગરમ ઠોકળાની થાળી તપેલામાંથી ઉંચકી લેવાની પડાપડી અને એ પંગતમાં પોતાને માટે અને પોતાનાંને માટે સરસમાં સરસ જગ્યા પચાતી પાડવાની તડાતડી ! કાંઈકાંઈ ઠોકણે નથી જોઈ તમે એ ! છતાં કિયે મોટે ન્યાત જમાડવાની વાતો કરતા હશો ? હજી કાંઈ ‘ટ્રેડ ગીલ્ડ’ કહો, કાંઈ ‘એસોસિએશન’ કહો; કાંઈ ‘ક્લબ’ કહો, તો તો જાણે સમજ્યા કે ચાલ બાઈ પોપ્સ ! મેમ્બરોનો અરસપરસ સ્નેહ વધારવા, કે તે નહિ તો એકબીજાને ‘ઇન્ડ્રોહુસ’ કરવા-કરાવવા કાંઈ ‘પાર્ટી’, ગાર્ડનપાર્ટી કે સ્નેહસમ્મેલનને નામે આ કાપી આપ્સક્રીમ સોડા આદિ પેય અને ખમણુઠોકળાં, બજીયાં, સેવ, ગાંડીઆ, પૂરી ખટાટા વગેરે ખાણ પદાર્થોની મિજમાની વગર ચલાવી લેવું એ આજે લગભગ અશક્ય જેવું ગણાય જ ! વળી આવી પાર્ટી-ઓમાં ઘણુંખરું ટેબલ ખુરસીએ જ ખાવાનું હોય છે, એટલે પહેરેલે જોડે અને બર લૂગડે, જ્યાં આવ્યું ત્યાં અને જે દોસ્તદાર હાથ ચઢ્યો તે દોસ્તદાર સાથે બેસી એક જ પ્લેટમાં ખાઈ લ્યો; આ કે કાપી પીઓ અને તે ઉપર એકાદ આપ્સક્રીમની પ્લેટ પણ ઉડાવી લ્યો; કાંઈ વધુ જોઈતું હોય તો સફેદ ‘લીવરી’માં સળંગ થયલા કાંઈ કાળા ‘રોજીઆ’-પીરસેલા પાસેથી તે માગી લ્યો-અને જોયું પણે ટેબલપર

લીકું સુકકું ફરત ગોડબું છે તે ? શો સુંદર દેખાવ છે ! ઉડો, દોડો અને કાંઈ ખીજા ગૃહસ્થો એ 'તમેલો સાઈ' કરી નાખે-ખાખતે ડમલા પાટલુનના ખીરસામાં સેરવીને-તે પહેલાં તમે થે એ ગૃહમાં ભળવાની છૂટ લો !

‘તમે જ કહોની જોડે ? આ આનંદથી તસતસતી ‘પાર્ટીઓ’ સારી, કે તમારૂં પેલું ‘થર્ડક્લાસ’ જંગલી તોફાની-અને શું નહિ :- જેવું જૂના જમાનાનું ડોખાની ચાલે ચાલતું ન્યાતિનું ‘ધમ્માર’ સાઈ ? ‘ટીપાર્ટી’થી માંડીને સ્નેહસમ્મેલન સુધીનું કાંઈ ચે કરજો, પણ હવેથી ન્યાતના જમણની વાત જીભે લાવશો ના; નહિ તો પૈસાના પૈસા ખરચાશે અને વળી જંગલીમાં ખપશે તે ચાંલામાં.

‘શાંતિજમણની એક ખામી આ છે કે તમારે ત્યાં નહાઈને કે હાલની દોડાદોડીના જમાનામાં મૂકાડું અને હાથ પગ ઘોમને સ્વચ્છ રૈશમી વસ્ત્રો અને મંગળસૂત્રક ધરણ્યાંગાંડાં હોય તો તે પહેરીને વગર જોડે જમવા જવાનું હોય છે; શાક સમારવાનાથી માંડીને છેલ્લી પંગત ઉઠાડી વાસણુ તેમજ જમણુ વગેસગે કરવા સુધીનું તમામ કામ તમાર અને તમારાં સગાંઓને કરવાનું હોય છે. હાલની ‘પાર્ટી-ઓ’માં આવું કશું ચે તમાર કરવાનું હોતું નથી, એટલે એ એની ખુખી હાંધ ન્યાત જમાડવા કરતા સ્નેહસમ્મેલન વધારે લાઘ્ય છે; તમે એ હવે જોઈ શક્યા હશો, એટલું જ નહિ, પણ સાથે સાથે એ ચે જોઈ શક્યા હશો કે શાંતિભોજનને માટે આપણા સુધારાવાળાઓનાં નાકનું ટેરવું આટલું બધું કમ ચઢી જાય છે ! આમાં પૈસાનો સવાલ નથી. કારણ, ‘પાર્ટી’ પણ કાંઈ પૈસા વગર અપાતી નથી; વળી શાંતિભોજન કરતાં ‘પાર્ટી’ના ખરચ તેમજ ખગાડ ધણો વધારે હોય છે એ ધણાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. પણ એમાં મહેનત અને વખત ખચાવવાનો સવાલ છે, એટલે આજના યંત્રયુગના જમાનામાં જમણુ કરતાં પાર્ટી જ વખણાય; તેથી મારી સલાહ મુજબ ગામઠી જમણુ

આપવા કરતાં સુધરેલી ‘પાર્ટી’ કરવાથી જમણુ આપવાથી સાપ પણુ મરે છે અને આપણે સુધારાવાળામાં ખપતા હોષ લાઠી ચે ભાગતી નથી ! ઇતિ !

૨

‘ અને હવે ક્યાં ચાલ્યા સાહેબ રાતની વખત ? ’

‘ ન્યાતના સાજનામાં ! ’

‘ ન્યાતના સાજનામાં !! તમારું ડાચું બળે તમારું ! વીસમી-સદીમાં છે કે હજી ઓગણીસમી સદીમાં ! આમ ગામડીવેડા ક્યાં સુધી કરશે ? વળી કોઇને ન્યાતખહાર-જાતખહાર કરવો હશે, કે કાંક એવી જ ખીજી હોળી સળગાવવી હશે ! ન્યાતનું સાજનું બીજું શું કરી શકે ? વળી કહેવાય ‘બાળગોપાળ’નું સાજનું, એટલે એક નાનામાં નાનો બાળક કે કોઇ રોજ જોવો નાતિલો એકાદ જુદા લઇને એસે તો તેને સમજાવ્યે જ છૂટકો, તે સિવાય કામ આગળ ચાલે નહિ, કે બીજો ઠરાવ થાય નહિ : શો જીલમ છે ? સમસ્ત પંચ ઠરાવે તે જ કાયદો, એટલે એકાદ અડભંગ, એકાદ અગત્યના ઠરાવમાં પથરો નાખે તો ગાદલું ત્યાંથી અટકે ! ‘ મેન્જેરીટી ’ એટલે અહુમતિથી ઠરાવ પસાર કરવાની વાત આવે તો થાય મારામારી ! હમણાં હમણાં વળી અંગ્રેજીમાં ‘કેળવણી’ લીધા પછી કેટલેક ઠેકાણે કેટલીક ન્યાતનાં પંચો ‘મેન્જેરીટી’થી ઠરાવ પસાર કરવાનું સમજ્યા છે એટલું ગનીમત છે, બાકી સાજનું તે સાજનું ! ગામડીપણુની હદ થઇ આ તો ! હજી કોંગ્રેસના, કોનફરન્સના કે કોઇ મહાસભાના અધિવેશનની વિષયવિચારણી સમિતિની વાત કરતા હો તો લેજે લાજે. વિષયવિચારણી સમિતિ એટલે સમજ્યા ? જૂલ ના ખાસી કે એ સાજના જેવી જ ! અરે, ના રે ના ! ત્યાં તો બાપણો થાય, ઠરાવો થાય, અનેક વિષયોનો ઉઠાપોહ થાય, કોઇ કાયદાખહાર

જય તો તેનો અહિંકાર થાય અને એવું બધું ફટલું ચે સરસ ને સુંદર—

‘કાંઈ કાંઈ વખત મારામારી ને ગાળાગાળી’ ! ‘હા, હા, તેનું છે શું ? તમારા સાજનામાં થાય છે તેમ નહિ હંકે ! એ બધું તો અંગ્રેજીમાં કે રાષ્ટ્રભાષા હિંદીમાં થાય, એટલે છેક ખરાબ જેવું નહિ ! લાગે ! વળી મારામારી પણ કળામય રીતે ખુરશીથી કે ખાસડાંથી થાય ! તમારાં સાજનાંની માફક—

‘કાંઈ કાંઈવાર હરાવ કર્યા વગર એમને એમ—‘હા, હા, એમને એમ ઉડી જવાય તેમાં શું થયું ? કપાળે કપાળે લિન્ન લિન્ન મતિ, એટલે મતભેદ પડતાં એમ થાયે ખરું, એમ કરતાં કદાચ તડ-નહિ બૂલ્યો-ખીજી નવી પાટી’ ચે ઉભી થાય-એ બધું રવાલાવિક છે. વિષયવિચારિણી સત્તા કે સમિતિમાં એ બધું જ શક્ય છે. પણ મધ્યરતે ખાતર એ તમારા ન્યાતના પંચને તો તિલાંજલિ જ આપજો. હજી અધિવેશનની વિષયવિચારિણી સમિતિ કે સંબંધકટ કમીટી જેવામાં જવાની વાત કરતા હો તો તો તેમાં ભાગ લેવાને હું ખુશીથી સમ્મત થાઉં : ખાકી આ તમારું ઢેડ કલાસ ન્યાતનું સાજનું ! બે-કુ-છી ! સુધારાવાળામાં ખપવું હોય તો વાત ના કરશો મારી આગળ એની !

૩

‘કેમ સાહેબ ! આજે કાંઈ આવા વંશે ?’

‘ઉડમણામાં.’

‘હજી ચે તમારું ઉડમણું ખાકી રહી ગયું છે ? આ રડવા કુટવાના ને ઉડમણાના જંગલી રિવાજો ક્યારે જશે અહીંથી ? કાંઈ શોકસભા બોલાવો શોકસભા ! તમારાં ઉડમણાં તો નવાં ઢોંગ છે ! ‘અને અમારી શોકસભા ?’

તેમાં ચે કદાચ ઢોંગ થતા હશે. પણ શોકસભા તે શોકસભા જ ! ઉઠમણું એની તોલે ના આવે. એમાં તો મરનાર સજ્જન મહાપુરુષ હોય તો તેનાં ગુણગાન ગવાય, બાપણો થાય, કરાવો થાય, તાળીઓ પીટાય અને કોઇ રમુજી બાપણુકર્તા એકાદ એ રમુજની વાતો જાંટી નાખે તો હસી ચે શકાય !

‘ ખરું છે ! ઉઠમણાની ગંભીરતા વગર પણ શોકસભાનું કામ સુધરેલી હમે તમામ શુદ્ધ થઇ શકે છે. તે તો એની ખુશી છે ! વળી એમાં તાળી પડી શકે છે, કાંઇ ખૈરાંઓની માફક કુટવાનું તો નથી હોતું ને ! એ શોકસભામાં રડવાનું તો નામે ના મળે ! ’

‘પણ તમારી એ શોકસભામાં આવેલા કવિઓ કે બાપણવેત્તાઓ મરતાં મથતાંએ ત્યાં ગવાતી કર્ણ પ્રશસ્તિમાં કે બાપણમાં કર્ણુરસ જમાવી શ્રીતાઓને મરણ પામેલા સજ્જનના શોકમાં રડાવી ના શકે તેમાં કોનો દોષ ? કદી કોઇ સભામાં કોઇ નેતા કોઇ દુઃખનો વિષય છેડતાં ‘પલાટફોર્મ’ ઉપર રડી પડે છે ત્યાં તો તેને માટે છાપાઓનાં કોલમો ભરી તેની લાગણીપરથી વારી જાઓ છો તેનું શું ? ’

‘વારી જઇએસ્તો ! એમ કર્ણુરસ જમાવી શ્રીતાઓને રડાવવા એ રહેલ વાત નથી, સમજ્યા ! તેથી કાંઇ તમારા રડવાકુટવાના અને ઉઠમણાના રિવાજને પુષ્ટિ નથી મળી જતી ! ’

‘ જોઇ છે એકાદ તાત્કાલિક રાજીઆ ગવડાવતી ડાશીમાને ! સાંભળી છે એની કદી ચે કર્ણુરસ રેલાવતી પ્રશસ્તિઓને ! ’

That's it ! એ પ્રશસ્તિ કહો અને શોકસભાની વાત કરો. આડી તમારા એ રડવાકુટવાના અને ઉઠમણાના જંગલી રિવાજો તો ‘નવ ગજના નમસ્કાર’ કરવા જેવા છે ! સાંભળનારને રડાવી મૂક અને આખો દિવસ બગાડી મૂકે એવા રાજીઆ કુટાવા તો બંધ જ થવા જોઇએ. જોયું નહિ તે દિવસે આપણા એક સાક્ષરશિરોમણિને લગ્નના વરઘોડામાં ભાગ લેવા જતાં જતાં એક શોકસભામાં ‘ ડાકીયું ’ કરતા જવું પડ્યું તે ? હવે એ શોકસભાને બદલે ઉઠમણું હોત તો

એ લગ્નના વાંધામાં એને ત્યાં આવતાં કેટલા બધા 'એકવર્ડ' પોઝી-શન'માં મુકાઈ જવું પડતે ! કદાચ એ શિરોમણિ તે ઉઠમણામાં ભાગ લેવા શક્તિમાન જ નહિ થઈ શકતે ! કારણ ? કારણ કે ઉઠમણાના કપડે ઉઠમણામાં ભાગ લઈ પાછા ઘેર જઈ કોગળા કરી લગ્નના વાધા સંજવાનું કામ આ મોટરયુગમાં પણ અશક્યવત્ છે ! માટે ભાઈ રે મારા ! એ ગામઠી રિવાજો છોડી સુધારાના પથે પળશો, તો જ કાંક સ્વરાજ-સ્વાતંત્ર્યનું મોહું દેખી શકશો.'

૪

'આમ તો મારી પાસે ધણા ધણા 'દાવપેચ' છે, પણ લં'ચાણ થઈ નહિ જાય તેથી ટુંકાણમાં એમાંના થોડાધણા હવે હું તમારી આગળ રજુ કરીશ. નાતરૂં અને દારગતી જેવા જનવરી દશા કરનારા જંગલી રિવાજો, વિષયમાં મચીપચી રહેલી નીચી કોમો માટે જ રહેવા દેજો, સુધરેલામાં ખપવું હોય તો જ પુનર્જન અને 'ડાઇવોર્સ' જેવા સુધરેલા રિવાજો ઉંચી કોમોમાં દાખલ કરાવવા મથ્યા જજો !

'તમે હાલ કોઈ સભામાં કોઈ વિદ્વાનનું રસમય બાષણ સાંભળવા બેઠા છો ? હમણાં જ તમને યાદ આવ્યું કે તમારે તમારા નિત્યનિયમ મુજબ ગીતાપાઠશાળામાં કે મંદિરે દર્શન કરવા જવાનો વખત થઈ ગયેલો હોવાથી તમારે સભામાંથી રૂખસદ લેવી જોઈએ. ખરૂં ને ? તમે કોઈ નાના માણસ હશે તો તો કોઈનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર તમે તેમ કરી શકશો, 'પણ ખોદા ન ખાસ્તા' તમે કોઈ મારા જેવા મોટા માણસ હો અને તમારા સભામાંથી અધવચ્ચે ચાલ્યા જવાથી સર્વનું ધ્યાન ખેંચાતું હોય કોઈ તમને પૂછનાર હોય કે 'કેમ શેઠ ક્યાં ચાલ્યા ?' ત્યારે તમે શું કરશો ? એ વખતે બુલેચુકે દર્શનમાં જવાની ગામઠી વાત રખે કહી દેતા ! કોઈ લીમીટેડ કંપનીની મીટીંગ કે એવી જ કોઈ ખીજી અગત્યની સભામાં જવાની વાત કરજો એટલે પત્યું ! ધણી જે સભા શોભાવનારા સાક્ષરોને કે મોટા

માણસોને દર્શાવે નથી હોતાં ને પાદશાળા એ નથી હોતી, છતાં માત્ર પોતે બારે કામવાળા માણસ છે એ ખતાવવા ખાતર જ સભાની અધવચમાં ઉઠી આવો સુધરેલો દાવપેચ અજમાવતાં મેં તેઓને જાણ્યા છે.

‘સૂતક પાળવું એ જંગલી રિવાજ છે. હા, હજી કાંઈ ‘કોરન્ટીન’ કે ‘સેપ્રીગેશન’ જેવી સુધરેલી રીતની વાત કરો તો તો કંઈક સમજાવ્યું પથ પડે !

‘જૂના જમાનાના હોખંધી ‘ફાયર બ્રુક’ બોંયરાની વાત કોઈ આગળ આપુ. કરશો મા ! નહિ તો એમ કહેવાશે કે તમે જંગલીની માફક બધું દાટી રાખો છો. એકાદ ‘સેલ’ (cell) માં હોખંડી ‘ફાયર બ્રુક’ (!) ટ્રેઝરીમાં જે કાંઈ તમારું હોય તે મૂકી cell ને તારણે ‘ટ્રેઝરી રૂમ’નું પાટિયું મારશો તો જ ‘અપ-ટુ-ડેટ’ માં ખપી શકશો !

‘ગામઠી પાંતરાની વાળેલી ‘દોડકીચી સહા’ વાળી દેશી ખીડી પીઓ છો કે ? હાઈયો યુ—! સીગારેટ કે સીગાર ક્યાં બળી ગઈ કે આમ જૂના જમાનાના કોળી દુબળાની જંગલી રીત પકડી ? અફસોસ ! સુધારાવાળામાં ક્યારે ખપશે તમે ?

‘આવા આવા ‘દાવપેચ’ તો ઘણા છે. મારી જ પાસે બધા શીખી લઈ મારા ચેલામાં તમે ખપો તે કરતાં જરા ભેજાને હીંજીહરડે સાથે ઘસી તેને સાતવાર કપડછણું કરી એકદમ ‘ઝોરીજનલ’ રીતે ‘સુધારાને પથે’ તમે પળતા થઈ જાઓ તો ફવું સારું ?’

જખખર ગુલાંટ

શ્રીમાન રોકડીઆના લઘુ બંધુ શ્રી પાંચ અક્કડીઆને તમે નહિ ઓળખતા હો! મને પોતાને પણ એમની ઓળખાણ હજી હમણાં જ પડીઃ કોઈ વિષમીં પણ દિંદુ દેવતાઓની તેમજ હિંદુ રીતરિવાજોની નાણેશી કરતાં શરમાય, એવી કંગાળ રીતે સનાતની હિંદુઓની હદમહારની લાગણી દુઃખાવવાને લીધે શ્રીમાન રોકડીઆ પીડલાવે પીટાઇ જવાથી, એઓશ્રીને શીઝાડેશીઆની સફર મારવી પડી હતી. તે દરમ્યાન એમના જ 'ટેક્સચર'ના એમના લઘુ બંધુ શ્રી. અક્કડીઆ ખીસામાં લાંખી સફરના 'ટાંટીઆ' નહિ હોવાથી, સુરતમાં આવી વસ્યા હતા. નાણાવટને નાકે કાણાકોચરાની પોળમાં એક ખડખડપાંચમ વર ભાડે રાખી ત્યાં એઓશ્રી 'ફીનીઝા' સાથે રહેતા હતા. દૂધવાળા જેચંદ ભાટીઆ (કે લુહાણા)ને ત્યાં દૂધ લેવા એ આવતા અને હું પણ જતો, ત્યાંથી અમારી વચ્ચે દોસ્તી ઝામી. રફતે રફતે એ દોસ્તી એવી ગાઢ થઇ કે કાપડના વાણાતાણાની જેમ જ્યાં જુઓ ત્યાં એકની અસની વિના ખીમ્મની અસની સમજવી જ નહિ શકે. એમણે ભૂતકાળમાં એમના ભાઇ રોકડીઆની સૂઝે કીધેલાં અનેક પરાક્રમે મને કહી સંભળાવ્યાં. સનાતની હિંદુઓની-તેમાં ખામ કરીને પોતાને માર્ગે શાંતિથી ચાલ્યા જતા વૈષ્ણવોની-અનેક રીતે ઠકા ઉડાવવામાં એમને કેવી લહજ્જત પડતી હતી તે વાત એમણે મને મોઢામાં ગલકે આંખમાં પાણી આવે એવી રીતે કહી સંભળાવી.

એ અને એમના ભાઇ ધર્મે ન હતા સનાતની કે ન હતા આર્યસમાજ, પણ હતા કોઈ ગૌડ બંગાળી! પોતે હિન્દુ છે એટલું

કહેવડાવવા ખાતર જ એ પોતાને આર્યસમાજ કહેવડાવતા; બાકી આચારમાં કે વિચારમાં એમને અને આર્યસમાજને દોઢ ગાઉનું છેદું હતું! વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને વિચારસ્વાતંત્ર્યને નામે એમણે કાધેલો અત્યાચાર રાક્ષસી હતો, એટલું જ એને માટે કહેવું બસ થશે! તેઓ હિંદુ રીતરિવાજો અને ધર્મને જોટલા ધિક્કારતા, તેટલા જ અંગ્રેજ, અમેરિકન, જાપાની અને છેવટે ચીનાઈ રીતરિવાજો અને ધર્મને સત્કારતા! જે હિંદુ રિવાજોને ગોરી કે પીળી પ્રજા તરફથી વિજ્ઞાન કે સુધારાને નામે ટેકો મળતો, તેટલાનો જ એ સ્વીકાર કરતા. પોતે દારૂ પી મસ્ત રહેતા, પણ જ્યારથી એમણે 'America has gone dry' (અમેરિકાએ દારૂ છોડ્યો) એમ જાણ્યું, ત્યારથી એમણે દારૂ છોડી દીધો હતો, પણ નિશો કાધો વિના નહિ રહી શકાવાથી, એમણે સ્વદેશી ભાંગનો પક્ષ લેવા માંડ્યો હતો!

દરરોજ સ્નાન સંખ્યાને નામે આરતી હોવાથી, એમને પાટલૂનનો પહેરવેશ બહુ સદી ગયો હતો; એટલું જ નહિ, પણ પાટલૂન પહેર્યા વિના હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્ય નહિ મળે, એમ એ છાતી ડોકાને કહેતા. પણ અફસોસ! એમની આ માન્યતામાં એક દિવસ ધૂળ પડી ગઈ. હું અને મારાં કુષળા એક દિવસે તાપીએ ન્હાવા જતાં હતાં, ત્યાં એમનાં પત્નીશ્રીની દૃષ્ટિ અમારાપર પડી. એમણે અમને બહુ આગ્રહથી ઉપર બોલાવ્યાં બાપશ્રી અંકડીઆ પાટલુનના ગેલીસમાં હાથ ભરાવી ઉઘાડે પગે આમતેમ આંટા મારી તરત જ પીધેલી ચૂાને રોરંગ પ્રસરાવી, અંકડોસ મટાડવાની કસરત કરતા હતા, તે અમને જોઈને ઉભા રહી ગયા અને મારી સામે જરા સ્મિત કરી એમણે ગેલીસ પકડી, અંગ્રેજી હાથે કુષળાને નમન કર્યું. એમ નમન કરતાં બહુ ખેંચાવાથી કે નીચા વળવાથી પાટલુનનાં ઢીલા થઈ ગયલાં બટનોએ ગેલીસની દોસ્તી છોડી અને પાછળ ઉભેલાં એમનાં પત્નીશ્રીએ લશ્કરી હાથે 'પાટલૂન સમાલો'ની 'એલામ' (ભયસૂચક સંજ્ઞા) બોલે નહિ આપી હોત તો એમની પૂરેપૂરી રેવડી દાણાદાણુ થવાનો

સોદો હતો ! જેમ કમળપરથી જળખિન્દુ સરકી જાય, તેમ એમની કમરપરથી પાટલૂન સરકી જતાં પહેલાં જ વેળાસર મળેલી એમની પત્નીશ્રીની ચેતવણીથી એ ચેત્યા અને ઝડપથી પાટલૂન પકડી ખીજી ઓરડામાં નાકા ! આ આજ્ઞા પછી હિન્દુઓ પહેરે છે, તેથી નહિ, પણ મુક્તિકોળના ગોરા સિપાહો પહેરે છે માટે, એમણે પણ ધોતિયું પહેરવાની તબેહ પાડવા માંડી !

વાદવિવાદ કરવાની ફાજાની 'મુસ્લીમ પદ્ધતિ'ને લીધે એ ફાજા સાથે લાગ્યે જ વાદમાં ઉતરતા-ગલકે એમનાથી ખનતા સુધી એ છેડે જ રહેતા ! કોઈપણ જાતના ઉત્કૃષ્ટ આચાર-વિચારવિહીન અને ચારિત્ર્યહીન આ માણસ જ્યારે મહાત્મા દ્યુથરને સોંગ ધારી, ધર્મ સુધારવાને નામે પોતાનું પેટિયું કુટી કહાડવા નિમિત્તે પવિત્રમાં પવિત્ર ધર્મ ઉપર ગત્રીયમાં ગત્રીય જાનવરી લાપામાં હલ્લો કરતો, ભારે અક્રમ હેરાન હેરાન થઈ જઈ સહસા એમ જ પુકારી ઉઠતી કે 'shade of Luther ! on whose shoulder has thy mantle fallen !' રહે દ્યુથર કીમ (દ્યાકતક મનુષ્ય)ને તેના સ્વાંગ ધર લીધા !

સર્પની ગતિએ આમ એમનો કાળ વ્યતિત થતો હતો, એટલામાં એમના 'અપ-ટુ-ડેટ' ભેજમાં એક નવું ભૂત ભરાયું. એમના વડીલ અંધુએ એક નાટક ભજવી તેમાં હિંદુ દેવતાઓને 'અપ-ટુ-ડેટ' ખતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, ત્યારે આ ભાઈએ એક સીનેમા કંપની ઉભી કરી, તેમાં અમેરિકામાં થએલી છેલામાં છેલી શાસ્ત્રીય શોધખોળને આધારે હિંદુ દેવદેવીઓની સેવાપૂજા-વિધિનું તેમજ હિંદુઓથી પગાતા ધાર્મિક રીતરિવાજોનું સમર્થન કરે, એવાં ચિત્રપટો તૈયાર કરી ખતાવવાનું સાહસ ઉઠાડ્યું. કહે છે કે નરસું થાય તે સારા માટે. મંદિરોની કે સંપ્રદાયોની વિરૂદ્ધનાં લખાયેલાં પુસ્તકો વાંચી વાંચીને સડી ગયેલું મગજ આ સીનેમા-સાહસને લીધે સંપ્રદાયના

પ્રામાણિક ગ્રંથોનું અવલોકન કરવા તરફ વળ્યું અને ભગવાન ! હું શું જોઉં છું ? સનાતનીઓનો એક કટ્ટરમાં કટ્ટર વિરોધી તેઓનો સારામાં સારો વખાણનાર થઇ પડ્યો ! ભગવાનની લીલા અમાધ છે. એનો અનુગ્રહ હોય તો પારસીઓએ કહે છે તેમ છેક પવારે ગયેલો સુરદાસ સંતની કાઠિએ પહોંચે. એની કૃપા હોય તો એક બદમાશ ભિક્ષ, વાદ્મીકિ ઋષિની પદવી પામે. પ્રેમભાવે ભજતી નિઃસાધન ગોપીઓને એણે અપનાવી છે, તો વેરભાવે તન્મયતા સાધતા હિરણ્યકશિપુને પણ એણે પોતામાં સમાવી દીધો છે; એટલે કાંઇપણ વૃત્તિથી ભગવાન સાથે તન્મયતા સાધનારનો આખરે તો ઉદ્ધાર જ છે. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનને નામે તો વિજ્ઞાન નામે પણ આ સિનેમા-સાહસે ભાષ્ટ્રી અક્કડીઆના જીવનને એક જન્મર પક્ષેટા ખવડાવ્યો અને એમણે પોતાના ચિત્રપટ માટે ધાર્મિક 'સીનાર્યો' લખવા માંડ્યો.

સીનેમા ચલાવવા જોઇતા 'ટાંડીઆ'ને માટે એમણે સસરાની કમાઇવાળા એક શેડીઆને ઉભો કીધો અને સ્ટેશન રોડ ઉપર બદ્દી આઇસ ફેક્ટરીની પડખે આવેલું 'લક્કડકોટ થીએટર' પોતાના સીનેમા માટે ભાડે રાખી એમણે કામ કરવું શરૂ કીધું. 'સીને' લેવાઇ ગયા અને ચિત્રપટ તૈયાર થઇ 'સેન્સર' તે પાસ કીધું એટલે તે બહાર પડવાને આગલે દિવસે તે જોવા મને એઓ પોતાની સાથે લઇ ગયા. ત્યાં જઇ જોતાં જ ધરતીકંપનો એક આંચકો ! સીનેમાગૃહના પ્રવેશદ્વાર આગળ જ પાટીઆ ઉપર મોટા અક્ષરે લખેલું : 'જોડા અહિં ઉતારો !' એક બીજા પાટીઆપર લખેલું : 'હાથ પગ અહીં ધુઓ.' 'ઓત્તારી !' મારાથી સહજ જ બોલી જવાયું.

"અય જાને મન હૈં દોસ્તે જીવન ! જાણ કે હું તારી અળગખીની કદ્ર કહું છું ! તને આજે મારી શીલમ જોવા લઇ આવ્યો છું. તેનું કારણ એ છે કે તેમાં આવતી દરેકે દરેક બીનાનું રહસ્ય હું તને નિરાંતે સમજાવી શકું. હવે સમજ ! મંદિર કે મસ્જિદ

જેવા પવિત્ર સ્થળે આપણે પવિત્ર થઇને આવવું જોઇએ. હિંદુઓ નાહી ધોઇને દર્શને જાય છે અને મુસલમાનો નમાઝ પઢતાં પહેલાં હાથપગ ધોઇ વસુ કરે છે, અંગ્રેજ વગેરે ક્રીસ્ટિયનો જોડા સાથે જ પ્રાર્થના કરે છે પણ રસ્તામાં ગમે તેવી નાપાક વસ્તુપર ચાલીને આવવાથી જોડા નાપાક બને છે, એ જ જોડા સાથે ઘરમાં કે દેવળમાં ગમે તેમ ફરવાથી ઘર કે દેવળ અપવિત્ર થાય છે, અને પરિણામે એવી રોગ ફાટી નીકળે છે; વળી જોડા પહેરીને પ્રાર્થના કરવાથી મન એકાગ્ર થતું નથી અને બટકતા મને પ્રાર્થના કરેલી ફળતી થે નથી, એમ એ ક્રીસ્ટિયનો જ્યારે જાણશે ત્યારે સ્નાન કરી કે હાથપગ ધોઇ ઉઘાડા પગે જ એ લોકો પણ પ્રાર્થના કરશે. અમેરીકાનો પ્રસિદ્ધ શીઝીફલ કલચરીસ્ટ મી. મેકફાદન નો ત્યાંમુધી કહે છે કે મોઝાં બુટ પહેરી પગને અકડાવી દેવાથી શરીરની તાંદુરસ્તી જોખમાય છે. આપણા લોકો પણ માને છે કે જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ હોય ત્યારે ત્યારે હાથપગ ધોઇ તે સ્વચ્છ રાખવાથી આંખનું તેજ વધે છે. હવે જો ! મારું આ ચિત્રપટ હિન્દુ દેવદેવીઓની દિનચર્યાનાં નિઃસંકલ્પ ઉપર પ્રકાશ પાડતું હોવાથી તે ધાર્મિક છે, એ જેવા પવિત્ર થઇને આવવું જોઇએ. તેથી જ અહીં ‘જોડા ઉતારવાનું’ અને ત્યાં હાથપગ ધોવાનું ‘પાટીઉ’ મારેલું છે ! હવે સમજ્યો ?”

‘સમજ્યો ! પણ મંદિર મરજીની માફક અહીં પણ જોડા છુઃ થઈ જાય તેનું શું ?’

‘પેલા અપંગ બેકારો ને ફકીરો જોયા ? પાછ પાછ લાઇ એ લોકો જોડા સાચવશે. એમને યુગ્ગરનનું સાધન મળશે, પ્રેક્ષકોના જોડા સચવાશે અને એમ એક રીતે ખેરાત પણ થશે. વળી ‘કામ આપીને ખવાડો’ એ ખેરાતનો પ્રથમ સિદ્ધાંત પણ જળવાશે ! You see!’ એક કાંકરે ચાર પક્ષી મારવાં તે આનું નામ ! એ લોકોને અમે ‘Licence’ પણ આપેલાં છે એટલે બીન ધાસ્તીએ, એ લોકોને જોડા, જાતો, છોકરાં વગેરે સોંપી શકાશે. !’

જખઈ બેભુ' ! સ્પેચ્યુલા (spatula) ? આકારની આંગળીઓ ધરાવતા મીંઝ અકડીઆને કોઈ ચક્રમ ભલે કહે, પણ એમની શોષક બુદ્ધિને આક્રીન કીધા મિવાય આપણે ભાગ્યે જ રહી શકીએ !

‘અને ત્યાં જો-પેલા ‘ડોરકીપર’ કીશોર ચૌમેજ, હાથમાં ઝાપટ લઇને ઉભા છે તે ! એમનું કામ ઝાપટીઆનું છે પ્રવેશદ્વાર આગળ ગીરદી થતી અટકાવવાને રોકિલા કોઈ દડોમાજ મવાલીના લકઠ કરતાં એમની ઝાપટ મુલાયમ લાગશે એમાં શક નથી !’

આમ નજીની બાબતમાં યે મીંઝ અકડીઆએ મંદિરનું વાતાવરણ ઉભું કીમેલું જોઈ આશ્ચર્ય પામતો હું એમની પાછળ ઘસડાતો સીનેમાગૃહમાં દાખલ થયો. ખાસ આમંત્રણથી ચિત્રપટ જોવા આવેલા મિત્રો અને વખાણનારાઓએ મી. અકડીઆને સલામોથી વધાવી લીધા. કુલેલી છાતીએ અને હસ્તે મુખડે તે સર્વેના સ્વીકાર કરતા મીંઝ અકડીઆ ‘સ્કીન’ને ‘મીજે’ હેડે આવેલા ‘રીઝર્ડ’ બોક્સ’માં મને લખતે બેઠા. વખત થતાં વિજ્ઞાનિક બત્તીઓ ટપોટપ ગુલ થઈ. પ્રવેશદ્વારો પડદાથી ઢંકાયા અને મંપૂર્ણ અંધકાર છવાયે મિયાં જોડુનાં.....વાજાનાં સુદર શરોતો વચ્ચે શીદમ શરૂ થઈ.

‘સ્કીન’ ઉપર સુરતી ખરશી અને બેન્ડ-એ-રઝાકની બાંહેડખરો પસાર થતાં જાન્યારદસ્ત શરીરના હનુમાનજીએ દેખાવ દીધો. આવતાંની સાથે જ એમણે તો દંડ, બેઠક, મગદળ, જાનેટી, બોક્સીંગ, જ્યુજીત્સુ વગેરે ભાતભાતની કસરતો તથા દાવગેયો કરી, પ્રેક્ષકોનાં હસાવી હસાવી કલેજાં ઉથલાવી નાખ્યાં. એ ઘડીકમાં ન્હાના થાય તો ઘડીકમાં મોટા થાય અને છેવટે સર્પની ફણાની માફક પોતાના પુછડાને આકાર કરી તે ઉપર બેસી એમણે જ્યારે ‘ટેબ્લો’ કીધો

૧ દવાવાળા કેમીસ્ટો કે દાકતરો મલમ પાયરવા પાતળા પહોળા પાનાની છરી વાપરે છે, તેને અંગ્રેજીમાં ‘સ્પેચ્યુલા’ કહે છે. ‘પામાસ્ટો’ આવા આકારની આંગળીઓવાળા હાથને ‘Spatulate hand’ કહે છે.

ભારે તો લોકોના હાસ્યે હલ છોડી ! પ્રેક્ષકોના આગ્રહને લીધે એ 'સીન' એ વાર 'સ્કીન' કરવો પડ્યો ! ત્યારપછી પડદાપર ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિંદુસ્થાની, એમ ત્રણ ભાષામાં લખાયેલાં 'ટાઇટલો' આવ્યાં.

તેલ ચોળતા હનુમાનજી !

આ 'ટાઇટલ' વાંચી હું સહજ જ બોલી ઉઠ્યોઃ 'માથુ નહિ ને તેલ?'

'જરા થોભી જા. હું તને એનું રહસ્ય સમજાવું છું !' મીઠા અક્કડીઆએ ધીમેથી મને કહ્યું.

અંગદ વગેરે મિત્રો અને સાગ્રીદો હનુમાનજીના શરીરપર 'ભર છટોરા' તેલ ઠાલવી, તે રગડી રહ્યા હતા. તેલ રગડતાં રગડતાં હનુમાનજીનું શરીર શુદ્ધ લોહી જેવું સિંદુરિયા વર્ણનું થયું, એટલે તે લોકો હનુમાનજીને છોડી જરા છોટે ઊભા. છૂટા થતાં જ હનુમાનજીએ તો પાંચ હઝાર ફંડ અને દશ હઝાર ખેડકાં જોતજોતામાં ખેંચી કહાડ્યાં ! આ 'સીન' ખલાસ થતાં

વડાં ખાતા હનુમાનજી

તો 'સીન,' આવ્યો. પોતાના પોખરાળ પૂછડાપર બેસી હનુમાનજી નિરાંતે પોતાના સાગ્રીદોએ આણેલાં અડદનાં વડાં અને તેલની પૂરી ઝાપડી રહ્યા હતા, એટલામાં જીડીદારે નેકી પુકારી:—

‘સીયાવર રામચંદ્રકી જે’

એ સાંભળતાં જ હનુમાનજી ખાડી રહેલાં વડાંપૂરી એક સામટાં પોતાના બે ગલોડામાં સમાવી 'હપ' કરતા કે ફૂલા અને મુકી મારે તો વજ તોડી પાડે, એવા આ પહેલવાન વીરાસને ઊભા રહી બે હાથ જોડી સેવાની સાક્ષાત મૂર્તિ સમા થઈ, નત્ર ભાવે પોતાના સ્વામી શ્રી રામચંદ્રજીના આગમનની વાટ જોવા લાગ્યા.

આમ હનુમાનજીને વાટ જોતા દેખાડી આ 'સીન' પૂરો થયો, એટલે વીજળીની બત્તી પાછી ઝબકી ઉઠી, પડદા ખસેડાયા અને રમચાનશાંતિથી જોઈ રહેલા પ્રેક્ષકોના ધીમે ગજગણાટ શરૂ થયો.

‘આ સર્વ દેખાવોનું રહસ્ય અમારા તરફથી મફત વહેંચાતી આ ચોપડીમાં સમજાવેલું છે, તે તું ધેર નિરાંતે વાંચી જજે. દરમ્યાન ટુંકામાં હું તને એનું રહસ્ય સમજાવી દઈ, તે પહેલાં તારે જે કંઈ પૂછવું હોય તે પૂછ.’ વીજળીનો પ્રકાશ થતાં આંખે હાથ ફેરવી મીઠા અક્કડીઆ ખોલ્યા.

‘હું તો તમને એમ પૂછવા માગું છું, કે આ અપ-ટુ-ડેટ ફાશીનના જમાનામાં તમારા હનુમાનજીને ગોદરેજના સામ્રાજ્યને બદલે જંગલી જમાનાનું તેલ ચોળતા તે શું બતાવ્યા હશે ? આ દેખાવો તો હનુમાનના દરેક દહેરે દેખાય છે; એમાં નવીનતા શી ! તમારું અસહનું ‘અપ-ટુ-ડેટ’પણ ગયું ક્યાં ?’

‘જહનમમાં ! તમારો કશા પણ વિવેક વિના માત્ર ચોળી ચોળીને નિસ્તેજ અને શીક્ષી ચામડીનો થઇ ગયેલો ‘અપ-ટુ-ડેટ’ જમાનો જોઇ જોઇને હું તો ધરાઇ ગયો ! હવે તો વિવેક વિના સામ્રાજ્ય ચોળવો, એ જંગલીપણું ગણાવું જોઇએ અને તેલ ચોળવું ‘અપ-ટુ-ડેટ’ મનાવું જોઇએ. અમેરિકાના શરીરશાસ્ત્રીઓ શરીરે તેલ ચોળવાની અગત્ય હવે પીછાનવા લાગ્યા છે. પ્રસિદ્ધ શરીરશાસ્ત્રી મેકફાદન પણ એનો ઉપયોગ ઉપદેશ છે. વળી શરીરે શરીરે હનુમાનજીનાં દહેરાં છે એ વાત ખરી, પણ આપણા કહેવાતા ‘અપ-ટુ-ડેટ’ જીવાનીઆને એની મરકરી કીધા સિવાય બીજું શું સૂઝે છે ? જો હવે એ હનુમાનની મૂર્તિનું રહસ્ય ટુંકમાં સમજાવેલું પહેલવાનના આદર્શ દેવ હનુમાનજી છે. પૃથ્વીપરની બીજી કોઈ પ્રજા એવો આદર્શ રજી કરશે ત્યારે જોઇશું. એ હનુમાનજીની મૂર્તિ પોતાની ભાવના મુકબાષામાં પોતાના ભક્તને સંબળાવે છે, તે જને આંખ હોય તે સાંભળે.

‘આંખ હોય તે સાંભળે ! એ શું ?’ મહેં વચ્ચે જ પૂછ્યું.

‘હા, આંખ હોય તે સાંભળે ! મૂર્તિઓની મૂર્તિ ભાષા આંખેથી સંબળાય છે, કાનેથી નહિ ! હનુમાનજીની મૂર્તિ ખોલે છે કે

‘લકત જન હો! શરીરને નિસ્તેજ ને હાનિ કરનાર અંધ સુધારાફી રાવણુથી હરાયજા પ્રજાસત્વરૂપ સીતામાતાને પાછાં લાવવાં હોય તો મારી માફક કહોટાનંધ રહો; અહ્યર્થ પાળો, ગદા ફેરવતાં શીખો, રક્તને શુદ્ધ સિંદુરીઆ રંગનું કરવા શરીરે તેલ રગડો અને અડદ તથા તેલ જેવા પુષ્ટિકારક પદાર્થો પચી જાય. એવું જઈને બનાવવા ભુરકા, દંડ, બેઠક વગેરે કસરત કરો. આમ વજ્ર જેવું શરીર બનાવ્યા છતાં યે મોમ જેવી નમ્રતા કેળવો, તમારા સ્વામીરૂપ નાયકને વફાદાર રહો અને તેની પ્રત્યેક આજ્ઞા જીવને જોખમે પહોં પાળવા સદા તત્પર રહો. આટલું પાળશો તો શ્રી જયરામ જેવા મારા છે, તે તમારા થશે! આ ઉપરથી તું જોઈ શક્યો હશે, કે હિંદુઓનાં મૂર્તિઓ તે જડ પાષાણ નથી, પણ જીવતી જાગતી ઉપદેશ દેતી ભાવનાઓ છે! આ ભાવનાઓને પોતાનામાં ઉતારવા જે દૈવી આત્માએ એ ભાવનાઓને પોતાનામાં મૂર્તિમંત કીધી હોય તેનું એકાગ્ર ચિન્તન ધ્યાન ધરવું જોઈએ અને જેમ અર્જુને સ્થિત પ્રજ્ઞસ્યકી ભાષા દ્વારા શ્રી ભગવાનને પૂછીને સ્થિતપ્રજ્ઞની રહસ્યાકળણી જાણી લીધી હતી, તેમ જણાસુએ પોતાના સેવ્ય મૂર્તિ શું ખાય છે, શું પીએ છે, શું ઉપદેશ છે, ઇત્યાદિ કોઈ જ્ઞાની પાસે જાણી લઈ, તે જ્ઞાન આત્મચરણમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણે ત્યાં દૈવી પુરૂષોના ઇતિહાસ મૂર્તિરૂપ અક્ષરમાં સંક્ષિપ્ત ભાષામાં લખાયેલા છે. એ ભાષા, શ્રદ્ધા હોય તો બણેલાં કે અમણુ સહજમાં ઉકેલી પોતાનું જીવન ઉગ્મળી શકે છે. મૂર્તિઓનું રહસ્ય આવું હોવાથી, આપણે ‘કાટલ તોળેલાં’ અપ-ટુ-ડેટ કપડાં, ભોજન કે વર્તન, મૂર્તિઓને માથે ઠાકી મૂર્તિરૂપ ભાવનાના ઇતિહાસનું આપણે ખૂન કરી શકતા નથી. એ ભાવનાનું જ્યારે ખૂન થાય, ત્યારે ભાવિકોના લાગણી સહજે દુઃખાય. ’

‘ત્યારે દૈવી પુરૂષોને સીનેમાંમાં બતાવી તમે શું ભાવિકોની લાગણી નથી દુઃખવતા?’ મેં પૂછ્યું

‘ના ના; ઉલટું સિનેમા તો એ દેવી પુરુષોની ભાવનાઓનું પ્રચાર કરનારું ‘અપ-ટુ-ડેટ’ સાધન છે. સાધન ‘અપ-ટુ-ડેટ’ હોવામાં વાંધો નથી, પણ સાંખ્યરૂપ ભાવનામાં વિકૃતિ થાય તો લાગણી જરૂર દુઃખાય; જે સમજ-’

પણ એટલામાં ખત્તી પાછી ગુલ થઇ અને શીફમ ચાકુ થઇ. પહેલા સીનમાં મુંબઇના મોટા મંદિરવાળા ગોસ્વામિશ્રી ૧૦૮ ગોકુળનાથ ખાવા, હાથમાં કંકણ પહેરી, શ્રી યશોદાજીની ભાવનાથી મધુર ગીત ગાઇ અને ઘંટનાદ કરી, આગકૃષ્ણજીને જમાડી, તેને માખણમીસરીનો ભોગ ધરાવી, મંગળાર્તી કરી રહ્યા હતા; ભાવિકો દર્શન કરી રહ્યા એટલે ‘તેરો’ આવ્યો.

‘આ તો નાટકનો પડદો પડ્યો!’ મેં ધીમેથી કહ્યું.

‘તારા જેવા નાટકીઆને એમ જ લાગે; પણ વૈષ્ણવો આને માટે એમ કહેશે કે મહારાજશ્રીને એકાગ્ર ચિન્તે ઠાકારજીને શણુગાર ધનવવામાં વિક્ષેપ થઇ, બહિર્દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય અને તેથી ઠાકારજીને શ્રમ પડે, એવી કામળ ભાવનાને લીધે, પ્રત્યેક ભાવનાં દર્શન કરાવતા પહેલાં આવી રીતે ‘તેરો લેવામાં આવે છે. તમારી નાટકી ભાષામાં એ ‘તેરો’ પડદો કહેવાતો હોય તો બલે!’ મી. અક્કડીઆએ ધીમેથી જવાબ દીધો.

શણુગાર, ગોવાળ, ભોગ, ઉત્થાપન વગેરે આલકૃષ્ણના પ્રત્યેક ભાવનાં દર્શન યથારીતિ ખલાસ થતાં—

મહારાજશ્રીની દિનચર્યા

તો સીન આવ્યો. એમાં પ્રભાતના ચાર વાગ્યાથી માંડી રાત્રીના દશ વાગ્યા સુધીની મહારાજશ્રીની દિનચર્યા ખતાવવામાં આવી હતી. શ્રીમદ્ભાગવત, ગીતા વગેરે ધાર્મિક પુસ્તકોનું પઠનપાઠન, ઠાકારસેવા, ભાવિકો સાથે વાર્તાલાપ, પંડિતો સાથે ચર્ચા, ગૌશાળા, પુસ્તકાલય વગેરે સંસ્થાઓની અવસ્થા સંબંધી ચિન્તન, શ્રી

હકોરજનાં લગ્ન કર્તાન વગેરે ક્રિયાઓ આ સીનમાં દેખાડવામાં આવી હતી. મહારાજશ્રી સ્નાન તેજજ ભોજન એકાંતમાં કરતા હોવાથી, એ સીનો લઈ શકાયા નહિ, એમ મીં અકકડીઆ કહેતા હતા.

‘આમાં કેટલાક લોકો કહે છે, તેવું મહારાજશ્રીનું વિદ્વાસીપણું અને ખાધ પીને તાગડધિન્ના જેવું તો કંઈ આવ્યું નહિ ! હેં ! કંઈ ઠોરના પ્રસાદરૂપી લાંચ બાંચ તો મળી નથી ને ?’ મહેં ‘સીન’ ખલાસ થતાં પૂછ્યું.

મીં અકકડીઆ હસતા હસતા બોલ્યા : ‘લાંચ ? ઉલટો હું તો Went to sooff but remainad to pray ! મસ્કરી કરવા જતાં કંઈ બાંધીને આવ્યો ! તું પણ એ સત્યની પ્રતીતિ કરી શકે છે; પણ એ વાત પછી ! જો, આ બીજો ‘સીન’ શરૂ થયો.’

બ્રહ્મસંબંધ અને ચરણરૂપશી

આમાં એક વૈષ્ણવ અપવાસથી અને સ્નાનથી આંતર ખાણ શુદ્ધ થઈ, મહારાજશ્રી પાસે બ્રહ્મસંબંધ લેતો બતાવવામાં આવ્યો હતો. મહારાજશ્રી તેને સરકૃતમાં બ્રહ્મસંબંધને આ અર્થનો મંત્ર આપે છે, કે ‘સહજ વર્ણોયા કૃષ્ણનો વિયોગ મને થયો છે, એ કૃષ્ણવિયોગના તાપકલેશના આનંદનો તિરોભાવ મને થયો છે. લગવાન કૃષ્ણને, દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, અંતઃકરણ, તેમના ધર્મો, દાર, આગાર પુત્ર, આપ્ત, વિત્ત, આલોક, પરલોક મારા આત્માની સાથે હું સમર્પણ કરું છું. હું દાસ છું. હે કૃષ્ણ ! હું તારો જ છું.’

‘આમાં વૈષ્ણવો પોતાની વફા, મા, બેટીનાં શરીર મહારાજને અર્પણ કરે છે, એવું તો કંઈ આવ્યું નહિ !’ મેં ધીરથી કહ્યું.

‘એમ થાય છે, એવું તને કહ્યું ક્રિયા પશુએ ?’ અકકડીઆ કંઈક ગરમીથી બોલ્યા.

‘હાઈકોર્ટના ચુકાદાએ !’ આસ્તેથી હું બોલ્યો.

‘હાઇકોર્ટ’ તો લોકમાન્ય દિગ્ગજ મહારાજને જે સડેલ બેળાંના એકાદ વાર ઠરાવ્યા છે ! પણ અક્કલને ગીરો મૂકીને આપણે તે કેમ માની શકીએ ? હવે જો આ ખીલું દૃશ્ય !’

આ દૃશ્યમાં અનેક ભાવિક સ્ત્રીપુરુષોને મહારાજશ્રીનાં ચરણ-સ્પર્શ કરતા બતાવવામાં આવ્યા હતા.

‘હૃદયમ ! મીં સેકસ્લોચવાળાએ આ માટે મહાત્મા ગાંધીજીને ખરાબર ઝાડ્યા હતા !’ હું આ દૃશ્ય જોઇ બોલી ઉઠ્યો.

‘હવે રહે, રહે ! મીં સકલાતવાળાનું મોટું નામ સંભળાવી મને ભડકાવી ના માર ! આજનું વિજ્ઞાન એમ કહે છે, કે પ્રત્યેક મનુષ્યના શરીરમાંથી-તેમાં જે વિશેષે કરીને તેની આંખ તથા હાથ-પગનાં આંગળાઓના ટેરવાંઓમાંથી, તે મનુષ્યનાં માનસ મુજબનો સૂક્ષ્મ વિજ્ઞાનિક પ્રવાહ વહે છે. પવિત્ર પુરુષોના શરીરમાંથી વહેતો આ સૂક્ષ્મ પ્રવાહ શુદ્ધ અને પાવનકારી હોય છે. તેમનાં ચરણમાંથી વહેતો શુદ્ધ પ્રવાહનો આપણી આંગળાઓનાં ટેરવાં દ્વારા સ્પર્શ કરવાથી, અહંકારમાંથી તૂટી, આપણું હૃદય પવિત્ર થાય છે. હા, એટલું ખરું, કે ચરણસ્પર્શ આપનાર કે તે બેનાર વચ્ચે પૂજ્યપૂજક સંબંધ હોવા ઉપરાંત, ઉભયની ભાવના એકત્રીજ પ્રત્યે શુદ્ધ અને પવિત્ર હોવી જોઇએ. નહિ તો ગુરૂ એલા બન્ને ‘નરકમે ઠેલઠેલા’ થઇ જાય છે ! હવે જો આ ખીલું નવીન દૃશ્ય !’

કેશરસ્નાન અને જૂઠણ

‘પોતાના ગુરૂની વર્ષગાંડને દિવસે આ કેશરસ્નાનની વિધિથી ‘ગુરૂપૂજન’ કરવામાં આવે છે. આ સીનમાં ભાવિકો મહારાજશ્રીની પગની આંગળાઓ કેશરવાળા પાણીથી ઘોઈ, તે પાણી માથે ચડાવે છે. કોઇ કોઇ તેનું આવમન કરે છે ને આંખે લગાડે છે.’

હું ધારતો હતો તેમ કેશરસ્નાન, એટલે સ્ત્રીઓ મહારાજશ્રીને કેશરના પાણીથી એકાંતમાં નવડાવે છે, તેવું કંઈ આમાં નહિ જોતાં હું બોલ્યો : ‘આ કેશરસ્નાન ?’

‘હા, એ કેશરનાન અને હવે જો જૂઠણ !’

ખીજ સીનમાં ‘જૂઠણ’ કોને કહે છે તે ખતાવવામાં આવ્યું હતું. ઠાકોરજીને ધગવેલો ભોગ તે પ્રસાદ કહેવાય અને એ પ્રસાદમાંથી પોતાને ખપતી થોડી સામગ્રી કહાડી લઈ, બાકીની ભાવિકને આપે, તે મહારાજશ્રીનું ‘જૂઠણ’ કહેવાય !

‘આતારી ? મેં તો સાંભળ્યું હતું, કે મહારાજશ્રીના ખાતાં બાકી વધેલી એંડી પાતળ, તે ‘જૂઠણ’ ! સાંભળ્યામાં અને જોવામાં કેટલો અધો ફેર !’ સીન ખલાસ થતાં હું બોલ્યો.

‘એ ભાઈ એમ જ છે ! પીરોજભાઈએ નવાજબાઈને કહ્યું કે પેલી શીરીનનો વર તો માદો પરીચોય તે દવાદાર પીએય ! એટલે નવાજબાઈએ ગુલબાઈને કહ્યું કે પેલી પીલુ કે’તી ઉતી કે શીરીનનો વર તો બા દાર પીએયા એટલે ગુલબાઈએ પોતાની સહી પેરીન-બાઈને એમ જ ઠોક્યું, કે ‘સું કહું બા પેરીન ! પેલી શેરાંનો વર તો દાર પીને શેરાંને કંઈ મારેય, કંઈ મારેય !’ પેરીનને શીરીનના નામની ટાઢક હતી, એટલે તે તો શીરીનનો ફેરતો જોવા એને ત્યાં પહોંચી, પણ અધું જેમ ને કુશળ જોઈ ચાટ પડીને તે પાછી ફરી ! આમ સાંભળેલી વાતો ‘પીછેસે ચલ્લી આતી હવ’ના જેવી હોય છે ! ચાલ ઉઠ હવે !’ શો પણ ખલાસ થયો.’

અમે ઉઠ્યા અને થીએટરની ગુંગળાવી નાખતી હવા છોડી બહાર આવતાં જ કાંઈક તાઝગી પામ્યા. પોતાના માણસો સાથે આવતી કાલના ‘શો’ સંબંધી વાતચીત કરી, મીઠા અક્રડીઆ પાછા ફર્યા અને ધીરેધીરે ચાલતા, વાતો કરતા અમે ઘર તરફનો રસ્તો લીધો. ‘કેમ, બાઈડીઆ કેવો લાગે છે?’ રસ્તામાં એમણે મને પૂછ્યું.

‘ગ્રાંડ ! વેરી ગ્રાંડ ! પણ બાલકૃષ્ણને અપ-ટુ-ડેટ વસ્ત્ર પહે-રાવ્યાં હોત તો પ્રેક્ષકોને જરા ગમ્મત ડીક પડત.’ મેં જરા ટક્કો કીધો !

‘મુઓ તું ! આટલું આટલું સમજવું, તોય રહી ગયો ઉલ્લુનો પટ્ટો ! પ્રેક્ષકોને જરા ગમ્મત તો પડતે, પણ ભાવના બધી મરી જતે, તેનું શું ? આપણાં નાટકોની કેટલીક નજીવી બાબતોમાં પણ વિવેચકા સીનસીનેરી અને કેસ વગેરે સ્થળ તેમ જ સમયને અનુકૂળ નથી હોતાં તો ઔચિત્યનો ભંગ થયેલો ગણે છે; ત્યારે આ ધાર્મિક વસ્તુના આલોચનમાં એ બાબતનું ઔચિત્ય કેટલું બધું જળવાવું જોઈએ, તેની તું કલ્પના કરી લે ! પ્રસિદ્ધ નટ મેથેસીન લેગ આ ઔચિત્ય બહુ ઝીણવટથી સાચવે છે, એની કદાચ ખબર નહિ હોય, તેથી જ તારા ભેજમાં આવું બૂસું ભરાયલું લાગે છે !’

‘વાર, પણ આ પુષ્ટિમાર્ગ તો ‘પેમલા-પેમલીઓ’નો ધર્મ છે ! કહે છે, કે આ ધર્મમાં તો સાંભળતાં કાનના કીડા ખરે, એટલો અનિયાર ચાલી રહ્યો છે.’ મહેં અક્કડી આની કસોટી કરવા કહ્યું.

‘હું પણ પંડત્રાં એમ જ માનતો હતો. ‘મહારાજ કાયબલ કેસ,’ ‘ખત્રાકટ પુરાણ,’ પુષ્ટિમાર્ગ, વગેરે પુસ્તકો વાંચી, મારાંયે એવો જ મત બધાયો હતો. પણ આ શીલ્મને અગે મ્હારે શ્રી સુબોધીનિજ, ષોડશ ત્રથો, અણ્ણાણ્ય, ગસા બાવન વૈષ્ણવની વાતોઓ વગેરે પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો પડ્યો; તેથી તેમજ મહોટામંદિરની મુત્રાકાત લઈ મહારાજશ્રીની દિનચર્યા તપાસી તથા ભાવભાવનાં દર્શનો કરી મ્હારા ચિત્રપટ માટે વસ્તુ તૈયાર કરવી પડેલી હોવાથી, મારો મત ફર્યો અને હું હવે એમ માનતો થયો છું, કે એ ધર્મમાં સાંખ્યરૂપ જ્ઞાન, ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગ, પ્રભુપ્રીત્યર્થ કર્મરૂપ વૈરાગ્ય અને પ્રેમત્રક્ષણા ભક્તિ એ ચારેનું સમ્યક્ અને રસિક રીતે સંમિલન થયું છે. અખિલ બ્રહ્માંડના નાથ શ્રી કૃષ્ણને પોતાનો પુત્ર ગણી માતા યશોદાની હોડે હોડે બાલકૃષ્ણના સ્વરૂપની લાડ લડાવતાં સેવા કરી, માતાના નિષ્કામપ્રેમની ભાવના કેળવવામાં જો પેમલા-પેમલીપણું હોય તો બલે તે તેમ કહેવાઓ ! એના ધર્મગ્રંથોનાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અને એની હાકારસેવારૂપ નિષ્કામ

યોગ-પ્રેમભક્તિ અને રસિક કળાઓના ભર્યા પૂર્યા બાંડારોનો જોટો દુનિયાનો ખીજો કાષ્ઠ ધર્મ ખતાવશે, ત્યારે જોષ્ઠું ! એની પીછવાઈઓ, એનાં ચિત્રો, એના શ્લોકગારો, એના રંગમંડપો, એની કૂલમંડળીઓ, એની સંપૂર્ણ પવિત્રતાથી તૈયાર થયેલી ભાતભાતની સામગ્રીના અન્નફૂટો, એનાં પારણાં, હીડોળા ને તે પરની પુષ્પરચનાઓ, એની ઉત્સવ ઉત્સવની મોતીથી ચિત્રેલી આરતીઓ, એનાં અનેક રાગરાગણીઓમાં ગવાતાં સમય સમયનાં કીર્તનો, એ સર્વ પરદેશી પ્રજાના હુમલાઓથી નિરસ થતા જતા હિંદની રસિક કળાઓ જળાવી રાખવામાં પોતાનો મોટો ફાળો આપે છે, એ યાદ રાખો ! એ ધર્મનો ઇષ્ટદેવ જ રસના સાક્ષાત અવતાર રૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે. એનાં ધર્મપુસ્તકોમાં આચારશુદ્ધિ તેમજ વિચારશુદ્ધિ પર ભાર મૂકી, બ્યભિચાર માટે તિરસ્કાર એટલો બધો ખતાવવામાં આવ્યો છે, કે તે જોઈ તમે આશ્ચર્ય પામો ! **રસિકા : કામવર્જિતા :** એ આ ધર્મનો મુદ્રાલેખ કઢીએ તો ચાલે.'

'ત્યારે તમે શું એમ કહેવા માગો છો, કે એ ધર્મના આચાર્યોમાં અને તેના અનુયાયીઓમાં બ્યભિચાર પાખંડ વગેરે શયતાનીઅત છે જ નહિ ?' મેં ધીમે રહીને પૂછ્યું.

'હશે જ ! ખીજા ધર્મના ગુરૂઓ તેમજ અનુયાયીઓમાં તે હોય, તેમ એમાં પણ તે હશે.' અકકડીઆએ કહ્યું.

'ત્યારે એ શયતાનીઅતને પંપાળવા કરતાં એને સુધારવાની કે ન સુધરે તો એ આખા ધર્મને મીટાવી દેવાની જરૂર નથી શું ?' મેં પૂછ્યું.

'મામલો તું કહે છે તેટલી ગંભીર હદે પહોંચ્યો હોય, તોય પણ એ મહાભારત કામ કાષ્ઠ પિતૃભક્ત પ્રસ્તાદ જેવો વૈષ્ણવ જ કરી શકે !' અકકડીઆએ સ્મિતપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો.

'આપણે પ્રસ્તાદ જેવા કદાચ ન હોઈએ તો ?' મેં પૂછ્યું.

‘તો-તો-દેખીતું છે કે પ્રસ્તાદ જેવા થવા પ્રથમ આપણી જાતને આપણે સુધારવી જોઈએ ! ‘પિંડે તે બ્રહ્માંડે’ એ ન્યાયે ખસુસ માનજો, કે આપણે પ’ડે સુધાર્યા, એટલે બ્રહ્માંડને પણ સુધારવાની યોગ્યતા આપણામાં આવી જ આવી ! ‘માફા હોટેલોનું’ ઉચ્છિષ્ટ ખાનારાઓને મહારાજશ્રીના ‘જૂઠણ’ની મસ્કરી કરતાં મેં જોયા છે. મહારાજશ્રીના ચરણનાં તળીએ કેશરનું’ પાણી ચોપડી તેની છાપ એક લૂગડાંપર લઇ એ લૂગડાંને સેવામાં રાખનાર ભાવિક વૈષ્ણવની ફકા કરનાર માણસને, તરંગી શોખને ખાતર મોટા માણસોના હસ્તાક્ષરોના સંગ્રહ હજારો રૂપિયાના બોજે બેગો કરનાર માણસની વાહ વાહ પોકારતો મેં જોયો છે ! નાટક, સીનેમા, નાચ, તમાશા વગેરે વિલાસોના કીચ્ચડમાં ગળા સુધી ખુંચેલો સહેલાણી, વૈષ્ણવ ધર્મની રસિકતાને વિલાસીપણું કહેવાની ધૃષ્ટતા કરતાં સરમાનો ચે નથી ! એ હું જાણું છું, વધુ શું કહું ?’

‘મેટેમોરફોસીસ ! જળજ્વર ગુલાંટ !’ એમ કહી મીંઠ અકડીઆના વિચારપરિવર્તન માટે એમને અભિનંદન આપવા જતાં, હું પોતે જ એક જળજ્વર ગુલાંટ ખાઇ ખાટલાની નીચે આવી ગયો અને પ્હો ફાટી ગયેલો હોવાથી—

જગીને જોઈ ત્યાં સ્વપ્ન દીસે નહિ,
ઉંઘમાં અટપટાં દશ્ય ભાસે;
ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રુપ છે,
બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે—

એમ નરસિંહમહેતાનું પ્રભાતિયું કંઇક સમયોચિત ફેરફાર સાથે ગાતો હું હાતણુ પાણીએ લાગ્યો !

વૃદ્ધ વિધુર !

મ્હારા જેવા વિધુરની વિટંબણાની કષ્પના કાણ કરી શકે ? અને તેથી તો હું આજ સપ્પરમે દહાડે વિધુરનાં વીતક લખવા બેઠો છું !

ઐરીને યસ જે મરવું હોય તો લામ પછીનાં બે પાંચ વર્ષમાં ભલે તે પોતાની ઇચ્છા પૂરી કરે; પણ ગઝલમાં કહું તો ‘જુદ્દી વયમાં કાઠની ઐરી કદી મરશે નહિ !’ કારણ, એ વય જ એવી છે, કે ‘નિર્જન વન વગડા’ જેવા ઘરમાં એરંડાના ઝાડની જેમ આપણે એકલા જ હોઈએ, તો ઐરી મુને આપણી કમળખતીની મા પૂછો વાત !

કહે છે, કે ઇશ્વર મહાન છે, દયાળુ છે; હું કહું છું, કે તે સાથે એ જગદસ્ત મશ્કરો પણ છે. જીવનરૂપી ‘દમણ’ પૂરકાઠમાં હંકારાઈ રહ્યું હોય, આપણે પણ ‘ઘરડી ઘોડીને લાલ લગામ’ની જેમ લહેરિયાં ઉડાવતા હોઈ, જગન્નાથજીની જય મનાવતા હોઈએ, ત્યાં જ દુનિયાને મન ઘરડી, પણ આપણે મન ‘જીવાનજોષ’ જેવી ઐરીનો ‘ડખ્ખો ગુલ’ થઈ જાય, ત્યારે ઇશ્વરની મશ્કરીપર રડવું કે હસવું, તેનો નીકાલ તો માત્ર વૃદ્ધ મરણ પાછળ જેણે તેરમાના લાડુ કીધા હશે કે ખાધા હશે, તે જ કરી જાણે.

મારું લાંબુ નામ ખડાયતાબાઈ અને હુંકું નામ ખોતાબાઈ ! મારી ‘અખખ રહી’ શ્રીમતીનું નામ મોંઘીઆઈ; લોકો એને લક્ષ્મીનો અવતાર કહેતા, એટલે સ્વાભાવિક રીતે હું વિખળુનો અવતાર મનાઈ; પણ એક ‘સળંગન’ કવિરાજ તો મારાપર કવિતા બેડી કહે: ‘ખડાયતો ખડખડતો, પોતે મજૂર ને ઐરી ઘોડો !’ કહો બાઈ, હવે મારો વિખળુનો અવતાર ક્યાં રહ્યો ? મેં જાણ્યું કે હશે ! ફૂવાને મોઢે ક્યાં ‘ચીંગડાં’ દેતા ફરીએ !

કાણુ કહેતું હતું, કે ઇશ્વર દયાળુ છે ! એક વખત તો હું લગભગ એ ઉકિતને મરું મારવા તૈયાર થઈ ગયેલો. વાત બહાલામૂઠ આમ બની હતી:—અમારી જ જ્ઞાતિના એક ઉદાર ગૃહસ્થ પોતાની જ દીકરી નામે વાદળીઆઇનું વેશવાળ ફક્ત પચીસ હજાર જેવી નજીવી રકમ, માંડે મોં ન છંડાય, તે ખાતર સ્વીકારી, મારી સાથે કરવા તૈયાર હતા. પિતાની બીડ ભાગવા ખાતર એની સમજી દીકરી વાદળીએન પણુ એ સાદું સ્વીકારવા તૈયાર હતા, ત્યાં તો અમારી જ જ્ઞાતિના એક કવિએ પતંગના કુમતાપર કવિતા લખી. વાદળીઆઇ પાપડ સુકાવવા અગાશીએ ચડ્યાં હતાં, તેની ખરાખર મોં સામે પતંગને ગુલાંટ ખવડાવી, વાત બધી વણસાડી મારી. થયું એમ કે:—

—કુમારી વાદળીગૌરીએ પાપડ મૂકી પતંગ પકડ્યો અને એના લાંબા કુમતા તરફ ‘એવન’ની નજર પડતાં જ ‘એવન’ ચોક્યાં, અને સૂપડાપર પાપડ બાફી હશે, તે અગાશીમાં પાથરેલા ધાસપર નાખી, એ ઝટ દબને નીચે ઉતર્યાં અને સિદ્ધાં પોતાના પિતાશ્રી પાસે જઈ, એ બોલ્યાં:

‘બાપા ! પેલા ઘરડા વનવાગળા સાથે હું કદીયે પરણનાર નથી’!

બસ, થઈ ચૂક્યું ! માંડે નસીબરૂપી હાલ્યું પુટ્યું: તમે પૂછશો, એ પતંગના કુમતાપર પેલા વિધનસંતોષી કવિએ એવું તે શું લખ્યું હતું, કે જેથી વાદળીઆઇ આમ એકાએક ટાઢાં થઈ ગયાં ! તમે પણ ભલા માણસ થઈને દાઝ્યાપર ડામ લો છો તો ! લ્યો સાંભળો ! આટલું વીત્યું તો આટલું વધારે ! કવિરાજે કુમતાપર કાવ્ય લખ્યું હતું— લખ્યું હતું શું, બાક્યું હતું કે

‘ નિર્જન વનવગડે અક્ષી વાદળી ! જળ શ્રાં ઢોળવાં અમથાં !’

કાંઈ અર્થ સમજ્યા ? હું ખડાયતાભાઈ—નિર્જન વનવગડા જેવો— તેના ઉપર એ વાદળીઆઇ ! તમારું જીવનરૂપી જળ ઢોળવા. એટલે વેડરી મારવા શેં તૈયાર થયાં હશે ! એમ એ કાવ્યનો અર્થ થતો

હોય તો એ કાવ્યમય પતંગે રાહુની જેમ મારા જીવનના અજોડાદ્યની વચ્ચે આવી, પરમ નિરાશાથી અંધારૂં ફેલાવ્યું એમ કહી શકાય. કદાચ એમ પણ કહી શકાય કે, પચીસહજાર રૂપિયા વાદળીબાઈને ઓછા પડ્યા હોય અને તેથી ઉપલું જ કાવ્ય એને એમ વંચાયું હોય કે

‘નિર્ધન વનવાગળે અલી વાદળી ! દિલ શાં જોડવાં અમથાં ?’

અર્થાત્ મારા જેવા નિર્ધન વનવાગળા સાથે તે દિલ શેં જોડવાં !’

એ ગમે તેમ હો, પણ આ બનાવ પછી મારા જીવનમાં ‘વાદળીએ વહાણાં દીમતાં’ બંધ થયાં : પણ અંધારૂં, એટલે અજવાળાની પૂર્વ સ્થિતિ કે કાંઈ બીજું ? આ બનાવ વીતી ગયા કેડે થોડા દિવસ બાદ અમારી જાતિના કમીશન એજન્ટનો વેપરો ડહોળતા એક ગૃહસ્થ નામે પેથાભાઈ બોજાડ, મારે ત્યાં આવ્યા અને વિવાહની વાત ઉઠેલી.

‘કમ સેત ! કંઈ આજે નિરાશ થઈને બેઠા છો ? એમાં સું ! દોષીયાં છે તો પાતને ચુનો લગારતામાં જે જોઈએ તે મઝી બધ. એક ફક્કર ‘દાગીનો’ મારી ધીઆનમાં છે : હુકમ હોય તો સોદો ‘સત્તલ’ કરી લાઉં !’

‘કેટલા રૂપિયા ?’ મેં પૂછ્યું.

‘ત્રીસહજાર સાડી બાવ બોલાય છે. મારી આડતના દસ તકા જૂદા !’

‘આડતના દસ તકા તો બહુ કહેવાય !’

‘અરે સેત ! આ તો જેમ તેમ કરીને સોદો ઉતરે એમ છે : છતાં તમે સેતના સંસારમાં કંસાર રંધાતો હોય તો હું મારી આડત પન છોડી દેવા તૈયાર છું : બાકી એક સરત ‘કેસ અર્ગેન્સ્ટ ટીલીવરી’ની છે !’

‘એટલે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘એટલે એમ, કે આમ પૈસા ને આમ ‘દાગીનો’ !’

‘અરે પૈસા જોઈએ તો રોકડા લઈ લ્યો. ઉધારની મારી પાસે વાત નથી. પણ ‘દાગીનો’ જાંગડ જોવા મળી શકશે કે નહિ ?’

‘વાહ ! એકને અદલે એ વાર ! પન રેત, મારા જેવા પરમાનિક માનસપર વિશ્વાસ રાખો. ‘દાગીનો’ સો તથનાં સુન્નાં જેવો છે એ તો સોદો બીજો ઉતરી પરતો ઉતો. પન મેં જાન્યું કે સેતને તાં સોદો ઉતરે તો કામ સત્તરઆના ને સારા તન પૈ થાય કરીને આ વાત લાયવો છું !’

‘ડીક ત્યારે ડોકો હાથો ! કાલે આપણી વાડીએ સામૈયું લઈને આવજો. સાથે કોઈ વિધિમર કામ કરાવે એવો બ્રાહ્મણ પણ લેતા આવજો કે નક્કી થઈ જાય તો ‘તરત દાન ને મહાપુન’ની જેમ હાથેવાળો પણ ત્યાં જ વાટી દેવાય.’

‘અરે હો હો, આ પેથાને કાંઈ કચો ના સમજતા !’ આમ કહી પેથાભાઈ ગયા. બીજો દિવસે મારી બાવિ પત્ની તથા તેનાં જે સગાં હોય તેને લઈને એ મારી વાડીએ આવ્યા. હું પણ ધોળા વાળને કાળો કલ્પ લગાડી, પાનના ફૂયાથી ડાયાનાં ગરેફાં કુલાવી, અત્તર તેલ ધુલેલ લગાવી, બનીફાણી પંડાંએ વાડીએ ! જેકું છું તો કન્યા મદા રૂપાળી હતી. પેથાભાઈની બાષામાં કહું તો ‘દાગીનો સો તથના સુન્ના જેવો હતો.’ મેં તો હઝાર હઝારની ત્રીસ નોટો પેથા-ભાઈને આપી લાગલો જ બ્રાહ્મણને હાથેવાળો મેળતી આપવાનો હુકમ કરી દીધો અને બ્રાહ્મણ પણ એવો સ્પુર્તિવાળો કે પંદર મિનિટમાં એણે ‘સુમુહર્ત’ સેવન કલ્યાણ’ કરી નાખી અમારું ચોકું બેસાડી દીધું. આખરે સર્વ કામ ‘મંગળ’ થઈ જતાં આવો મરસ ‘દાગીનો’ શોધી આપવા માટે પેથાભાઈને એના કમીથનના પાંચ હઝાર રૂપિયા આપી મેં સંતોખ્યા અને પછી તો પેલા સુશીઓ કહે છે તેમ આવી ‘વસ્ત્રની રાત !’

પણ જવાદોને એ વાત ! મારે રડવાનું અને તમારે હસવાનું થશે ! પેથાભાઈને પણ શું કહીએ ? મારે તો ' ચોરની મા કોઠીમાં મોં બાંધી રહે ' જેવું થયું ! કારણ, હું જેની સાથે પરણ્યો તે કોઈ છોકરી નહિ, પણ તરગાળાનો છોકરો નીકળી પડ્યો ! આખરે વધુ ફજેત થવાની બીકે એ છોકરા કે તેના કહેવાતા સગાવહાલા વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ પગલાં ન લેતાં લક્ષ્મના વરઝોળામાં ખરચેલા લગભગ ચાળીસ હજાર રૂપિયા ' ઘોડાની શસ્ત્ર'માં ખોયા સમજી હું મન મારી બેસી રહ્યો !

વૃદ્ધત્વના વિધુરત્વની કહાણી હવે વધુ લંબાવ્યામાં કાંઈ સાર છે ?

રૂપમણીહરણ !

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે કરેલા રૂપમણીહરણનું રસિક આખ્યાન હું લખવા માગું છું એમ આ લેખનું મથાળું વાંચી કાઢીને લાગે તો એ હાથ જોડી મારી તેમને વિગ્નિ છે કે તેમણે આ લેખનાં પાનાં પર પોતાનાં ચક્ષ્માં રૂપી અશ્વને આગળ ધસતો અટકાવી આ લેખનાં પાનાંને કાઢી વચ્ચેનોતર્યાં પરાણા ગણી તેને ઉચલાવી નાખવાં. બદ પ્રેમાનંદ જેવા મહાન કવિની રસિક બાની જ આવા રસિક વિષયો આલેખી શકે એમ હું માનતો હોવાથી હું એ વિષય છેડવા માંગતો નથી એ ખરું; પણ તે સાથે કદાચ મારાથી રૂપમણીહરણ બધા કવિવરોનું માથું ટપી જાય એવું લખાઈ જાય અને એમાં મારો ફર્સ્ટ નંબર આવી જાય એ બીજી પણ તે નહિ આલેખાવા કારણ-ભૂત ખરી !

ગુપ્તચર (ડીટેક્ટીવ) તરીકે મારા ધંધાને અંગે મારે ધણાં મનુષ્યોના સહવાસમાં આવવું પડતું હોવાને લીધે સંસારની અનેક ગુપ્ત વાતો મારી નોંધપોથીમાં દાખી પડેલી છે. હું તો ઠેકોને સુધારક હોવાથી એ નોંધપોથીની કાંઈ કાંઈ વાત તરફ મારી નજર પડી જાય છે. ત્યારે આજકાલના કહેવાતા સુધારા તરફ મારું હૃદય કકળી ઉઠે છે. કાંઈ કાંઈ સુધારક મિત્રો મને સ્થિતિયુક્ત ગણે છે, કાંઈ વળી છેક જ 'પતારે ગયેલો' સુધારક અને ગામઠી વિચારનો જંગલી ગણે છે. એ તીરનાં ઠાણાં પોયાં મારું મર્મ વીધવા જતાં બુકાં થઈ જાય છે, ત્યારે મારું હસવું માતું નથી. હું અસહી વિચારોનો ગણાઉં છું. કારણ કે મિત્રોની મહેશીલમાં ઉડતી ખાણીપીણીમાં હું ભાગ લેતો નથી એટલું જ નહિ પણ એ હોટેલનાં ભોજનોને હું બાળલમને તેમજ

જલ્લભને કરેલી ખરાખીઓથીયે વધારે ભુરી ખરાખી કરનારાં ગણું છું. હું વિધવા પુનર્લગ્ન અને ફારગતીના રિવાજને બારે બચતી લાગણીથી જોઉં છું. કારણ કે એ રિવાજને સ્ત્રીના કહેવાતા નહિ, પણ ખરા સ્વાતંત્ર્યને હણનારા અને તેઓને ઢોરની દશામાં આણી મૂકનારા ગણું છું. પુરૂષપશુ તો પડેલો જ છે, એના પડવાથી દુનિયાનું તંત્ર કે માનવજાતિની ખાનદાની જોખમાવાનો સંભવ ઓછો છે, પણ એ પશુરૂપ પુરૂષનો દાખલો આપી સ્ત્રી જ્યારે નીચે પડવા તૈયાર થાય, કે તેને પોતાના કાટલે ખીજનાં ચરિત્રને જોખનારા સ્વાર્થપટુ માણસો નીચે પાડે ત્યારે તો દુનિયાને ખચવાનો આરો નથી એવી મારી માન્યતા હોવાને કારણે હું ગામડી વિચારનો ગણાઉં છું. આજની કહેવાની ‘કેળવણી’એ યુવાનોને નિસ્તેજ, અલ્પહીન, સંયમહીન અને લપલપ લપુડી ચલાવતા વાતુડીયા કરી મૂક્યા છે એમ કહેવા માટે ધણાઓ મને અસબ્ય ગણે છે. તીખાં તમતમતાં બાપજોને અને તેવા ઠરાવોને એ યુવાનોની બહાદૂરીના દાખલા ગણી મારા મોં સામે જ્યારે ફેંકવામાં આવે છે ત્યારે તો આજકાલની ‘કેળવણી’ વિરુદ્ધ મારા વિચારો વધારે દ્રઢ થાય છે અને હું જ્યારે મારા અંતરના અવાજને માન આપી મારા ઉપર્યુક્ત વિચારો જનતા સમક્ષ મૂકું છું ત્યારે મિત્રો કહે છે કે ‘રહેવા દે દીકરી, રહેવા દે હવે! તારા ૧૯મી સદીના વિચારો વીસમી સદીના વિચારોપર નીવીંચ’ રોષ કાઢતા હોય એમ લાગે છે !’

અહો એ વીસમી સદી !!!

સીધી આંગળીએ માખણ નરિ નીકળતું હોવાને લીધે નવનીત તારવવા આટલી વાંકી આંગળી કરવી પડી તે માટે ક્ષમા માગી હું હવે આગળ ધપીશ.

મારા ધંધાને કાણુ જાણે કેમ હજમત સાથે દહેણું છે અને મારા મદદનિશ્ચ સૂર્યકુમારને ખૂટપાલીસ સાથે છે ! કારણુ કે હું જ્યારે

દાદી હોલતો હોઉં અને સૂર્યકુમાર ખુટપાલીસ કરતો હોય ત્યારે જ કાંઈ ને કાંઈ ધરાક મારે ત્યાં આવી ચઢે છે.

તે આવનાર એક નૌજવાન અતિ ખુબસુરત રમણી હતી. તેણે પોતાનો સ્વાંગ છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબ મુજબ સજ્યો હતો. માથે ઝુલ્ફાં, આંખે ચશ્માં, કાંડે ધડીઆળ, આંગળીઓપર વીજળીની માફક ચમક મારતી હીરાની વીંટીઓ, પગે ઉંચી એડીના ખુટ અને હાથમાં નાણુક છત્રી ! મુગ્ધ કરે એવી ચપળતાથી નીચે રહેલી ખુરસીને આગળ ખેંચી તે તેનાપર ખેડી અને સબ્યતાપૂર્વક ઘણી જ મીઠાશથી તે બોલી, 'સાહેબજી મી. પંડિત !'

'સાહેબજી બાપ ! જરા થોભજો. મે મિનિટમાં હું આપની સેવામાં હાજર થઈશ.'

'શીકર નહિ.'

મેં હજમત અને સૂર્યકુમારે બુટપોલીશ આટોપી લીધાં અને મોહું ધાંધ હું મારી 'રીવોલ્વીંગ' ઓરીસચેરપર આવીને બેઠો.

'બોલો બાપ ! શી આજ્ઞા છે ?'

'એમ હું કહું ત્યારે તમે ડીટેક્ટીવ શાના ? મેં તો સાંભળ્યું હતું કે તમે બધી વાત આદમીને જોતાં જ જાણી જાઓ છો.' તે બાપએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

'અતિશયોકિત ! ત્રિકાળસ હોવાનો હું દાવો કરતો નથી. પણ એટલું હું જાણું છું કે આદમીના વેશ, આવેશ, ખાનપાન. બોલવા ચાલવાની રીતભાત અને તે કરતાં એ વિશેષ તેની હાથની આંગળીઓનો તથા અંગુઠાનો આકાર એ મારે મન ઉઘાડી આરસી જેવાં છે. એનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી હું મારા ગ્રાહકના સંબંધમાં અનુમાનો ખેંચું છું તે બહુધા ખરાં નીવડતાં હોવાને લીધે લોકોએ મારી શક્તિ માટે બારે અતિશયોકિત કરી દીધી છે ! બાકી એટલું ખરું કે સમાજ સામે બારે ક્રાંતિકારક વિચારો ધરાવતા બળવાખોર પણ

સંસ્કારી અને ટીકાખોર છતાં અથાગ ઉલ્લભી બાનુ સાથે હું વાત કરી રહ્યો છું, તે સ્વતંત્ર વિચારનાં અને અતિશય અધીરાં છે, તે કદાચ વિધવા હોય અને પોતાના ક્રાંતિકારક વિચારો અમલમાં મૂકવાની ધમશમાં તે કાંઈ પુરૂષ સાથે પુનર્લગ્ન કરી નાસી જવા તૈયાર હોય, પણ તેમાં કાંઈ 'ખૂંચ' નડવાથી તે મારા જેવા 'ડીટેક્ટીવ'ની સલાહ માંગવા આવ્યાં હોય !

બોમ્બના ધડાકાથી તે કદાચ ઓછી ચમકી હોત !

'અદ્ભુત !' તે બોલી.

'ના, ના; સાવ રહેલું !'

'કદાચ તમે મારા ડ્રેસ ઉપરથી એ અનુમાન ઉપર આવ્યા હો !

'નહિ, નહિ બાનુ ! તમારો ડ્રેસ તો ઉલટો તમારા સંબંધમાં બુલાવેા ખવડાવે એવો છે. હું તો માનું છું કે વખત પડે તમે તમારો આ ડ્રેસ ફગાવી દઇ કાંઈ ખેડુતની સ્ત્રી જેવો પોષાક પહેરવા માંડો. આટલાં બધાં તમે સ્વતંત્ર મિળજનાં છો; વળી તમારા જેવા સતત કામમાં મગ્યા રહેનારને હમેશાં આવી ટાપટીપ પાછળ વખત ગુમાવેા પરવડે પણ નહિ.' મેં કહ્યું.

'અદ્ભુત મી. પંડિત ! અદ્ભુત ! વહેમ અને ધંતરમંતરને હંબગ ગણતી હોવા છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે તમે મારામાં ગુપ્ત વિદ્યા સંબંધી કાંઈક શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી છે.'

'તે માટે બાનુ ! હું આપનો આભારી છું. તમારી આંગળીઓ તથા નખ તરફ નજર કરો. એ આંગળીઓનાં ટેરવાં કેમીસ્ટની છરી જેને અંગ્રેજીમાં 'સ્પેચ્યુલા' કહે છે તેવાં ચપટાં અને વળાંક પડતાં છે. તમારા હાથનો આકાર પણ તેને અનુરૂપ છે. આવા 'સ્પેચ્યુલેટ' હાથ ધરાવનાર માણસો અમેરિકન મિળજના હોય છે, એટલે કે ક્રાંતિ, સતત ઉદ્યોગ અને ધનપૂજ એ તેમનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. અધીરાઇ પણ એવી કે ખ્રિસ્તિ માન્યતા મુજબ ઇશ્વરે દુનિયા બના-

વવાને બધા સાત દિવસ લીધા, પણ પોતાની પરિમિત શક્તિ છતાંયે એ લોકો એક જ દિવસમાં દુનિયા બનાવી શકે એમ તેઓ માનતા હોય છે ! આને તમે આત્મશ્રદ્ધાનો અતિરેક ગણો, કે અધીરાઇ કહો, આવા માણસો પોતાના પોષાકમાં આપણે હાથ જેને કળા કહીએ છીએ તેવી ટાપટીપ રાખે નહિ અને રાખે તો સમજવું કે તેનામાં એક ખેડુની સાદાઇ અને ગ્રામ્યતાનો લોપ થઇ એક શહેરીની 'સંસ્કારીતા' આવી ગઇ છે. નવરા બેસવું એને ગમતું નથી. ભાંગ-ફાડ કરી હોહોકાર મચાવવો અને અનેક જાતના નિષ્ફળ કે સફળ પ્રયોગો કરી ચાલુ સ્થિતિમાં ક્રાંતિ કરવી એ તેઓના નસીબે ચોટલું હોય છે. કોઇ તદ્દન નવી શોધ કરી કે થઇ ગયલી શોધમાં સુધારો-વધારો કરી દુનિયા આગળ મૂકવાનો તેને લોભ હોય છે. દુનિયાને દોરવાનો તે દાવો કરે છે, એટલું જ નહિ પણ બેઠો બળવો કે ઉભો બળવો કરી પોતાનું નેતૃત્વ તે કાઢકવેળા સાર્થક કરી બતાવે છે. એનો ધનલોભ અપરિમિત છે. તે અથાગ ઉદ્ધમથી ધન ભેળું કરે છે એ ખરું; પણ તે મોજશોખ માટે નહિ, પરંતુ નવા નવા પ્રયોગો આદરી તેને સફળ કરવામાં ખરચવા ! વળી તમારા નખો જીઓ ! તે એકદમ નાના છે; એ તમારામાં રમુજ અને ટીકાખોર વૃત્તિ બતાવે છે. આવા માણસો હોંશિયાર અને કોઇપણ વસ્તુનું 'યથાર્થ' જ્ઞાન સહેજમાં મેળવી લે એવા હોય છે. તમારા આંગળાં અને નખ ઉપરથી ટુંકામાં આટલું કહી શકાય. સાધારણ રીતે હસ્તરેષા જોવામાં સ્ત્રીનો ડાબો હાથ હોવો જોઇએ, પણ તમારામાં એક સ્ત્રી કરતાં પુરુષનાં લક્ષણો તથા સાદસ વિશેષ દેખાય છે. તેથી તમારા જમણા હાથની ખુદી હથેળી તરફ મારી અચાનક નજર પડતાં તમારી ભાગ્યરેખા ભગભગ આ જ વચે મેં તુટેલી જોઈ. તે પાછી થોડેકથી શરૂઆતમાં એક ચવતું ચિહ્ન જેને અંગ્રેજીમાં 'Island' કહેવામાં આવે છે, તેની સાથે શરૂ થાય છે. ભાગ્યરેખામાં ભંગ આશ્વત બતાવે છે અને એક હિંદુ સ્ત્રી જ્યારે ચાંલ્લો નથી કરતી ત્યારે એ આશ્વત તે તેનું

વૈધવ્ય છે. તમારે કપાળે પણ ચાંદનો નથી, તેમ તમારી ભાગ્યરખા લગલગ આ જ વયે તૂટેલી છે, એટલે મેં તમને વિધવા માની લીધાં. વળી પાછી તમારી ભાગ્યરખા યવના ચિહ્નથી શરૂ થતી હોવાને લીધે તમે કાંઈ અયોગ્ય સ્થળે ગ્રેમ કરવો શરૂ કર્યો છે. તમારા વિચારો ક્રાંતિકારક હોવા છતાં સંસ્કારી હોવાને લીધે સમાજની કશીયે પરવા વિના તમે પુનર્લેખ કરો એ બનવાનું છે. સાથે તમારું હૃદય અતિશય કોમળ (soft) હોવાને લીધે તમે લોકોનો કટાક્ષ ન સાંભળવો પડે એમ કરી નાસી છૂટે એ પણ બનવાનું છે ! આટલું કહ્યા પછી હવે મને તમારું નામ તેમજ કામ જાણવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે એમ હું માનું છું !

‘ખરેખર ! તમે જાતે અદ્ભુત ન હો તોયે તમારો અભ્યાસ અદ્ભુત રીતે ઉડો છે એમ હું માનું છું. પણ હવે મારી વાત:- મારું નામ રૂકમણી, મારાં પૈસાપાત્ર માખાપે મને લાડકોડમાં ઉછેરી બજારીગણાવી મોટી કરી, અમારી જાતિના એક યુવાન સાથે પરણી. આ યુવાન ખીજ રીતે બલે લાયક હો, પણ તે વધારે પડતી ધાર્મિક વૃત્તિવાળો હોવાથી મારો મેળ તેની સાથે બેસે નહિ. મારા સંસારાની ખાવાપીવાની આબડબેટ અને બોલવા ચાલવાની તેમજ હરવા ફરવાની મર્યાદાએ મને અકળાવી મૂકી. ધરતું કામકાજ મારી મરજી મુજબ કાંઈયે વિસામા વિના કરવા હું તૈયાર હતી, પણ તેમાં કાંઈ પોતાનું કહાપણ ડાળવા આવે તો મને પસંદ પડતું નહિ. ટુંકમાં હું એટલી સ્વતંત્ર રીતે ઉછેરેલી હતી કે એક વખત તો મને લાગેતું બંધન પણ અનાવશ્યક લાગ્યું. એટલામાં મારા પતિ મુજરી ગયા અને હું વિધવા થઈ. મારા વિચારો તો પહેલેથી જ બંડખોર હતા. મારાં બધાં મા-આપને હું ગાંઠતી જ નહિ હતી. એટલે સ્વતંત્ર રીતે મારા કાંઈ મનમાન્યા પુરૂષ સાથે પુનર્લેખ કરવાનો મેં ઠરાવ કર્યો. અમારા જ માળાની સામે રહેતા એક ખુબસુરત, અંગ્રેજી ફળ-

વણી પામેલા અને સુધરેલા વિચારના નવજીવાન ઉપર મારી દ્રષ્ટિ ફરી. મારા પતિ જીવતા છતાંયે અમારું મન એકબીજા પ્રત્યે ખેંચાતું હતું, એ હું તમને કહી દઉં. જે અમારી જ્ઞાતિમાં તથાકનો રિવાજ હોતો તે જરૂર મારા પતિ સાથે તથાક લઈ મેં પેલા નવજીવાન સાથે ઘર માડ્યું હોત. પણ અફસોસ ! આપણા નિષ્કુર હિન્દુસમાજ ! એને તો પેટ્રોલ છાંટી સળગાવી મૂકવો જોઈએ ! મારાં જેવાં કેટલાં બધાં કળેડાંએ એ સમાજસીતમની ભઠ્ઠીમાં અકાળે બળી જતાં હશે પણ મારા પતિના અવસાન પછી તો મને એ નિષ્કુર સમાજની પરવા રાખવાની જરૂર નહિ હતી. મેં નિશ્ચય કર્યો અને મારા પ્રિય સુંદર પ્રિયતમે મને સમાજસીતમની ભઠ્ઠીમાંથી તારવાડું ‘પણ’ લીધું. અમે બંને એકબીજાને સંકેતરથે જોવા લાગ્યા. અમારા બે વચ્ચે પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો. અરે, અમે જે ‘કેળવણી’ લીધા વગરનાં નિરક્ષર રહ્યાં હોત તો આવા સંજોગોમાં એમને કેવી મુશ્કેલી નહીં હોત તેનો વિચાર કરો ! મારાં સાસુસસરા અને મા-બાપને અમારાં મિલનની વાતની ખબર પડી અને લોકોમાં એ વાત ચર્ચાવા લાગી. મારાં મા-બાપે મને મારે સાસરેથી બોલાવી લઈ ઘેર રાખવા માંડી અને એ રીતે હું મારા પ્રિયતમથી વિખુટી પડી. એક વખત લાગ મળતાં મેં મારા પ્રિયતમ ઉપર કાગળ લખ્યો. તેનો જવાબ ન આવ્યો. મેં એને માટે ખાનગીમાં તપાસ કરાવી તો ખબર પડી કે તે તો ત્યાંથી કાઢી બીજે ઠેકાણે રહેવા ચાલ્યા ગયા છે. શરૂઆતમાં જ મારા પ્રિયતમે મને સૂચવેલું કે અમારે મુંબઈ છોડી કલકત્તે કે કાંઈ બીજે સ્થળે પુનર્જન કરી ઘર માડવા નાસી છૂટવું, પણ મેં અભાગણીએ થોડી રાહ જોવા કહ્યું. આજ તો હું છાપામાં તમારી બાહોશીની તારીફ વાંચી મારા પ્રિયતમનો પત્તો મેળવી આપવા દેવદર્શનને જ્ઞાને તમારે ત્યાં આવી છું. મને તો શક છે કે મારાં મા-બાપે કે સાસુસસરાએ લોકલજનની બીજા મારા પ્રિયતમને પોતાની રહેવાની જગ્યાએથી ખસવાની ફરજ પાડી હોય, કે તેને ધમકી

આપી ત્યાથી નસાડી મૂક્યો હોય. આ મારી દુકામાં આત્મકથા છે. આટલું કહી તે બાઇ ચુપ રહી અને આંસુ લુછવાને બદલે પોતાનો નાનો રૂમાલ આંખ આગળ લઇ જઇ તે ડચકું ખાતાં બોલી: 'મારા પ્રિયતમનો તમને પતો લાગે તો જરૂર એને કહેજો કે મારું હરણ કરી મને લઇ જાય.'

'બાનુ! તમારા તરફ મારી દિલસોજી છે અને જો કે, આ સમય, સ્થળ કે પ્રસંગ સંસારસુધારાપર કે હિન્દુસમાજ ઉપર વાદ-વિવાદ કરવા માટે અનુકૂળ નથી, છતાં મારે કહેવું જોઇએ કે આપણા સ્વચ્છંદને ખાતર માબાપ કે સમાજને દોષ દેવો ઠીક નથી. આ દુનિયામાં દોષરહિત કોઇ પણ નથી અને પુનર્જન્મ તેમજ પ્રારબ્ધ કર્મની વાત બાબુએ કહતાં મને તો તમારા સ્વચ્છંદી વર્તન કરતાં સમાજનું બંધારણ જોઇ દોષવાળું લાગે છે. એ જો હો તે હો. તમારા પ્રિયતમનો પત્તો મેળવી આપવાનું કામ હું ખુશીથી સ્વીકારું છું. મને તમારું તેમજ તમારા પ્રિયતમના જૂના રહેઠાણનું ઠેકાણું આપો, તેમજ તમારા પ્રિયતમની બની શકે એટલી બારીક માહિતી આપો અને પછી નિશ્ચિંતપણે મારી રાહ જુઓ.'

જવાબમાં તે બાઇએ મને જોઇતી સર્વ વિગત પૂરી પાડી અને પછી તે ઉઠી. જતાં જતાં તેણે મારા કામના બદલામાં એક હીરાની વીંટી આપવા માંડી, પણ 'પાછળથી થઇ રહેશે' એમ કહી તે સ્વીકારવા મેં આભાર સહિત ના પાડી.

તે ગઇ ને સૂર્યકુમાર તેને ઠેક દાદર સુધી વળાવી આવી ઓરી-સનું દ્વાર બંધ કરી મારી સામે આવી ખુરસીપર બેઠો.

'હવે શો કુકમ છે?' તેણે કહ્યું.

'કાંઈ નહિ! કામ બહુ અધરું નથી, પણ આ સમાજ સામે બળવો કરવાની ધગશ ધરાવનારી યુવતી ઉત્સાહના અતિરેકમાં ગમે તેવા સ્વચ્છંદને સંસારસુધારાનું નામ આપી કુવામાં પડવા

તૈયાર થઇ છે, તેને ઇશ્વરકૃપા હોય તો બચાવવા અને નહિ તો આ સુધારાની ડીંગ મારનારાઓનો સંસાર, કહેવાતો સુધારો કીધા પછી કેમ હેડે છે તે જોવા મેં આ કામ હાથમાં લીધું છે. કારણ, શરૂઆતમાં આવા સુધારા જાપે ચઢી ખુબ વખાણને પાત્ર થાય છે, પણ જે અર્થે એ સુધારો કરવામાં આવ્યો હોય તે અર્થ પાછળથી સરે છે કે નહિ તે બાબત તો આપણે જાણ્યતા ચે નથી હોતા; એટલે એ કહેવાતા સુધારાથી સંસાર દુઃખી થયો કે સુખી તેનો ક્યાસ આપણે કાઢી શકતા નથી. આમ છતાં હું ઇચ્છું છું કે એ બન્ને જ્યાં હો ત્યાં સુખી રહો.'

આમ કહી હું ઉઠ્યો અને સૂર્યકુમારને કેટલીક સૂચના આપી બહાર નીકળી પડ્યો.

બીજા દિવસથી મેં રૂકમણીનું કામ હાથમાં લીધું. પ્રથમ તો મેં એને આપેલે ઠેકાણે એના પ્રિયતમનો પ-તો મેળવવા શોધ ચલાવી, પણ મને તેમાં નિષ્ફળતા મળી. એક માસ તો એમાં જ નીકળી ગયો, પણ કામમાં પ્રગતિ નહિ થતાં મેં રૂકમણીને મળવાનો પાછો વિચાર કીધો. મારા મદદનીશ સૂર્યકુમારને સ્ત્રીના વેશમાં એને મળી આવવા અને કાંઈ વધુ બીના બની હોય તો તે જાણવા મેં એને ત્યાં મોકલ્યો, તો ત્યાં કોઈ રૂકમણી નામની સ્ત્રી જ આજ દશકાંઓ થયાં નહિ રહેતી હોવાનું જણાયું !

‘હવે ?’ સૂર્યકુમારે પૂછ્યું.

‘હવે શું? માંડી વાળો !’

અલબત્ત, એ કામ માટે તપાસ ચલાવાની અમે માંડી તો વાળી, પણ મારા દિલમાં એનો ખટકો રહી ગયો. આખરે માસ પર માસ ચાલ્યા જતાં એ વાત વિસારે પડી, પણ છ માસ વીત્યે મને સીમલાની પોસ્ટની જાપનું એક પરખીડિયું મળ્યું; તે ફોડતાં તેમાંથી કાગળ નીકળ્યો તે આ રહ્યો:—

“ માઇ ડીઅર પંડિતજી,

સહીસલામત રચેલેથી આ પત્ર લખી રહ્યો છું, એ ઉપરથી જાણીને કે હું તમારી શક્તિની કદર કરું છું. તમને યાદ હશે કે આજથી છેલ્લેક માસ પહેલાં તમારી માન્યતા મુજબ એક નૌજવાન વિધવા બાપએ એના પ્રિયતમનો પત્તો મેળવી આપવા તમને રોક્યા હતા. હું તો માનતો હતો કે મારી અદ્ભૂત વેશપલટાની કળાથી હું તમને મારા ચારિત્ર સંબંધમાં છેતરી શકીશ, પણ કબુલ કરું છું કે એમાં હું કંઈક અંશે ઠગાયો. તમને છેતરવા માટે વેશપલટો કે મોંના લાવો ઉપર ઉચિત ફેરફાર કામ લાગે એમ નથી. એ માટે તો હાથે પણ મોજાં ચઢાવવાં જોઈએ. તે મેં ચઢાવ્યાં નહિ હતાં, એટલે મારા હાથ ઉપરથી તમે કીધેલું ચારિત્રનિરૂપણ એક રીતે તો અક્ષરશઃ ખરું હતું. હું ‘એક રીત’ એટલા માટે કહું છું કે તમે માનો છો તેમ હું વિધવા નહિ, પણ વિધુર છું. આટલી વાત બાદ કરતાં તમારી હકીકત સાચી હતી. હું તમને મળ્યો તેના થોડા માસ જ અગાઉ હું ગૃહભંગ થયો હતો.

મારા બળવાખોર વિચારોને અમલમાં મૂકતાં રોકી રાખનાર મારી પત્ની જ હતી, પણ તે મરણ પામતાં મેં મારા વિચારોને અમલમાં મૂકવાનો નિશ્ચય કીધો. ત્યાર પછી સમાજ અને પ્રચલિત રાજપદ્ધતિ સામે બળવો ઉઠાવવા મેં મારું ઘર છોડ્યું અને મારા જેવા વિચાર ધરાવતા યુવાનોને સારા દેશમાંથી શોધી કાઢી મેં બળવાખોરોની એક ટોળી જમાવી. હું આ ટોળીનો પ્રમુખ થયો. એ દરમિયાન અમારા જેવા વિચાર ધરાવતી એક આંગલ નીહીલિસ્ટ યુવતી સાથે હું સમાગમમાં આવ્યો અને તેણે મને આકર્ષ્યો. અમારી ટોળીનો કાયદો છે કે ટોળીનો પ્રમુખ કે સભ્ય લગ્ન કરી શકે નહિ. આથી હું તે બાપ સાથે લગ્ન તો કરી શક્યો નહિ. પણ સંતતિનિયમનના શાસ્ત્રોએ શોધી કાઢેલાં કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરી હું તે બાપ સાથે લગ્નમુખ બોગવી શક્યો ! તમે કદાચ નહિ જાણતા હો કે સરકાર

રના સી. આઇ. ડી. ખાતાની જેમ અમે પણ એક જખરજરત સી. આઇ. ડી. ખાતું નભાવીએ છીએ, અમારી છુપી પોલીસ ઠેરઠેર પ્રસરેલી છે. સરકારી હુકમનો અમલ થાય તે પહેલાં તો તેનો વિગતવાર રિપોર્ટ અમને મળી જાય છે. અમારી ટોળીને પકડવા માટે સરકાર તમારા જેવા આહોશ ડીટેક્ટીવને રોકવાની મંત્રણા ચલાવી રહી હતી તે વાતની ખબર મળતાં જ તમારું પાણી માપવા અને બને તો તમારો 'કાંટો' છાંટી નાંખવા મેં તમારી મુલાકાત લેવાનું ઉચિત ધાર્યું. આપણી મુલાકાતની હકીકતથી તમે વાકેફ છો. પણ તે દિવસે તમે ક્રાધેલાં મારાં ચારિત્રનિરૂપણથી હું એટલો તો દંગ થઈ ગયો કે તમારા જેવા એક બુદ્ધિજ્ઞાણી દેશી ભાઈને દગાથી ઠાર કરતાં મારું દિલ ડાંખ્યું. હું જાણું છું કે આપણી મુલાકાત પછી તરત જ સરકારે અમારી ટોળીને પકડવાનું કામ તમને સોંપ્યું છે. જરૂર માનજો કે તમારા જેવા માણસ સાથે મુકાબલો કરવા મારા જેવો ખેલાડી ઉત્સુક હોય જ! હું બળવાખોર નીહીલિસ્ટ છું એ કબુલ, છતાં મેં સંસ્કારી યુવક છું. મારું ઘર ભંગ થયું પછી તરત જ તમારા કહેવા મુજબ એક અયોગ્ય સ્થળે મારો પ્રેમ ઢળ્યો. એને ખાતર મારી ટોળીના કાયદાનો ભંગ કરી લગ્ન કરવા હું ટોળીથી ભાગી છૂટ્યો હોત. પણ ટોળીને એમ દગો દેતાં મારું સંસ્કારી હૃદય ડાંખ્યું, અર્થાત્ લગ્ન કરવામાં તમારા કહેવા મુજબ મને એ 'ખુંચ' નડી! આકી મારા સસરા તેમજ પીઅર સંમંધની વાત મારી જાણીતી એક યુવતિની વાત ઉપરથી જોડી કહાડી તમને મેં કહી હતી એ સ્પષ્ટ કરવાની હવે કંઈ જરૂર છે? હું સતત ઉદ્વેગી છું. અતિ ધનલોભી છું. મનુષ્યદ્રષ્ટિથી અદ્રશ્ય થવાના રાસાયણિક પ્રયોગો કરવા પાછળ મારે લખલુટ ધન ખરચવું પડે છે. હમણાં જ મારો એ પ્રયોગ સફળ થયો અને હવે હું દુનિયાબરના સી. આઇ. ડી ખાતાને મને કે મારી ટોળીને પકડવાનો પડકાર કરવાની સ્થિતિમાં મૂકાયો છું.

વેશપલટામાં ચાંલ્લો કરવાનો બૂલથી રહી જવાને લીધે હું

વિધવામાં ખપી ગયો એ વાત જ્યારે સાંભરે છે ત્યારે તો હું તથા મારી પ્રિયતમા હસી હસીને ઢગલો થઈએ છીએ ! હવેથી એની બૂલ હું નહિ કરું એમ જો આ કાગળને અંતે ન જણાવું તો આ કાગળ અધુરો ગયો ગણાય ! હાલ તો એજ.

તમારી મુલાકાતની આતુરતાથી રાહ જોતા અને મારા પ્રિય-તમની શોધમાં નાહક તમને અફળાવી મેલ્યા તે માટે ક્ષમા ચાહતા
' નીહીલિસ્ટ 'ના

' ડાઉન વીથ ઇમ્પીરીઅલીઝમ અને લોંગ લીવ ધી રેવોલ્યુશન ' વાંચજો. "

આ કાગળ મેં ખુબ ચીપી ચીપીને એ ચાર વાર વાંચ્યો, ક્વરપરની છાપ, કાગળ વગેરે ખુબ બારીકાથી તપાસ્યાં અને પછી તે મેં મારા મદદનિશ્ચ સૂર્યકુમારને આપ્યાં. કાગળ વાંચતાં જ તે બોલી ઉઠ્યો ! ' ઓ ! તે જ દિવસે મેં એને સીના વેશમાં પુરૂષ ધાર્યો હતો. '

' શા ઉપરથી ? ' મેં પૂછ્યું.

' તે આવ્યો અને ગયો ત્યારે ચાલતાં પ્રથમ એ જમણો પગ ઉપાડતો હતો તે ઉપરથી ! ' તેણે કહ્યું.

' અરે એમ તો મને પણ એ પુરૂષ હોવાનો ભાસ થયેલો ! '

' શા ઉપરથી ? '

' એનો હાથ મને કાપ સ્પર્શિતો નહિ, પણ મરદનો લાગતો હતો તે ઉપરથી ! '

' અને છતાં આપણે ખંતે બન્યા !

આ જ વખતે અમને ઉભયને જાણે કે અંતરીક્ષમાં થતું હોયની તેમ કાપ્તું અદ્વૈતાસ્ય સંબળાયું ! તે સાંભળી અમારાં મોં દિવેલ પીધા જેવાં થયાં અને હવે ચિત્રકાર બસે અમારાં બન્નેની સીકલની નકલ ઉતારી લે !

પરોપકાર

સમજ્યા ને ? દુનિયામાં પરોપકાર જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. ધર્મશાસ્ત્રો પોકારી પોકારીને કહે છે, કે 'ભાઈઓ ! પરોપકાર કરો ! પણ પરોપકાર શું કરે શીગોડું ? મેં પણ મારી શક્તિ મુજબ ઠીક ઠીક પરોપકાર કરીધેલો, પણ એ પરોપકારને ખાતર જ ન્યાતિલાઓએ મને ન્યાતબહાર મૂક્યો અને જેમને મેં આશ્વત્થમાંથી છોડાવી પરોપકાર કરીધેલો તેમણે મગજની કમાન છટકાવી મારી સાથે હાડવેર ખાંધ્યું ! શો ભુલમ છે !

અચરતલાલ ધનપંચક મારા લંગોટિયા મિત્ર હતા. મિત્ર એટલે અવરનવર એકબીજાને ત્યાં જમવા ખાવાનો વ્યવહાર હોય જ એ દેખીતું છે. મારી ઉંમર વર્ષ વીસની હતી તોય ગરીબ હોવાથી હું 'જઘાતીઓ' જ રહી મર્યો હતો. રાજેશ્રી ધનપંચકનું વય સોળ વર્ષનું હતું, પણ ધનવાન હોવાથી એમનું વેશવાળ બહુ ન્હાની વયમાં ન્યાતના એક પ્રતિષ્ઠિત તેમજ પૈસાપાત્ર કુટુંબમાં થયું હતું. 'યથા નામા તથા ગુણા' જેવા ધનપંચક માટે એના સાસરીઆનો ઠીક અભિપ્રાય નહતો. પણ જમાઈ પડ્યા એટલે સાસરામાં સત્રાટ્ પંચમ જ્યોર્જ જેટલો એનો મરતબો હતો ! મારા મિત્ર ધનપંચક ઉદ્દેશ અચરતલાલ એનો ઠીક લાભ લેતા. હજી લગ્નમંથીથી તો જોડાયા નહિ હતા તો યે વહુ ઉપર એમનો દોર હીઝ હાઇનેસ ધી નવાળ-જાદા મીર મોસુફઅલીખાન જેટલો હતો ! ન્યાતમાં વિવાહ આજ-ડવાનો રીવાજ નહિ એટલે બેટમજી તો સમજેલા કે "સસરીની જવાની છે ક્યાં ?"

એક વખત વહુજી જમવા આવેલાં. પહેલેથી જ પોતાની સેહ

પાડવા અચરતલાલે કૃત્રિમ ક્રોધ કરી વહુજીને થાળી ઝાપડી ! 'રાંડ ! કશું'તું કે પહેલી આવજો તોયે આજ મોડી આવી. તારો બાપ પૈસાદાર, એટલે અહીં તેનો સેક જતાવતી હશે કેમ ? લગન કરીને ઘેર તો આવ, પછી જોઈ લઉં છું' તને ને તારા બાપને !' વહુજી પણ હતાં બોધદા જેવાં ! જેમ તેમ સાસરામાં વખત વીતાડી વહુજી પીયર આવ્યાં અને માઆપને મનેલી વાત કહી. વેશવાળ કરતાં પહેલાં સ્વભાવે ગાય જેવા ગરીબ દેખાતા જમાઇરાજને, વેશવાળ પછી આમ રૂઢ સ્વરૂપ ધારતા જોઈ પીયરીઆઓએ કપાળ ફૂટ્યાં ! આણી તરફ અચરતલાલનાં માઆપ એને વારવાને બદલે ઉલટાં હસીને ઉત્તેજન આપતાં હતાં ! 'આપણો કોકો કંઈ થોડો હોંશિયાર નહિ ! જોને અત્યારથી જ વહુને કેવી મોમ જેવી બનાવવા માંડી છે તે ! જરા તુંયે હોંશોઆરી રાખતો જા, નહિ તો રહી જશે વાંઢો !' અચરતલાલનાં માતૃશ્રી એક વેત જાતી કુલાવી પોતાના દીકરાનાં વખાણ કરતાં અને મને એ નિમિષે શિખામણ આપતાં ! મને તો હમેશાં લાગતું કે અચરતલાલ જેવા ઉદ્ધુને પનારે પડેલી બાઈ ભાગ્યે જ સુખી થાય. જમાઇનાં કુળશીલ જોયા વગર માત્ર પૈસાની જ યોગ્યતા પર નાનપણથી વેશવાળ જોડી રાખનાર માઆપોની અક્કલપર આફરીન ! તેમાંયે લગન પહેલાં વરવહુનાં કુળશીલમાં વંધો પડે તો એમનું વેશવાળ તોડી શકાય એમ ધર્મસિંધુની સ્પષ્ટ આગ્રા છતાંયે જે ન્યાતમાં વેશવાળ ઓછાંડનારને જન્મ-ન્યાત-નિકાલની સજા કરવાનો ધારો છે તે ન્યાતમાં છોકરા છોકરીના વિવાહ માત્ર પૈસાજ જોઈ ન્હાનપણથી કરી રાખનાર હૈયાફૂટા માઆપોની અક્કલપર તો દશહઝાર આફરીન ! આમાં વિધાતાયે કંઈ થોડો ભાગ નથી ભજવતી ! ધણા હોંશીઆર માણસોને વિવા'ના કામમાં જીકડ ખાતા મેં જોયા છે. વિવાહ ન્હાનપણથી જ કરવાથી નિર્દોષ પ્રીતિ ફળવાય છે, તેઓ એકબીજાના ગુણદોષ પારખી જાય છે, વહુ સાસરીયા તરફ પોતાનો પ્રેમ ફળવે છે, સાસરાનાં રીત રિવાજ કામ

કાજ વગેરે જાણી જાય છે અને લગ્ન પછી સાસરે આવતાં એને કાંઈ ઓછું લાગતું નથી. વિવાહ કરતા પહેલાં એકબીજાનાં કુલશીલ્પ જોયા છતાં યે ભવિષ્યમાં કાંઈ ખોટું ન થાય માટે એકબીજાના જન્માક્ષર પણ મેળવાય છે. આટલી સાવચેતી પછી યે વેશવાળ દરમ્યાન વર વહુમાંથી કોઈના યે કુળશીલ્પમાં વાંધો દેખાય કે તરત જ એ વેશવાળ ઓછાંડી નાખવાની ધર્મસિંધુની સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે. આટલી ખચરદારી અને અગમચેતી રાખવા છતાં યે ઉપલી પદ્ધતિએ કરેલા હાલના વિવાહ ઘણું ખર્ચ નિષ્ફળ કેમ નિવડે છે ? અંગ્રેજ લોકોના જેવી સ્નેહલગ્નની પદ્ધતિ તરફ લોક કેમ દબ્યા છે ? મારા નમ્ર મત મુજબ તો આપણી પદ્ધતિ નિષ્ફળ નીવડવાનું કારણ વિવાહ કરવામાં વધી ગયેલો ઢાંગ છે ! રાજેશ્રી અચરતલાલનાં કુળશીલ્પ ને જન્માક્ષરનો મેળ બધો પૈસામાં સમાયેલો હતો ! સર્વે ગુણાઃ કાંચનમાશ્રયન્તે એટલે એવા વિવાહ નિષ્ફળ નીવડે નહીં તો શું થાય ? વેશવાળ એ કોન્ડ્રાકટ છે. યોગ્ય કારણસર યોગ્ય રીતિએ એ કોન્ડ્રાકટ તોડી શકાય છે. લગ્ન એ ધર્મબંધન છે અને તે તોડી શકાતું નથી. આવી આર્ય-પદ્ધતિ હોવાથી વેશવાળના સમય દરમ્યાન ઉંચાં થયેલાં મનવાળાં પતિપત્ની લગ્નગ્રંથીથી જોડાય તો શો અનર્થ થાય તેની માત્ર કલ્પના ન કરી લેવી !

અચરતલાલની વહુની આંખો જરા ખગડેલી હતી. દાકતરે એને ચશ્માં પહેરવાનો અભિપ્રાય આપ્યો, તે મુજબ એ ચશ્માં પહેરતી. સામરેથી જન્મવાનું આમંત્રણ આવતાં એ ચશ્માં પહેરી ગઈ. મને પણ નહોતરૂં હતું. અચરતલાલે ચશ્માં પહેરીને આવેલી જોઈ વહુને શેષ ભરી : ‘રાંડ ! આંધળી ! આવી આંખ કુટેલી વહુ મારે નશીબે કાણું ચ્હોટાડી ! બા ! બા ! એને કહે કે ચશ્માં કહાડી નાખે, નહિ તો મારો મિળજ જશે તો એક થપ્પડ ચોડી દઇશ.’

‘હા હા ! અત્યારથી તે ચક્ષ્માં શાં ! અમે તો ન્હાના હતા ત્યારે કંઈએ પહેરતાં નહિ’. હેતાળ માતૃશ્રીએ ટાપસી પૂરી !

વાંદરાને દારૂ મળ્યો ! અચરતલાલે તો આકૃતિકું નેચા વગર વહુજીને એક તમાચો જડી દીધો ! થયું ! વહુએ રડી દીધું ! મારી આંખમાંએ તસર છુટી ! આ જીવન ?

‘ભાઈ ! આ શું ? આ આપણી આબરૂ ?’ મેં કહ્યું.

‘હવે ખેસને ડાહ્યલો થતો ! આવશે એટલે બધી ખબર પડશે. ચાલ તારે નોંધતી હોય તો લઈ જા, તને એ આંધળી ભેટ આપું છું !’ અચરતલાલે વહુને કૃષ્ણાર્પણ કરવા માંડી.

પણ હું માનું છું કે અચરતલાલે એ વાક્ય મારે માટે કોઈ શુભ યોગ્યડીઆમાં જ ઉચ્ચારેલું ! તે ધીરે ધીરે આપણે નોંધશું.

વહુજી પીયર જઈને ખૂબ રોયાં. ત્યારથી એના બાપે એને સાસરે મોકલવી બંધ કરી. ધનપંચકને સસરાજીએ એક વખત જમવાનું આમંત્રણ આપી એને ભણવા ગણવાની અને સારી ચાલ ચલાવવા માટે બહુ બહુ શીખામણ આપી. ‘પણ એ શાળો મોટો શીખામણ દેનારો કોણ ? પૈસાદાર એના ધરનો !’ એમ કહી અચરતલાલ તો ઉલટા વધારે ચમ્પા ! નઠારા છોકરા સાથે નઠારાં કર્મ કરવાં, ધરમાંથી ચોરી કરવી વગેરે એનાં અપલક્ષણો દિવસે દિવસે વધતાં ગયાં. સાસરીઆઓએ છોકરીના વિવાહ ઓછંડી નાખવાનું સાહસ કરવાનો ઠરાવ કીધો; પણ વિવાહ ઓછંડી જવું ક્યાં ? ઓછંડેલી છોકરી લે કોણ ? ન્યાત ન્યાતખહાર કાઢે તેનું શું ? સસરાજી ભણેલાગણેલા હતા તો યે છોકરીના ભલા ખાતર ન્યાતની ખફગી વ્હોરી લેતાં ડર્યા ! સાસુ જરા વધારે જાતીવાળી હતી. અચરતલાલના વહુ તરફના વર્તન માટે હું દિલગીર છું એવું સાંભળી મને એણે ખોતાને ત્યાં બોલાવ્યો. ‘જીઓ ! શાંતિલાલ ! તમારા

મિત્રને કાંઈ કહો તો સારું ! હજી અત્યારથી જ અમારી છોકરીને દુઃખ દે છે તો આગળ જતાં એ શું કરશે ? છોકરી મોટી થવા આવી, અમારે એને પરણાવવાનો એ વિચાર કરવો કે નહિ ?

‘તમારી પુત્રીને જો હમણાં પરણાવવાનો વિચાર કરશો તો હું દિલ્લગીર થઈશ’. મેં કહ્યું.

‘ત્યારે ? એમણે પૂછ્યું.

‘વિવાહ ઓછાંડો તો ? મેં અચાનક જ પૂછ્યું.

‘ઓછાંડીને પછી આપવી ક્યાં ? ન્યાતમાં વર ક્યાં છે ?’ અચરતલાક્ષનાં સાસુએ પૂછ્યું. ‘મારા જેવાં તો એને મન વટાવમાં હતાં !’

‘ધારો કે કોઈ વર મળે તો ?’ મેં પૂછ્યું.

‘ચાલો તમે તૈયાર થાઓ છો ?’ સાસુએ અર્ધ મશ્કરીમાં ચોખ્ખો ચોખ્ખો.

મેં તો વિચાર જ કરી રાખ્યો હતો. અચરતલાક્ષ જેવા નિષ્કુર વરને પનારે એ પડે તેના કરતાં હું શું ખોટો ?

‘તમે તો કદાચ મશ્કરી કરતાં હશો, પણ હું તો એટલો ‘પરોપકાર’ કરવા તૈયાર છું.’ મેં હસીને કહ્યું.

થયું. આખરે એ વાત ચર્ચાઈ અને અચરતલાક્ષે ન્યારે સાંભળ્યું કે એમની ઓછાંડાયક્ષી વહુનો હું જ ઉમેદવાર છું ત્યારે તો એમણે મને અને મારી સાત પેઢીને નવ નવ કટકે ગાળો દીધી ! અચરતલાક્ષનાં ‘લાયક’ માતૃશ્રીએ પણ જાત જણાવવામાં કાંઈ ઓછપ નહિ રાખી ! મને તેની થોડી જ પરવા હતી !

‘પણ એક જ શરતે હું લગ્ન કરવા તૈયાર છું. હું એ લગ્ન છપાછપ કરવા માગતો નથી. ખીલકુલ જાહેર રીતે, સર્વ જાણે એમ

મારે લગ્ન કરવા છે. છૂપાં લગ્નમાં મને શ્રદ્ધા નથી! મેં મારા અભિપ્રાય જણાવ્યો.

‘પણ સહામાવાળા ‘ઇનજંક્શન’ લાવશે તો?’ હવે મસરાએ શ્લોકો બતાવી.

‘બહુ બહુ તો એ ઇનજંક્શનથી છોકરી વયમાં નથી એમ કરો થોડો વખત લગ્ન અટકાવી શકશે. બાકી તમે તે હું મજબુત હાથે તો સહામાવાળા જખ મારે છે.’

આખરે વિવાહ ઓછાંડાયા અને અમારાં લગ્ન થયાં; આફતની શી ઝડી અમારાપર તૂટી પડી તે વર્ણવવાનું આ સ્થળ નથી. લગ્નને દિવસે જ માની લીધેલા અપરાધીઓનું કરું જે સાંભળ્યા વગર અમને ન્યાતે ન્યાતબહાર મૂક્યા! અચરતલાલ અને એના ઘરના તે દિવસે સમજ્યા કે ‘ઇડરીઓ ગઢે જત્યા!’

જીવનભર ન્યાતબહાર રહેવાના સંકલ્પ સાથે જ મેં આ પરાપકાર કરેલો, એટલે ન્યાતની ‘દેશનિકાત્ર’ની સમજથી મારું રૂંઘું સરખું જે ફગડયું નહિ, પણ મને જે લાગે છે તે એ કે બધા જ ‘પરાપકાર’ના બદલો શું આવે હશે!

પરિવર્તન

એનું નામ હતું તો ભરતકુમાર, પણ અમે એને લદાલાઇ કરીને બોલાવતા. પોતે વકીલ હતા. વકીલાતમાં એમણે 'ચીસમચોડા' દીક્રે ભેગા કીધા હતા એટલે એ લહેરથી રહેતા ! શોભાની ખુરસી જેવાં એમનાં ધર્મપત્ની નામે વિરંચીબહેન મુંબઇ યુનિવર્સીટીનાં ગ્રેજ્યુએટ હતાં. એમની પુત્રીનું નામ કર્ણિકુમારી હતું, પણ આ અરબી નામ કોણ જાણે ક્યા ચોવડીઆમાં પાડવામાં આવેલું, કે તે કોઇને મ્હોડે શુદ્ધ રીતે ચડેજ નહિ ! લદાલાઇના ખાનસામાં દખ્ખશંકર એને કણકબોત કરીને બોલાવતા. કોઇ તો વળી એમને કનકતારા જ કરેતા ! હશે ! બહુ બહુ સંસ્કૃત શબ્દકોશ ઉથલાવી ઉથલાવીને શોધી કઢાડેલા આ બંગાળી નામપર લાંબી સરેહ કરવામાં પણ પાપ છે બલ્કે પરિતાપ છે, એટલે એ વિષયમાં આપણે અત્રેથીજ વિરમીશું.

આજે રવિવાર હોવાથી લદાલાઇ ને વિરંચીબહેન પુત્રી કર્ણિકુમારી સાથે કોલાબા રેકલેમેશન સુધી પોતાની મોટરમાં ફરી આવી પાછાં આવતાં 'ધોધાની ગાડી' નામની નવી પડેલી ફિલ્મ જોઇ ઘેર આવી જીએ છે તો ભટજી દખ્ખશંકર નહિ મળે ! બાપટ ઘાટીને પૂછ્યું કે ભટ ક્યાં ગયા છે, તો એ સજ્જતનો દીકરો કહે 'મલા માહિત નાહિ !' થયું ! કર્ણિકુમારીનું મ્હોં લેવાઇ ગયું, વિરંચીબહેન ફ્રેન્ટ મારતાં લગભગ સહજમાં બચી ગયાં અને લદાલાઇ ! એમનાથી પણ વધે મ્હોડે 'હ' કરીને બોલાઈ ગયું ! કોઇ પૂછશે નહિ કે આટલા ભટજીના જવાપર કે આવવાપર આ પૈસાદાર ને સુશિક્ષિત કુટુંબ દિલ્લીગીરી કે ખુશાલીમાં કેમ ફેરવાઇ જતું હશે !

ધધરે માણસનું પેટ સરખું તે સાથેજ ભૂખ પણ સરજી અને ભૂખ સરખી છે એટલે સહેજ વિચારશે તો માલમ પડશે કે શેડીઆઓની ખુશાલી ને દિલગીરીનો લગામ આ દખ્ખશંકરોના હાથમાં જ છે એમ વગર કહી સાબીત થઈ જાય છે ! લાંબાનું ટુંકું કરી કહીએ તો ભદ્રાભાઈના કુટુંબમાં કોઈનેયે રસોઈની ગમ નહિ હોવાથી ભટજીના જતાં ત્રણે જણ વિચારમાં પડી ગયાં હતાં !

‘પપ્પા ! મ્હને તો એવી કકડીને લાગી છે કે બસ જે હોય તે ખાઈ જાઉં !’ કણિંકે આખરે જીલ ખોલી.

‘કણું બેટા ! હું એજ વિચારમાં છું. આપટને બોલાવ, આપણે એની સાથે મસાણુ કાંઠા લોજમાં ત્રણ ભાણાનો ઓર્ડર મોકલીએ !’ ભદ્રાભાઈએ કહ્યું :

‘હી, હી, Don't you suggest it dear ? તે દિવસે લોજની દાળમાં કોકમ સમજી કાંદો નીચોવી નખાયો હતો તે ભૂલી ગયા ? આપરે ! એ વાત જ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે તો મને વોમીટના ઉબકા આવે છે ! No, no, Don't ! અત્યારે તો મ્હા ને ફેકપરજ શુક ગુજરીયું. કણું બેટા ! જા તો, ઉભી ઉભી પાસેના ખોદાદાદા ઇરાનીની દુકાનેથી ચાર ફેક લઈ આવ તો !’ વિરંચી ખડેન બોલ્યાં.

‘જાલી, ’ આપણી કણું હવે મોટી થઈ. એને વગર સમજ્યે જ્યાં ત્યાં એકલી મોકલવાનું મને રૂચતું નથી. આપટને મોકલ, નહિ તો લાવ હુંજ જાઉં છું, ખીજું કાંઈ ઠીક હશે તો તે પણ લેતો આવીશ !’

અરધા કલાકેલા ગેલીસ પાછા ખભે ભરાવી બહાર નીકળેલું ખમીસ પાછું પાટલુનમાં ખોસી જોકેટ ને હાફેટ ચડાવી ભદ્રાભાઈ આપટને મ્હા તૈયાર કરવાતો હુકમ આપી ઇરાનીનાં ‘રેસ્ટોરાં’ તરફ ઉપડ્યા. એ ફેક તેમજ સંગીત ચીવડો લઈને ઘેર આવ્યા

એટલે બાપટે ચ્હાની ટ્રે અને કીટલી તૈયાર કરી દિવાનખાનામાં ટીપોયપર લાવીને મૂકી. લદાલાઇ અને કુટુંબીજનો ટીપોયની આસપાસ ખુરસી નાખી બેઠા અને લલિત હાંદની ચીસો સાથે સંગીત ચીવડો ખાતા અને કેકનાં બચકાં ભરતા મામલો જ્યાં અરધી મળલે પહોંચ્યો ત્યાં તો બાપટનો બોમ્બ ફુટ્યો !

‘ શેઠ ! ઉઘાં સકાળી મી નાઇ ચેણાર ! ’

‘ કા, બરા ! ’ કેકનો દબ્બુસો ચાવતાં અટકી જઇ વિરંચી બહેને બાપટને હરણુકાડ ડોળે જોઇ રહેતાં પૂછ્યું.

‘ આજ રાત્રિ મલા બોટીવર જાયચા ! ’ બાપટે કહ્યું.

‘ અરે, બોટીવર જાયચા તે પાછા મરશો ક્યારે ?-કે તેં પણ લદાની સાથે મસાણે પહોંચવાનો વિચાર રાખ્યો છે ? આ કંઈ માણસો છે ? શાળાઓ, બોબો ભરી ભરીને પગાર ઝાંસતાં ચે વખત કવખત લોહી ચુસી રહ્યા છે ! એ ઇશ્વર, આ ત્રાસ ! ’ લદાલાઇ ઉઠ્યા ઉઠ્યા ! વિરંચી બહેન આંખ મીંચી ગયાં, એ ભયે કે વખત છે બાપટ ઘાટી શેઠના મિત્રજથી ગુસ્સે થઇને નોકરી છોડી ચાલ્યો જાય ! આખરે એની ખાત્રી થઇ કે બાપટે કાંઈ એવું સાહસ કીધું નહિ હતું એટલે એણે ધીમે ધીમે આંખ ખોલી અને આસ્તે રહીને લદાલાઇને કાનમાં કહ્યું : Dear ! Don't you tease him ! ’ પછી બાપટ તરફ જોઇને એ બોલ્યા : ‘ વાર, બોટ-પરથી પાછો ક્યારે આવશે ? ’

બાપટે કાંઈ જવાબ દીધો નહિ. બોધલા જેવા લદાલાઇને આજ ધણે દિવસે નેણુ ફેરવતાં જોઇ એ કંઈ આલો બન્યો હતો ! આજનો રંગ એને કંઈ ઓરજ લાગ્યો ! લટનું અને એનું સહિયાર હતું. લદાની અનેક જાતની ‘ ચસ્મચોરી ’ બાપટ જાણતો, પણ તે શેઠ શેઠાણીથી ઢાંકતો અને બદલામાં બાપટ ‘ આંગલી શાઇપાક ’

ભટ્ટાને હાથે પામતો ! આપટ પણ કાંઈ શાહુકાર નહિ હતો, એ પણ ભટ્ટનાજ 'ટેક્સચર'નો હતો.

ત્રીસ રૂપિયાના પગારથી શરૂઆત કરી એ વખત નોકરી હોટી જવાનું 'અક્ષટીમેટમ' આપી ભટ્ટ, દરેક વખતે પગારમાં દશ રૂપિયાનો વધારો કરાવી પચાસ સુધી પહોંચ્યા હતા. આપટ પણ એજ તરફીઅથી વીસનો આંકડો કુદાવી ત્રીસ સુધી પહોંચ્યો હતો. ભટ્ટને આજે એના પિત્રાઈમાં કાણે જવાનું હોવાથી આપટને એ વાત ખાનગીમાં જણાવી શેક શેકાણીની ગેરહાજરીમાં એ વગર રળએ પોણ થઈ ગયા હતા. એને સોળ દિવસનું સૂતક પડતું હતું પણ શેક શેકાણીને સૂતકીની રસોઈ જમવામાં જરાયે બાધ આવે એમ નહિ હોવાથી કદાચ રળ નહિ આપે એ બીકે કહ્યા વગરજ એ સટકી ગયા હતા. સોળ દિવસ બાદ પાછા આવતાં શેક રાખશે કે નહિ એની એને જરાયે પરવાલ નહિ હતી; કારણ પાડોશના બંગલાનાં નવલખ્હેન એને સાક રૂપિયે રાખવા રાજી હતાં ! પણ આપટનું તેમ નહિ હતું. બીજે એને ત્રીસ રૂપિયા આપનાર કોઈ ભાગ્યેજ મળે. શેકનો કોઈ દિવસ નહિ ને આજેજ મિજાજ વિક્કરેલો એમ એણે 'મઠો પીવાનો' વિચાર કીધો.

'બરા, તર આજ બોટીવર મી નહિ જવેય ! ભટ્ટનામી નાઈ ને મી નાઈ, તર શેકાણીલા કામની તકલીફ પરેય, એટલે મી નાઈ જાણાર ! બરા કા !'

આપટે ભાર મૂકીને 'મઠો પીધો', પણ ખરી વાત તો એ હતી કે એ કમઅખતને 'બોટીવર' જવાનું હતુંજ નહિ પણ ભટ્ટાની ગેરહાજરીમાં 'શાઈપાક'નાં તપેલાં એને અહડાવવાં પડશે કે ઠેક ને ચ્હા પર શુક ગુજરવી પડશે અથવા શેકના કોઈ સગાને ત્યાં જમવા જવાનું થતાં ધરનું ને સગાંને ત્યાંનું કામ કરતાં એનો અડદાવો નીકળી જશે એમ ધારીને એણે પણ બેચાર દહાડાની 'કુટીસ' માર-

વાનો વિચાર કીધો હતો ! શેઠના ધડાકાથી એની આંખ ખુલી અને એ નરમ પડ્યો. એને નરમ પડેલો જોઈને શેઠાણી રાજી થયાં, પણ શેઠે કાંઈ બીજેનું નિશ્ચય કીધો હતો.

નારતો ખલાસ થતાં રકાબી ખાલા વગેરે લઈ બાપટ જતો હતો તેને તેમ કરતો અટકાવી લદાલાઈ બોલ્યા: ‘બાપટ’!

‘હા.’

‘આજથી—આ ઘડીથી તને રજા છે !’

બાપટ તો સામું જ જોઈ રહ્યો ! શેઠાણી વચ્ચે બોલવા જતાં હતાં તેને અટકાવી શેઠે રાડ પાડી કહ્યું ! ‘મારા ખિસ્સામાંથી રૂપિયાનું પાકીટ લાવ તો—પણ ઉભી રહે, હું જ લઈ આવું છું !’

એમ કહી લદાલાઈ ઉડ્યા અને એક માસનો ચડેલો અને એક માસનો વધારાનો પગાર બાપટને આપી એ બોલ્યા: ‘ચાલ, વિદાય થઈ જા. મને તારાં કપડાંયે નથી જોઈતાં, ચાલ હું દરવાજો બંધ કરવાને ખોટી થાઉં છું.’

‘બહાલા ! આજની રાત થોભો. એ જશે તો પછી તળાઈ કાણ કરશે ? આ ખાલા રકાબી—’

‘તળાઈ હું પાથરીશ, ખાલા રકાબી હું માજીશ, પણ ઇશ્વરના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે આજથી, મારે આ ઘાટી કે ભટ્ટ બેમાંથી એકેકે ન જોઈએ !’ વિરંચીખડેન શેઠના આ ધડાકાથી ચૂપ થઈ ગયાં.

‘શેઠ ! હવેથી મી નાઈ કરેસ.’ બાપટ બબડ્યો.

‘કરે કે નહિ, તું મને નહિ જોઈએ. ચાલ નીકળ.’ બાપટને હાથ પકડી શેઠે એને કમ્પાઉન્ડની બહાર વિદાય કીધો. દરવાજો વાસી એ દિવાનખાનામાં આવી ઇઝીચેરમાં લમણે હાથ દઈ પડ્યા. ‘ઓ પ્રભુ ! આ ત્રાસ ! બસ આજથી જ શરીર કસવાનો મેં નિશ્ચય કીધો છે ! થોડી વારે હડી એમણે પથારી કરવા માંડી. કણિકને મદદ કરતી જોઈ વિરંચીખડેન પણ ઉડ્યાં; અને બોલ્યાં: મને લાગે છે કે હવે મને પાછા ‘પ્રીટ’ આવવા શરૂ થશે.’

‘બહેતર ! ભટ્ટ ઘાટીની આવી ગુલામી સેવવા કરતાં શીટ તો શું, મરણ પણ બહેતર !’

ભદાભાઇને આમ એકાએક નિષ્કુર થતા જોઇને વિરંચીએ મૌન સાધ્યું. એને લાગ્યું કે આ ક્ષણિક સ્મશાનવૈરાગ્ય એક રાતની ઉંઘ પછી ઠડો પડી ગયે ભદાભાઈ પાછા ઠેકાણે આવી જશે તેથી એણે વધુ બોલવું મુલતવી રાખ્યું.

પણ ભદાભાઇનો એ સ્મશાનવૈરાગ્ય નહિ હતો. સવારના વહેલા ઉઠી નહાવાને માટે જોઇતું પાણી ભરી એમણે જેમ તેમ કાકડો મૂકી કોલસા પેટાવ્યા ને તે પાણીના બંબામાં નાખી એમણે દાતણ કરી લીધું. આજ એમને પોતાના શરીરમાં અજળ સ્ફુર્તિ આવી હતી ! પ્રભાતમાં વહેલા ઉઠી પાણી ભરતાં થોડી ઘણી કસરત મળવાથી એમને કાંઇક ઠીક લાગ્યું, અને કામ કરવાનો એમનો ઉત્સાહ વધ્યો. શેઠાણી પણ તળાઇમાં વગર ઉંઘે પાસાં ધસ્યાં કરતાં હતાં તે ઝુંદતાં ઝુંદતાં ઉડ્યાં. કર્ણિક પણ ઉઠી બેઠી થઈ ‘પપ્પા’ને કામ કરી દાતણ કરતા જોઇ એ આવી ‘પપ્પાની’ સોડમાં ભરાઇ.

‘દેવી, ઉઠશો કે ? ભદાભાઇએ હમતાં હસતાં વિરંચીને ધુમ પાડી. એ ઉઠી દાતણ કરવા બેઠી, એટલામાં તો ભદાભાઇએ સંચો પેટાવી ચ્હા મૂકી દીધી. ચ્હા તૈયાર થતાં સૌ તે પીવા બેઠા એટલે ભદાભાઇ ચ્હાનો ‘ભુસંકો’ મારતા બોલ્યા : ‘આજના જેવી ચ્હા કોઇ દિવસ પીધી હતી ?’ વિરંચીએ કાંઇ જવાબ દીધો નહિ, પણ ચ્હા ખલાસ થતાં બોલી : ‘બહાલા, આમ ફેટલા દિવસ ચાલશે ?’

‘કદાચ જી હગીબર ! જીવનનો ખરો ઉત્સાહ મેં આજે અનુભવ્યો ! હવે હું એને છોડવા માગતો નથી. આજે મેં એ પણ નિશ્ચય કરીધો છે કે કલ્પને ધરકામ ને રસોઇ શીખવા સમજીએનને ત્યાં થોડા દિવસ રાખવી.’

‘પછી એના અભ્યાસનું શું ? આઠ દિવસ રહીને તો એની

પરીક્ષા છે ! આપણી કુમળી કણ્ઠથી ધરકામનો બોલો કેમ ઉઠ્યકાશે ? અને રસોઇ ! ના બા, રસોઇથી તો એની આંખજ બગડે. માંડ માંડ ચશ્માંથી એની આંખો બચી છે તે રસોઇથી તો આંધળી જ થાય !' વિરંચીને લદાલાઇની વાત સાંભળી ફાળ પડી.

‘વહાલી, ધીરજ રાખ, ધરકામથી ને રસોઇથી કોઇ આંધળું થતું નથી ને કોઇ મરતું થે નથી, ઉલટા અર્થવગરના અભ્યાસથી છોકરાં માંદલાં રહી આખરે ધર ને દેશને બોળરૂપ થઇ મરી જાય છે. એને હોંસ હશે તો હું એને જાતે શિખવીશ અથવા એને માટે હું ભારે પગારે મિસ નીકળ્યેને રોકી એના અભ્યાસને માટે જોગવાઇ કરી આપીશ. પણ ધરકામ અને રસોઇ તો એણે કોઇપણ ભોગે જાણવાંજ જોઇશે. કેમ કણ્ઠ ! તને કામ કરવું ગમશે કે ?’ દર્ણિકને માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં પૂછ્યું. ‘Why not Papa ! ઉલટાં મમ્મા મને કામ કરતાં અટકાવે છે ! તે દિવસ હું ટેનીસ રમવા જતી હતી એટલે મમ્માએ મને અટકાવીને કહ્યું : ‘અરે ટેનીસના બુસકા મારતાં ત્હારી આંખોઇ ખસી જશે !’

‘વિરંચી, ડીયર ! શેષમ ! આવી બણેલી થઇને ઠંડકરીનું શરીર ફળવવાનું તને કેમ સજ્જતું નથી !’ લદાલાઇએ પૂછ્યું. આવી વાતો તો ધણીયે થઇ, પણ તે સાથે આપણે કામ નથી. ઝાડુ કહાડવાથી તે વાળુનાં વાસણ માંજવા સુધીનું દરેક કામ આ પછી મને કે કમને મા-દીકરીએ ઉપાડી લીધું. થોડા દિવસમાં કામની તબેહ પડતાં વિરંચીને શરીરમાં કાંઇક તાકાત અને ઉત્સાહ જણાયાં, નવરાં બેડાં બેડાં અનેક રોગો મનપર ગલબો કરતા હતા તે કામ કરવાના ઉત્સાહમાં કોણ જાણે ક્યાંના ક્યાં છું : થઇ ગયા ! દાકતરનું બીજ ઓસરી ગયું. લકાની ધો તેલ તેમજ અનાજની બરબાદી એકદમ કમી થઇ ગઇ ! પ્રત્યેક કામ હાથે થતું હોવાથી સ્વચ્છ અને મનમમતું થવા લાગ્યું ! રસોઇ કરતાં શરૂઆતમાં તો મુશ્કેલી પડી, પણ લદા-

જાણતાં જુદેન સમજીએન થોડા દિવસ માટે મદદે આવવાથી એ પણ ઓછી થઈ ગઈ. લદાલાઈને વિચાર હમેશને માટે ધાટી નહિ રાખવાનો નહિ હતો. કામ હારે પડતાં હાથલાકડી તરીકે એણે એક માણસ રાખી લીધો હતો. પણ શેઠ શેઠાણીને વખત પડે જતે કામ કરી લેતાં જોઈ ધાટીનો 'પારો' હમેશાં ઠંડોજ રહેતો !

સૂતકન્ન સોળ દિવસ વીત્યે દપ્પશંકર લહેરાતા લહેરાતા આવ્યા અને શેઠને હાથમાં ઘુતારો લઈ કમ્પાઉન્ડ સાફ કરતા જોઈ હસતાં હસતાં એમણે પૂછ્યું : 'ચમ શેઠ, આજ કોઈ હાથે ઝાડુ કાઢવા મંડ્યા છોને ! એ શું લઈશો !' શેઠશેઠાણીના જીવનમાં થયેલા ફેરફારની લટજને ખબર નહિ હતી. ઝાડુ કહાડતાં માથું રેંજ પણ ઉંચું કર્યા વગર કે લટજની સ્થામે જોયા વગર લદાલાઈએ જવાબ દીધો : "પરિવર્તન"

મુંબઈનું જીવનરહસ્ય

પૃથ્વીના પ્રારંભમાં પ્રથમ અંધકાર હોવો જોઈએ. કારણ કે અમારા માળાના તળે મજલે અંધકાર જ વ્યાપક હતો. પછી જળ ઉત્પન્ન થયું હશે. કારણ કે એ તળે મજલાના સર્વવ્યાપી અંધકાર પછી પ્રથમ દર્શન નળની ખોલીનાં થતાં હતાં. ત્યાર પછી આછી આછી તેજની છાયા ! કારણ, નળની ખોલી છોડી ઉપર જવાના દાદરનું પહેલું પગથીઈ સદ્ભાગ્યે હાથ લાગ્યું કે ઉપર-ઉપર ને ઉપર હિમ્મત રાખી ચડી જતાં આછેરી તેજની રેખા દગગોચર થતી હતી. વાયુની ઠંડી લહર પણ અહીંથી જ શરૂ થતી હતી. પહેલાં મજલા સુધી ચડી આવવાની ભારે જહેમત પછી કદાચ અવાચી કે છીંક ખાવા તમારું માથું ઉંચું થાય તો ઉઘાડા ઓરડાની બારી વાટે આકાશની પ્રતીતિ થઈ રહેતી અને છેક ચોથે માળે જાઓ ત્યારે જ તમારી ખાત્રી થાય કે પંચમહાભૂતોમાં પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ સર્વથી છેલ્લી થયેલી હોવી જોઈએ.

આમ પંચમહાભૂતોનો ઉત્પત્તિક્રમ દર્શાવતો અમારો માળો એક જાહેર રસ્તાને દીપાવતો હતો. એ માળાનું વર્ણન એટલે મુંબઈની પૈસા લઈ માણસમાંથી જનવર બનાવતી થોડીધણી પાંજરાપોળોનું વર્ણન !

અમારા માળાનો ચોથો મજલો આઠ લાકુત ગૃહસ્થો શોભાવતા હતા. એ બધા સાથે આપણે કામ નથી, પણ મારા પાડોશમાં રહેતા મંગળભાઈ જ આ વાર્તાના નાયક હોવાથી આપણે એને જ ઠેક સુધી બન્ને હાથે ઝાલી રાખીશું !

મંગળલાઇ એટલે મુંબઈનાં હવાપાણીની સામે બહાદુરીથી ટકાવ કરી રહેલો સકરેટ્ટી જેવો યોદ્ધો ! મંગળલાઇ એટલે ચામાચેણુ જેવાં ડાયાનો પ્રતિનિધિ ! તપ જૂઓ તો મંગળલાઇનું ! સંપ્રહણીના રોગને લીધે એને ‘હુલકે’ પાણી સદા બરેલાં જ રહેતાં ! દિવસમાં છ વાર કે દસ વાર ‘હુલકાં’ ભર્યાં છતાં આ તપસ્વીએ ‘સુખશાંતિગૃહ’ની પૂરી, બજી ને પાતળબાજી છોડ્યાં નહતાં ! એક વાર મીસીસ મંગળલાઇની, માળામાં રહેતા કોઇ બદમાશે છેડતી કીધી હશે, તેને બરાબર સીકસ્ત અપાવવા એ ઠેક પોલીસસ્ટેશને પહોંચેલા ! પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર સાથે કેમ વાત કરવી, તેને કેમ સમજાવવો, જરૂર પડે તો કેવી સીકતથી એને ‘પાનસોપારી’ આપવાં વગેરે વાતોની બાંધણી એમણે પોલીસસ્ટેશનનાં છેલ્લાં પગથીયાં સુધી મનમાં બાંધી રાખી હતી ! પણ કોણ જાણે ‘ઇન્સ્પેક્ટર’ સાહેબના ઠસ્સાને લીધે કહો કે પછી એમના મગજના, ઉત્તરને બદલે દક્ષિણમાં થઇ ગયલા દિશા-ફેરને લીધે કહો, એમનાથી ત્યાં વાત બરાબર મૂકાઇ શકી નહિ.

‘હમારા ઓરતકા ઠટ્ટા કીયા સા’બ !’

‘અચ્ચા !’ સાહેબે આશ્ચર્યથી ડોળા ફાડ્યા.

‘આંખ મારા સા’બ !’

‘અચ્ચા !’

‘બોટ બદમાશ સા’બ !’

‘અચ્ચા ! ! !’

‘ઇનકુ ઇધર પકડ મંગવાવ સા’બ !’

‘અચ્ચા ! ! ! !’

અને એ કમબખ્ત ઇન્સ્પેક્ટરનો થતો ‘અચ્ચા, અચ્ચા’ થી આગળ વધતો જ નહિ ! સાહેબે તો પહેલાં મંગળલાઇએ જાતે જ પોતાની બેરીની મશ્કરી કરી હોય તેમ તેને ખુબ ખખડાવી નાખ્યો, પછી મંગળલાઇનો દયામણો બલકે હાસ્યદ્યોતક મહેરો જોઇ એણે

ધીમેથી હસતાં હસતાં શીખામણ આપી: ‘ ડેખો દુમ અધસા કરો ! અધસા બદમાશકી સાથે દુમ મટ રહો ! ધર ખાલી કરો, પીએ ડેખટા હય કે બદમાશ કીદરસી દુમારા ઓરટકી મશ્કરી કરતા ?’

પણ મંગળભાઈ જેનું નામ ! સાહેબની વાતથી એ કાંઈ સમજ્યા નહિ ! એણે તો બસ જીદ્દ પકડી કે તે બદમાશને અહીં બોલાવવો અને બની શકે તો એને વગર તપાસે બટ’એ ધકેલી આપવો ! આખરે સાહેબને નમવું પડ્યું ! એક સાદા ડ્રેસવાળા સિપાઈને મંગળભાઈ સાથે મોકલી પેલા બદમાશને એણે પકડાવી મંગાવ્યો.

‘ ડેખો એ શેઠ બોલતા, દુમને ધશ્કી ઓરટકું આંખ મારા. અધસા કામ કરતા, અચ્ચા આદમી હોકર ?’

‘ નૈ સા’બ ! આંખ નહિ મારા ! એ તો હમારા આંખમેં કયરા ધુસી ગયા’તા, તે હમ આંખ ચોળતા’તા ! આંખ નૈ મારા સા’બ ! કોન બોલતા કે આંખ મારા ?’

‘ અચ્ચા, અચ્ચા, જાઓ અબ્બી અધસી બદમાશી મટ કરો. જાઓ. ખબરડાર જે અબ્બી કોઈ વખટ આંખ મારા ટો !’

અને આમ બંને પક્ષ વચ્ચે ‘ઇનીસ્પેક્ટર’ સાહેબ ‘એમીકેબલ સેટલમેન્ટ’ કરાવી દેવાથી મામલો આગળ જતાં અટક્યો ! નહિ તો ‘ મંગળભાઈ યુધ્ધે ચડ્યા’ એમ છાપામાં તમે જરૂર વાંચ્યું હોત !

મંગળભાઈને ત્યાં કોઈ ધરઘાટી ટકતો નહિ. છુટક કામ કરનારો ઘાટી પણ ‘બાઇચી લાઇ કીટકીટ !’ એમ કરી મોં માગ્યા પગારે પણ રહેવા ના પાડતો. ઘાટીઓના સંપને લીધે એક ઘાટી બીજા ઘાટીને ‘બાઇચી કીટકીટ’ના બારામાં ચેતેલો જ રાખતો ! પરિણામે મીસીસ મંગળભાઈને વર્ષના નવ મહિના ઘાટી વગર જ ચલાવી લેવું પડતું.

અમારા માજાની પચરંગી વસ્તીમાંયે બીજા માળવાળો કાળુરામ મુલતાની જાત પાડતો હતો. દેશમાંથી એકાદ ‘કાંચડું’ લેખાંડી બાવી

તેણે મુંબાઈમાં ઘર માંડ્યું હતું. એ ઝોરડીઝોમાંથી એક ઝોરડી એણે ભાડે આપી દીધી હતી, અને ખીજી ખાળ વગરની ઝોરડી એ લગભગ મુશ્કેલીમાં વાપરતો હતો. એનું રસોડું કહો તો એ, અને દીવાનખાનું કે જનાનખાનું કહો તોયે એ ! એની અતિશય ગંદી રહેણીકરણીને લીધે એને કાંઈ પાચખાનું કહે તો તેનીયે ના નહિ ! આ માણસ દાદર આગળ રાતની વખત કે એકદમ પેરોઢીએ લઘુ-શંકા કે દીર્ઘશંકા કરતો, થુંકતો અને એટલો મથો ગંદવાડ કરી ખીજી પાડોશીઓને એ ત્રાસમુમાન થઈ પડ્યો હતો કે આખા માળાના ભાડુનો એને કદાચમાં રાજી હતા. દાદર આગળ ખાટલો નાખી એ કમચખત નાનીશી પોતડી પહેરી ખુશાક છગરે સૂતો. એને ખીજની લાગણીની જરાયે દરકાર ન હતી. ભાડા સિવાય ખીજી કશી વાતની જો લેતાંદેવા નથી એવો ઘરખણી પયુ આ ખાખતની ભાડુતોની કરિયાદ સાંભળતો નહિ. જુદુ થાય તો ખીજ ઉધરાવનાર લૈયાજી પાસે જનાતરા દમદાટી કરાવતો ! શહેરસુધરાઈના ઇન્સ્પેક્ટરને પણ અજી થમ કે તરત જ ત્યાં આવી ગંદવાડ જોઈ જવાની અને ઘરખણીને એ ખાખતની નોટીસ આપવાની કુરસદ થોડી હતી ! કદાચ અજીનો અમત્ર થાય તો થોડા દિવસ ડીક ચાલે ને પાછા એ ભગવાન એના એ ! પણ એક દિવસ અણચિંતવ્યું આ મુલતાની કાળુરામનું કાસળ તેના ખરા અર્થમાં ઠંડે પાણીએ પત્યું ! આ નાટકમાં પણ મંગળલાઈનાં વહુ જ મુખ્ય પાર્ટ ભજવતાં હોવાને લીધે અહીં તેનો ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો છે. તમને યાદ હશે કે મુંબાઈમાં પાણીની વિદ્યમણીના વખતમાં ભાડુનોને છેક તળમજલેથી પાણી ઉપર ચઢાવવું પડતું હતું. સવારના વહેલા ઉઠીને ‘ચાલોને સહીઅર હસતાં રમતાં જળ ભરવાને જઈએ રે !’ એમ રામડા લેતાં ઐરાંઓ કે ભાયડાઓ વખતસર પાણી ભરી લેવાનું ચૂક્યાં, તો પાણી વગરનો સુકો દિવસજ જવાનો સોદો હતો ! આવા યુદ્ધના દિવસોમાં સૌની જેમ મીસીસ મંગળલાઈને નશીએ

પણ 'દિવસભર પાણી' લાવવાનું ચોંટવું, તે કામ એવણે 'જળભર નયનાં'થી ઉકેલતા એ તો ખરું, પણ એક દિવસ કંટાળ્યા. અધુરામાં પૂરો કાળુરામ મુલતાની પણ છોટુંશું પંચીકું પહેરી દાદર આગળ અડક્ટમાં આવી જવાય એમ ખાટલો નાખી બેશરમ રીતે ઘોરતો પડ્યો હતો ! કેમ જાણે એ કમખખતને લીધે જ મુંબઈમાં પાણીની તાણ પડી ગઈ હોયની, તેમ 'આઈનો ખાર ખાઈ પર' કહાડતાં મીસીસ મંગળલાઈએ તો જાણતાં કે પછી ખાટલાની અડક્ટમાં આવી જવાથી અજાણતાં માટીની પાણી ભરવાની ગોળી અર્ધનગ્ન કાળુરામ પર ઠબકારી દીધી ! ધરતીકંપ થયો કે જવાળા-મુખી ફાટ્યો, એ વાતનો નિર્ણય કરી પોતીકું સમાલી કાળુરામ બેઠો થાય તે પહેલાં તો મીસીસ મંગળલાઈએ આખો માળો સાંભળે એમ પોક મૂકી : 'મૂવા બેશરમ, મૂવા નટખટ, મુવા ખૈરા માનુસકું એકલા જોઈને લૂગડા ખેંચતા તે મૂવા હું તો તારી મા થાઉં ! મૂવા ફાટી મૂવા ! ઓ બાપરે ! અરે કોઈ આવો, મને છોડાવો !'

મીસીસ મંગળલાઈનો ઘોઘારી ઘાંટો સાંભળી આખા માળાના, રસ્તે ચાલતા ને પાડોશના માળાના લોકો ત્યાં ભેગા થઈ ગયા. લોકોને તો એ જ જોઈતું હતું.

'શાળા બદમાશ, ઓરત લોકકી મશ્કરી કરતા ?' એમ કહી લોકોએ તો આધુંપાધું જોયા વગર કાળુરામને અચ્છી રીતે પીટી નાખ્યો ! આખરે તેને તે દિવસે ત્યાંથી ખાલી કરવાનું એણે વચન આપ્યું ત્યારે જ લોકોએ એને છોડ્યો. ધાંધલ જોઈ પોલીસ આવી ત્યારે તો 'આગ કાળુમાં આવી ગઈ હતી !' ગંદા માણસો જેટલા નકટ હોય છે તેટલા જ બહુધા બહીકણ પણ હોય છે. વળી ગુન્હો રાંક છે. એટલે કાળુરામે 'ત્રીન પાંચ' કરવા કરતાં ત્યાંથી 'ફીમ્લી' સાથે ગચ્છાંતિ કરવામાં જ સલામતી જોઈ ! પણ કાળુરામ ગયો એટલે માળાના બાકુતોને નિરાંત થઈ એમ કોઈ ન માને. પહેલાના

સમયમાં તો ધરવાળા ભાડુતના સંબંધમાં ખાસ ચોકસી કરી પછી જ ઓરડી ભાડે સોંપતા; નહિ તો તે ખાલી રાખતા; પણ આજના 'આટા તોલ કીકરી જલતી હય' નાજમાનામાં ધણાખરા ધરધણીઓ આવી ભાડુતના સંબંધમાં ચોકસી કરવાની દુગ્ધામાં ઉતરતા જ નથી; એટલે ગમે તેવા લાંઠ, વાંઢા, માંસમદિરા ખાવા પીવાવાળા કે શંકાશીલ ચારિત્રવાળા માણસો માળામાં પોતાનો અડો જમાવી શકે છે! દુર્ભાગ્યે કોઈ ગૃહસ્થ માણસો તે માળામાં ભાડુત તરીકે વસતા હોય, તેને આવા—'ગામના ઉતાર' જેવા—માણસો મૂગે ત્રાસ આપી શકે છે. જેમ રાજના કુંવરે બીખારીને ભૂખે મરતો જોઈ કહ્યું હતું કે 'તે આખા ખાળાં નહિ તો ખાળાંનો ભૂકા ખાઈને કેમ જીવતો નથી?' તેમ કોઈ ગાડી ઘોડા મોટરને વાડીવજીશવાળા શેઠીઆઓ ઉપયુક્ત ત્રાસ વેઠી રહેલા ભાડુતોને માટે કહી નાખે કે આવો ત્રાસ છે તો કોઈ બીજી સારી જગ્યામાં કેમ ટળતા નથી? તો તે બનવાનું છે. કારણ આ શેઠીઆઓને ગરીબ પણ આબરૂદાર માણસોના ગુન્ગની ખબર હોતી નથી. એક માળામાં થાળે પડ્યા પછી જગ્યા ખાલી કરવાના ત્રાસની વાત બાળુએ રાખીએ, તો પણ બીજી સારી જગ્યા પોતાનાં ખિસ્સાંને અનુકૂળ મેળવતાં ફેટલાં નવનેળાં ઉતરે છે, તે તો કોઈ અનુભવી જ કહી શકે. એટલે દુઃખે સુખે ગમે તેવો પાડોશ સહી લીધા વિના આવા માળાના ભાડુતોનો છૂટકો હોતો નથી.

એક વખત મચ્છી પકાવતાં એક બંગાળી બાળુની ખોલીમાંથી માથું ફાટી જાય એવી વાસ માળામાં ફેલાઈ રહી; તે જ વખતે ભાડુ ઉધરાવવા આવેલા લૈયા આગળ મંગળબાઈએ તે બાળુતની 'કમ્પ્લેન્ટ' કરી! લૈયાજીએ શેઠને કહ્યું, એટલે શેઠે તો રોઝકું પરખાવ્યું, 'ઓહોહો! નહિ પરવડતું હોય તો ખાલી કરો. શું તમારે લીધે બીજા ખાવાનું છોડી દે! ! !'

જો કે મચ્છી પકાવનાર બાબુને, પાડોશીને ત્રાસ ન થાય એમ રાંધવાનું ધરધણી કહી શકતો હતો—પણ એ ખરું, કે માલેતુઝર બાડાખાઉ ધરધણીને બીજા બાકુનોની શું પડી છે ?

આ જ બાબુ માળામાં સફેદ છુટ પાક્કીસ કરવાનો બ્લેંડા બનાવતો હતો; તે બદલ તે ધરધણીને જીજ બાકું આપતો હતો. તે ચાલીની વચ્ચે બાંકડો રાખી તે પર બ્લેંડા સુકવતો, સાર્વજનિક અગાસીમાં તે ત્યાં બનાવતો, બ્લેંડાની બનાવટમાં વપરાતા ચુનાનું પીપ ખુણામાં રાખતો, ને મંગળબાઇ જેવા કોઇ એને ઠેર ઠેર ચુનો ચુનો કરવાની ના પાડતા તો તે ડોળા તતડાવી તે કામ કરવા બદલ પોતે બાકું ભરે છે એમ કહી ધરધણીની બાડાચિઠ્ઠી ખતાવતો ! આ બાબતની ધરધણી તરફથી કાંઇ પણ અટકાયત નહિ થવાથી આખરે એ બાબુને યે મીસીસ મંગળબાઇએ બ્લેંડા બનાવતાં ભુલાવી દીધેલો ! એક અમાવાસ્યાની મધ્યરાત્રિના શુભ ચોઘડીએ મીસીસ મંગળબાઇ ઉઠ્યાં ! ધીમેશથી જન્મ બ્લેંડા તથા તે બનાવવાનો સરસામાન અગાસીમાં પડ્યો હતો તે સર્વ વગર ખખડાટે ગુપચૂપ એકઠો કીધો ને અગાસીની પાછળ આવેલી ગટરમાં ધકુમ કરતો કે પધરાતી દીધો, ને પછી આધુંપાછું જેવા વગર મુઠીવાળીને નાહાં ને ધરમાં આવી સુઇ ગયાં ! બીજો દિવસે સવારે બ્લેંડાનું આમ ધમસાણ નીકળેલું જોઇને, બાબુજીને બરડે પાણી તો ઉતર્યાં પણ કહે કેને ? આખર તે જ દિને બાબુજીને બ્લેંડા બનાવવાના કારખાનાને લાયકની જગ્યા ખેતવાડીની સાતમી ગલીમાં આવેલા એક ઘોડાના તખેલામાં મળી આવી, એટલે એમણે પોતાના કીમતી ‘ફરનીયર’ સાથે ત્યાં ‘શીફ્ટ’ કીધું !

આમ મીસીસ મંગળબાઇ અનેક વેળા પોતાની સીફ્ટભરી હોશિયારીથી બાકુતોનો ત્રાસ ઓછો તો કરતાં, પણ તેથી મંગળ-

બાધને નિશ્ચિંતતા રહેતી એમ કોઇ ન માને. કારણ યૈરીએ ઉભી કરેલી શ્વસ એમને બોંકાયા વિના રહેતી નહિ. આડોશપાડોશના ઝવડામાં એને મીસીસના વતી વગર લેવેદેવે સંડોવાવું પડતું અને કોઇ વખત તો આવા ખુશનુમા ઝવડાઓને પરિણામે એ બહા માણસને 'ગોળપાપડી' ખાવાની લહેઝત કમને આપી લેવી પડતી ! આખરે એ બિચારાએ આ દેહથી અને દુનિયાથી કંઠાળી અવસાન પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે જ એના આત્માને નિરાંત વળી !

પ્રવીણભાઈ

મુંજામના જીવનરહસ્યમાં મંગળભાઈ પછી ખીજી દષ્ટિ પ્રવીણચંદ્ર ઉપર પડે છે. અમારા એ પાડોશી વિલાયત, અમેરિકા ઇત્યાદિ દેશોમાં ધુમી આવ્યા હતા અને અમારા માળામાં વિલાયતી ઢબે રહેનારા જુઓ તો એ એકલા જ હતા. એમનાં પત્નીશ્રી વિજળીગૌરી મેટ્રીક સુધી શીખેલાં હતાં. પતિના સુધરેલા વિચારો સાથે એમનો સહમત હતો, એટલે એમનું ઇંપતીજીવન તો ઠીક ઠીક સુખી કહેવાય; પણ ગૃહજીવન માટે એમ કહેવાય નહિ ! આમાં કદાચ તમને વદતો-વ્યાધાત દોષ જોવું કંઈક લાગશે, પણ આ આખો લેખ વાંચ્યા પછી મારું આ કથન વાંચખી ઠરશે એમ હું માનું છું.

‘કેમ પ્રવીણભાઈ! બેઠા છો કે ?’ એમ કહી એક દિવસ મને કંઈ ગમતું નહિ હતું એટલે વિનોદાર્થે એમની રૂમમાં જઈ મેં પૂછ્યું.

‘વિલાયતમાં લોકો ખીજની રૂમમાં આમ રજા વગર દાખલ થતા નથી ! ત્યાં એ ‘એટ્રીકેટ’ ની વિરૂદ્ધ ગણ્યા છે !’ આવકાર આપવાને બદલે પ્રવીણભાઈએ તો મને વિલાયતી એટ્રીકેટસર લાપણુ આપ્યું. હું ખીસીઆણો તો પડી ગયો પણ કંઈ બોલ્યો નહિ. જાણે કંઈ બન્યું જ નથી એમ હું એક ખુરસી પર બેઠવાયો.

‘આજ કાંઈ આપ હજી બહાર ફરવા ગયા નથી લાગતા !’ મેં મૌન તોડ્યું.

‘કોઈના કામમાં માથું મારવું એ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વિવેક-વિરૂદ્ધ ગણ્યા છે !’ પ્રવીણચંદ્રે તો જાણે મને સ્પષ્ટ રીતે તોડવા-તો જ વિચાર કીધો હોય તેમ જવાબ દીધો. હું સમજી ગયો, પણ

જાણે. નજીવી વાત થઇ હોય તેમ મેં પાછું પૂછ્યું, 'હેં પ્રવીણભાઈ ! આજ સવારના એ શું હમકલું થયું ?'

'એમાં હમકલું' શાનું ? આ મારાં 'વાઈફ' જરા 'મન્થલી કોર્સ'માં હતાં; તેને પાડોશની મંછીગવરીનું લુગડું અડી ગયું, તેમાં તો એ કુતરાની માફક બસવા મંડી પડી ! વિલાયત અમેરિકા જેવા સુધરેલા દેશોમાં આ 'મન્થલી કોર્સ' પાળવાનો જંગલી રિવાજ કયાંયે નથી !' પ્રવીણભાઈએ વાતે ચડતાં કહ્યું.

'પણ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં'—

'અરે કેમ ચોર ધરમશાસ્તર ! નવરા બામણાઓને કંઈ ધંધો જોઈએને ! એટલે એમણે તો લીધું લાકડું અને કાપું મેરૈયું ! સુધરેલી પ્રજા એ ધત્તીગમાં જરાયે માનતી નથી. They are not the worse for it, you see !' પ્રવીણભાઈ ખીલ્યા.

'અરે પણ જરા તો મર્યાદા પાળવી જોઈએને ? તમે બંને એ ન પાળો પણ જે પાળતા હોય, તેની લાગણીનો તો તમારા જેવા વિદ્વાન માણસે જરૂર વિચાર કરવો જોઈએ ! એ તો ઠીક, પણ વિજળીએનને કંઈ નહિ તો એક માસમાં ત્રણ દિવસ તો કામકાજમાંથી મુક્ત રાખવાં જોઈએ. જુઓને એમનો ચેરો કેવો શીકકો પડતો જાય છે.' મેં જરા હિંમત પકડી વાત ઉકેલી.

'ચેરો ! શીકકો ! અને આપણાં હિંદુ ઐરાંઓના ચેરા વળી કિયે દિવસે ગુલામી હતા જે ! બાળકનો, વૃદ્ધકનો, વિધવાવિવાહની બંધી, અસ્પૃશ્યતા ! અરે હિંદુધર્મના વહેમો તે શા ગણાવું ને શા નહિ, તેમાં વળી આ અડકાયામાં નહિ સ્પર્શ કરી શકાય તેવી ચીજોની શાસ્ત્રીય ટીપ ! તમારા રામ જુઓ, યુધિષ્ઠિર જુઓ, નૃણ જુઓ ! છે કોઈમાં બલીવાર ! સ્ત્રીઓને તો તમે છેકજ ગુલામ રાખી છે ! Ah me !' કહી પ્રવીણભાઈએ ખુરસીપર ડોકી નાખી દીધી.

‘પ્રવીણબાઈ ! આ કાષ્ટએ ચીજ આપના કે આપનાં પત્ની-શ્રીનાં શરીરની ખીલવણીને આડે આવી નથી. માની લો કે આ બધા વહેમોને લીધે હિંદુસંસાર નિસ્તેજ થઈ ગયો છે, તો તમારા જેવા આ બધા વહેમોને તિલાંજલિ આપનારા ગૃહસ્થો પૈકી કાષ્ટ કંઈ કેમ બહાદુરી ખતાવતા નથી ?’

‘કેમ ખતાવતા નથી ? ‘પ્રબોધચંદ્ર રાયે તે દિવસે ગવર્નરનો કેવો ઝાડીઓ કહાડી નાખ્યો તે જોયું નહિ ! તમે લોકો તો ખાલી દંડા-ખાજી કરી જાણો, બુદ્ધિના પ્રદેશમાં તમારો અક્ષાયો !

આ માણસ પર મને દાઝ તો એવી ચડી કે ત્યાંને ત્યાં એનો ખુરદો કરી નાખું ! કેવી જંગલી જેવી વાતો કરી રહ્યો છે છતાં એ અમાગા જેવા હિંદુઓને જંગલી ઠરાવવા મથે છે ! ‘હિન્દુઓને ન્હાતાં આવડતું નથી, સ્વચ્છતા પાળતાં આવડતી નથી ! હિન્દુ સ્ત્રીઓ ગંદી, પુવડ, અમ્મણ, આગસુ, વ્યભિચારી અને શું નહિ ? હિન્દુના આદર્શ પુરૂષો સોસન્માનની દષ્ટિથી રહિત અને વ્યભિચારી ? ત્યારે ખીજી બાજુ સુધરેલા દેશો જુઓ ! લોકો કેવા ચોખ્ખા, સુધક, પવિત્ર ! એ લોકોનાં શરીર જુઓ, કેવાં મજબુત ! સ્ત્રીઓ પણ કેવી ચમરાક અને તન્દુરસ્ત. લોકોની શાંત ભોજનવ્યવસ્થા જુઓ ! આપણી ન્યાતની પતવાળી દડીઆ તેમજ જાજ્યાં માટેની મારામારી જુઓ ! એ લોકોની મૈયત જુઓ, તેની સાથે આપણી બાળવાની ને ઉછાળતાં ઉછાળતાં ખાટલી લઈ જવાની મૈયત સરખાવો ! આપણા કલહ, કજીઆ કંકાસ જુઓ ! નથી લાગતું કે આપણે માણસ તરીકે શે જીવવાને લાયક નથી ? નથી લાગતું કે આપણે સ્વરાજ્ય ભોગવવાને લાયક જ નથી ?’

આ તેમજ આવા સર્વ વિચારો પ્રવીણચંદ્ર જેવા યુવાનના મગજમાં ઠસોઠસ બરાયા હતા ! ખરી વાત એ છે કે આ યુવાનને કે આવી કાષ્ટ યુવતીને આચાર વિચારે આવું મગજમાં ઠસી મથા

પછી, હિન્દુ રહેવું ગમે જ નહિ ! આપણી અપૂર્ણતાઓ માટે ખચાવ હોષ થકે જ નહિ, એને તો મીટાવે જ છટકો ! પણ જ્યારે ને ત્યારે, વખત બેવખત, હિન્દુસ્થાન જેવા અનેક પ્રકારના લોકોથી વસાયલા અફાટ મુલકમાં, યુવાનમગજ આગળ એ અપૂર્ણતાઓ જ ધરી રાખવામાં આવે; આપણામાં જ બધો બુદ્ધિનો સમુદર ઠલવાઈ ગયો છે એમ સમજી આપણે જ કાટલે તોળી હિન્દુઓના પ્રત્યેક રીતરિવાજની અપમાનકારક ભાષામાં છેડતી કરવામાં આવે ત્યારે તો એમ જરૂર લાગે કે હવે તો હદ થાય છે ! ડગલે ને પગલે હિન્દુઓને જંગલી અને પાશ્ચાત્યોને સુધરેલા ઠરાવતા જોઈ પ્રવીણચંદ્ર સાથે બહુ મેળ નહિ બેસે, ધારી હું ઉઠ્યો, હું તો અલુગમતો જ પરાણો હતો એટલે મારા ઉઠવાથી એમને નિરાંત થઈ; પણ આ વિલાયતી મુડદાના મ્હોંડામાં એના જ બોલો પાછા મારવાનો મેં નિશ્ચય કીધો.

અમારા જ માળામાં કુબેરદાસ ગોહારાણા નામના એક સુરતી રહેતા હતા. તે બહુ જ ટીખળી હતા. એમને સાધી આ આચાર વિચારે યુરોપી થઈ ગયલા પ્રવીણભાઈને અને તો સુધારવાનો અને ન સુધરે તો અમારા માળામાંથી બગાડવાનો મેં વિચાર કીધો. પ્રવીણભાઈ અમ જેવા જંગલી હિન્દુસ્થાનીઓ સાથે બહુ મેળાતા નહિ એટલે અમારા જેવી પાંજરાપોળમાં કાણ ક્યાં રહે છે તેની એમને ખબર હતી નહિ. એક દિવસ લાગ જોઈને અમે બન્ને પ્રવીણભાઈની રૂમમાં ધુસ્યા. ખુરસી પર ધબ દબને ઝીકાતા ગોહારાણા બોલ્યા: 'ગુદ મોરનીંગ પરવીનભાઈ ! ગુદ મોરનીંગ વીજળીબહેન !'

‘મારાં વાઈફનું નામ વિદ્યુતબહેન છે, વીજળી નહિ ! તમે લોકો—’

‘જંગલી ! ઓયસ ! પરવીનભાઈ ! ગીએ વરહે ઉં વેલાટ ગીએલો તારે જ્યેલું તો તૈંયાના લોક તો કેવા વિવેકી ! કાઈ આપરે તૈંયા આઈવું હોય તો બૈરાં બધાં કેવાં હપહપ હેકીન કરવા મંડી પર

ને આ તમારાં વીજળીબ્હેન તો ત્હાર ત્હારના મારી હામું જ જોયા કરે ! હું મારા ભૈ !' ગોલારાણાએ ફારસ બજવવો શરૂ કર્યો.

‘ઐ તરશું આવું અપમાન હું ખમી શકીશ નહિ !’ કહી પ્રવીણભાઈ વીશ્યાં; પણ ગોલારાણાની બહારાત ! એમણે તો ‘પંપીંગ’ ચાલુ જ રાખ્યું :

‘અને હું વીજળીબ્હેન ! આ બધો મેલા કપડાનો ઢગલો અને આ વગર વીછરેલા ચ્હાના પીઆલા રકાળી અને આ એંઠાં વાહણુ ને આ બધાં જળાં . મારો હાળો તમારો ઘાટી કેં ઉપડો લાગેજી ! પ્હોર હાથ ઉં અમેરિકા ગીએલો તૈંયા તો ઐરીઓ બંધી કેવી ચખરાક ? હાથે હાથે બધું કદ્દાપે ને બંધી હુંબ્યા જેવી લાગે ! ધરમાં પણ હફાઈ એવી કે આમ જને બેધરી જોયા જ કરીએ ! હું મારા ભૈ !’—

‘Shut up please ! તમારા જેવા—

‘બદમાશ ?’

‘yes ! તમારા જેવા બદમાશને તો ધરપ્રવેશના ચાન્દી પકડાવવા જોઈએ.’

‘એ હું કે’ઉં પરવીન લૈને ! પોર હાથ હું જર્મની ગીએલો તૈંયાં એક માણુહે બીજા માણુહને ‘ઢેમ પુત્ર’ કે’યલો ! એટલે પેલા માણુહે તો ચીરમાં ને ચીરમાં તેને આમ પુલાવર વાઝ ઠોકેલું !’ એમ કહી ગોલારાણાએ તો ટેબલ પરથી પીત્તળનું ફલાવર વોઝ ઉંચકીને જોરથી જમીન પર પટકયું ! વિજળી વિજળીની વેગે રસોડામાં નાઠાં ! પ્રવીણભાઈ લાલપીળા થઈ ગયા ! મામલો વધુ વીશરે તે પહેલાં હું ગોલારાણાને લઈ સરકી ગયો.

આ છોડતીની વાત ધીમે ધીમે આખા માળામાં પ્રસરી ! પ્રવીણ-ચંદ્રના નામની ટાઢક રાખનારા પાડોશીઓ એ વાત સાંભળી ખુશી થયા. વિજળી બેન બણેલાં પણ ગણેલાં નહિ ! પ્રવીણભાઈનો પમાર કંઈ મોટો નહિ હતો કે રસોડાઓ રાખે, પણ એમને ત્યાં ધરધાટી

તો હતો જ. મુંઝવના ધરધાટીઓ હાડકાંના ભાગેલા શેડીઆઓને કેવા દ્વેષીમાં નચાવે છે, તેનો જેને અનુભવ હશે તે તો, ધાટીની ગેરહાજરીમાં આ 'વિદ્યાયતી' દમ્પતીની શી દશા થતી હશે તેના ખ્યાલ કરી શકશે. વિજ્ઞાનીએન ખિચારાં શું કરે? એ નવલકથા ને માસિકોની વાર્તાઓ વાંચે, જાહેર આપણા સાંભળવા જાય કે ધરકામ સંભાળે? કેવળ અંગ્રેજી અક્ષરજ્ઞાન અને ધરકામમાં બહુ ઉપયોગી નહિ થઈ પડે એવી વાલિયાત કેળવણી પાછળ એમને દેહ ધસાઈ ગયો હતો; અધુરામાં પૂરું વિલાયતી અનેલા પ્રવીણચંદ્રને કાંઈ ધરનાં જળાં પાડતી કે ખમીસના કાલરને અસ્તરી ભારતી ધાટણ-ગુલામડી-દાસી જેવી હિંદુ સ્ત્રી નહિ જોઈતી હતી, એમને તો સરસ્વતીચંદ્રની કુમુદ કે કુસુમ જોઈતી હતી; એમને તો નવલકથામાં વાંચેલી કેવળ દ્રવ્યનાપ્રદેશમાં રમ્ય લાગતી કાંઈ પુતળી જોઈતી હતી અને એમના નશીબે તેવી એમને મળી પછુ રહી હતી. વિજ્ઞાનીએન! તમારા ટેટિયા જેવા શરીર માટે કે ધરકામની ખીન આવડત માટે તમને તે અમે શો ઠપકો આપીએ! અમારા મગજ પર આ જાહેરખબરના જનાનામાં એવું ઠાંસી ઠાંસીને ઠસાવવામાં આવ્યું છે કે હિંદુ સાસુ એટલે ચંડિકા અને વહુ એટલે સવારથી તે સાંજ સુધી ગદ્ગદૈતરૂ કરતી ખિચારી ગાય! હિંદુસંસારમાં સ્ત્રીઓને તો રોવાનું જ! માટે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપો-અને કેળવણી એટલે તો અંગ્રેજી જ! એટલે અમે તમારા પર પરદેશી કૃત્રિમ કેળવણીનો ભાર લાદવા માંડ્યો. તમારાં શરીર તૂટ્યાં! અમે કહ્યું: એમાં પણ હિંદુઓના ખાળજગનનો દોષ. તમે ઉંદરડાઓ જન્મભાવી મરવા કે માંદા પડવા મંડ્યા! અમે કહ્યું, ઓહો! અહીંની અબણ દાયણોને સુવાવડ કરાવતાં જ ક્યાં આવડે છે; પૈસેટકે ખુવાર ભલે થાઓ, પણ હિંદુ પ્રકૃતિને નહિ માફક આવે એવી પરદેશી દવાઓ તે માફક જ આવે એમ માની ખાઓ. 'બેબીવીક' ભરી આપણી રૂઢિઓનાં બંધન તોડી નવી પદ્ધતિથી સુવાવડ કરો. તેમાં આમડછેટનો વહેમ છોડો

અને છતાં ય તમારું શરીર ન શુધરે તો તેમાં દોષ તમારી જન્મ-ભૂમિનો ને તમારા હિંદુપણાનો ! શું એ ખરું નથી કે **Hinduism is Impurities crystaliged in to a system !** વિજળી-બેન ! તમારા જેવી સ્ત્રીઓને નહિ લણાવવામાં મરદોનો સ્વાર્થ ગણાતો હતો ! અમારા વિદ્વાનમાં વિદ્વાન માણસોએ દુનિયામાં ખર્ચાળમાં ખર્ચાળ ફેળવણી પોતાની પુત્રીઓને આપી અને પરિણામ !—

ગમે તે થાય પણ પ્રવીણબાઈ ! તમારા જેવા બ્રહ્મરાક્ષસની ખોડ તો લુલાવવી જ જોઈશે ! આવો મારો નિશ્ચય હોવાથી વિજળી-બેનને આઘાત ન પહોંચે એમ મેં પ્રવીણબાઈની છેડતી ચાલુ જ રાખી. એણે તે બદલ પોલીસમાં અરજી કરી. પોલીસમાં મને ઠીક ઠીક ઓળખ હતી એટલે એવી નિર્માલ્ય અરજીઓના ફેજ શું થાય છે તેની મને સારી રીતે ખબર હતી !

એક દિવસ ગોહારાણાએ એક તાગડો રચ્યો. એક લઠીંગાને શણગારી તેને એણે પ્રવીણબાઈની રૂમમાં મોકલ્યો. યુક્તિ પ્રમાણે કામ પાર પડી બધું ખલાસ થઈ જાય ત્યાં સુધી અમારે નેપથ્યમાં રહેવાનું હતું !

એ લઠીંગાએ પહેલાં તો પ્રવીણબાઈ સાથે સામાન્ય વાતચીત કીધી પણ પછી એની છેડતી શરૂ કરવા માંડી. એણે કબાટની ચાવી લીધી, તે પ્રવીણબાઈના દેખતાં ખોલ્યું અને તેમાં મુઠેલાં કીમતી કપડાં વેરવિખેર કરી તે પાછું બંધ કીધું.

‘ચોર ! બદમાશ !’ પ્રવીણબાઈએ ખૂમાખૂમ કીધી; વિજળીબહેન સફેદ પુણી જેવાં થઈ જઈ મદદને માટે બહાર દોડ્યાં. પેલા લઠીંગાએ તો પ્રવીણબાઈ સામે પીસ્તોલ તાકી એટલે આગળ બેસતા પ્રવીણબાઈની જીભ તાળવે ચોંટી ગઈ, વિજળીબહેન ધારણા મુજબ અમારી મદદ માગવા આવ્યાં એટલે હું અને ગોહારાણા તરત જ એમની સામે ગયા.

‘This Villain ! Rogue ! પૂછતો નથી, માછતો નથી ને

ચ-ચ-ચોરી કરે છે ! તમે મીસ્ટર જરા એને થોભાવી રાખજો ! હું પોલીસને બોલાવી લાઉં !

‘હું’ ! પેલે વરહે હું વિદ્વાત ગેયલો તૈંયાના લોકો તો કાષ્ટ કાષ્ટના કામમાં માથું નૈં મારે ! એટલે અમે વિદ્વાતી એટીકેટ વારા માણસો પચડા તે આ ચાયલા !’ એમ કહી ગોધારાણીએ તો મને પાછો ખેંચવા માંડ્યો.

‘અરે બાપ ! તમને અમારી જરાયે દયા નથી ? આમ શું કરો છો ? અમારું બોલ્યુંચાલ્યું તે આવી વખતે અમારા સામું મારવાનું હોય !’ વીજળીબહેને કરગરી પડીને અમને કહ્યું.

‘વિદુ ! તું જ પોલીસને બોલાવી લાવ-નહિ તો ઉભી રહે હું જ જમને બોલાવી લાવું છું’

એ પામરતા ! હિન્દુઓની નિર્માલ્યતા પર બાપણો બસતા આ જવાનમાં, પેલા લડીંગાને થોબડામાં એક બે ધમાવા તાકાત નહિ હતી ! અને બિચારાં વિજળીબહેનનું તો પૂછવું જ શું ? આખરે કશા ખાતર નહિ તો વિજળીબહેનને ખાતર મેં પેલા લડીંગાને કાન પકડી બહાર કાઢ્યો. પ્રવીણબાપના જીવમાં જીવ આવ્યો. એટલે તે બોલ્યા, ‘many thanks હું કે મીસ્ટર ! હિન્દુસ્તાનમાં તો બદમાશો બર બપોરે છડેચોક ચોરી કરવા આવતાં ચે શરમાતા નથી !’

‘ઓયસ ! પરવીનબાપ ! પોરને હાલ હું ઇંગ્લેંડ ગેયલો તૈંયાં તો બાયરા તો બધીના ઉલા ઉલા જોયા કરે, પન મારાં હાળાં બૈરાંઓ જ ચોરને તો પુરો ક’લ્લાખે એવાં જખરાં !

પ્રવીણબાપ આ માર્મિક કટાક્ષ કંપક સમજ્યા હોવા જોઇએ; કારણ કે આ બનાવ પછી ‘ગરીબ બિચારા’ હિન્દુઓ અને તેમાં ચે ખાસ કરીને અમારા જેવા પાડોશીઓ સાથે તેમનું વર્તન બહુ ‘મુલાયમ’ રહેવા લાગ્યું !

સુરતનું જીવનરહસ્ય

મૂળમાં હું સુરતીભાઈ એટલે સુરતની રસિકતા ઇત્યાદિની એક એક પંજળી મિત્ર આગળ, દેશાભિમાનના આવેશમાં મેં એવી તો તોપ ફેંકેલી, કે તેણે તો જીવનમાં એકાદ વાર પણ સુરત જોવાની ત્યાંને ત્યાં પ્રતિજ્ઞા લીધી! સુરતની મસ્કરી એટલે Irish Humour. સુરતનું જમણુ અને કાશીનું મરણુ! સુરતની બરડી એટલે જન્મતની હુરી! અને સુરતનો તહેવાર એટલે સાક્ષાત્ સ્વર્ગમાં એક લટાર! વહાલ! આવી આવી તો એટલી પુલકણીઓ મેં છોડેલી કે એક વખત તો એના મ્હોંમાં ફાગળો થાય એટલું પાણી બરાબ ગયેલું! એક દિવસ ‘જોધપુરી બીચીસ’માં સળંગ થઇ એણે મને અણુ-ચિંતવ્યું પૂછ્યું ‘જનાબ! આતે હો?’

મેં પૂછ્યું ‘કહાં કે?’

‘તુમારી સુરતકો!’

હવે મેં જોય તો સ્વપ્નમાં પણ નહિ ધારેલું કે આ બેટીનો ખાપ પંજળી આમ સુરત આવવા એકાએક તૈયાર થઇ જશે. સુરતની રસિકતાની વાતો તો સોળેસોળ આના સાચ્ચી હતી, પણ પેલા કાળમુખા પ્લેગની આમદ પછી, સુરતની સીકલમાં આસ-માન જમીનશો તફાવત થઇ ગયો છે, એ વાત એને કહેવાની તો હું દેશાભિમાનની ગરમીમાં સાવ વિસરી ગયેલો! પણ હવે શું થાય? કમખખતે ઝડપ પણ વરસાદની જ પસંદ કરેલી, એટલે મને તો, ‘આવ બલા પકડ ગલા’ જેવું થયું! પ્રસંગ ટાળવા મેં આખડ-ગુખડ ખૂબ હાંક્યું, પણ એ તો કહે ‘બાઈ સાહબ, ઐસાજ કહ હો ને, કે આપ હમકો સુરત દીખાનેકોઈ નહિ ચાહતે હો!’

‘અચ્છા, ચલો તમ તો’ એમ કહી આખરે મારે જોતરામાં બેરવાનું પડ્યું! સુત જેવા રસિક શહેરની મુસાફરીએ જવાનું એટલે મારો પંજની મિત્ર તો કહે ‘ચલો સાદ્ય કસકલાસમેં!’

પણ બંધી મુસાફરી મારે હિસાબે ને જોખમે થવાની હોવાથી, મને તો એની આ શ્રીગણેશમાં જ ‘કસકલાસ’ની વાત સાંભળીને ટાઢીઓ ભેટી પડ્યો! મેં એને સમજાવ્યો કે મુંઝવેથી સુરત કાંઈ બહુ દૂર નથી, તેમ બી. બી. ની ગાડીના ફર્સ્ટ કલાસ ને સેકન્ડ કલાસની સગવડમાં ઝાઝો ફેર નહિ હતો. એટલે એણે કહ્યું ‘તમ તો સેકીન કલાસ હી ઠીક હૈ!’

મેં વિચાર તો કરેલો થર્ડ કલાસમાં જવાનો, પણ મુહૂર્તમાંજ મારા પંજની દોસ્તે ચોકા વાળી દીધી, એટલે ‘સેકીન કલાસ’માં એનું મામેફ લઈ ગયા વિના મારો છૂટકો નહિ હતો. રાતની ફર્સ્ટ ગાડીમાં અમે આંટરોડથી બેઠા અને એક બે સ્ટેશન જતાં તો એવું ‘લંબાવ્યું’ કે ઠેક સુરત આવ્યું ત્યારેજ અમે ઉઠ્યા. સ્ટેશને ગાડી આવતાં ‘કેમ શેક મજુર?’ કરતા પોર્ટરો ડબ્બાને ટીંગાઈ વળ્યા. ગાડી ઉભી રહેતાં હું એક પોર્ટરને પૂછ્યું છું, એટલામાં એક ધાંચણે અમારા બીસ્તરા ડબ્બામાંથી ઉંચકી નીચે પ્લેટફોર્મ પર ગોઠવવા માંડ્યા એટલે તો પોર્ટર અને ધાંચણ વચ્ચે ઝામી!

‘મુવા ફાટીમુવા! બીસ્તરો તો મેં કા’રી લાખેલો ને તું વચ્ચે ક્યાંથી પુટી નીકળેલો! જો હવે હાથ અરકાયરોફેની તો માલ્યાખા પીટયાને!’ એમ સરસ્વતીઓત્ર બણી ચાંડિકાસ્વરૂપ ધાંચણે પોર્ટરને એક એવો તો ઠોસો દીધો, કે તે બિચારો એક બીજા ઉતાડના પોટલાંઓના ઢગલામાં જઈને પડ્યો. લડાયક ખોપરીના મારા પંજની મિત્રને આ દૃશ્ય ખૂબ ગમ્યું. પોર્ટર ઉભો થઈને ઠોસાનો જવાબ ઠોસાથી વાળવા બળ છે, ત્યાં તો એણે ધાંચણ અને પોર્ટર વચ્ચે આડા પડી ધાંચણને માથે અમારા બીસ્તરા ચઢાવી દીધા.

‘અજી સાહબ, આપકે હાંકી ઔરતબી તો કોઈ ચીઝ હય, માશાલ્લા! ઉનકી ઠોંસા દેનેકી તરકીબ દેખકે મયે’તો ખુશ ખુશ હો રહા હું! મેરી તર્ફસે ઇનકો એક આના જ્યાદા દેના!’

લ્યો બાઇ! કહી દીધું ‘એક આના જ્યાદા દેના!’ કહેવત છે કે ‘સકરમીની જીભ ને અકરમીનો ટાંટિયો’! પણ સુરતમાં પગ મૂકતાં જ એને સુરત માટે સારી ‘ઇમ્પ્રેશન’ થતી જોઇ મારા જેવા સુરતીને સંતોષનો એક ધચરકો આવ્યો. પ્લેટફોર્મ પરથી નીચે આવી અમે સામાન એક બાકુતી ગાડીમાં ગોઠવ્યો, એટલે ગાડીવાળા મિયાં શરૂઆતથી જીજી ‘બાકુતની શોધમાં’ ઉપડી ગયા. પાએક કલાકમાં ગાડીનો ‘હાઉસ’ ચીકાર થઈ ગયો, એટલે મિયાં સીધરામની કાચબોક્સ પર ખેસી ડચ ડચ કરી, ઘોડાનું પુછડું આમળી, સીધરામની છત્રી પર ચાલુક ઝાપડી, ઘોડાને ‘હ્યુક હ્યુક’ હાંકી મુક્યો. ‘જોયબ્હીત્ર’ની લહજ્જત જોણે ચાખી દશે, તેને અમારી આ સધામની મુસાફરીના આનંદનો ખ્યાલ સહેજે આવી રહેશે. આખરે માઈં ધર આવ્યું. માઈં સુરત જવું હમેશાં આમ ઓચિંતું જ થતું હોવાથી, ધરના માથુસોને મારા આવવાથી કાંઈ આશ્ચર્ય થયું નહિ. હું તો બારણામાં સીધોસટ ખેસી ગયો, પણ સાત ફુટની પુરેપુરી લંબાઈના મારા પંજખી મિત્રનું માથું, એમની મીલીટરી દબથી ચાલવાની ‘શૈલી’ને લીધે બારસાખ સાથે અફળાયું. ગુરમુખી બાણમાં એકાદ બે મથેડી એમને હવે ઉંટની ચાલે ચાલવાનું સલામતીભર્યું લાગ્યું! પ્રાતઃવિધિ આટોપી વખત થતાં અમે બોજન લીધું. બખ્ખે હાથે કઢીનો વાડકો ઉંચકી ત્રણ ચાર વાટકા કઢી પી જતો એને જોઇ મને આપણા ધરકાવરડાની કહેવત યાદ આવી કે ખરેખર! ‘સુરતનું’ જમણું ને કાશીનું મરણું!

મુસાફરીનો થાક ઉતારવા અમે બપોરના વામકુશી કરી લીધી.

સાંજના પાંચેકને સુમારે હું મારા પંજાબી મિત્રને સુરત દેખાડવા નીકળી પડ્યો; વરસાદની ઝડપ હોવાથી લોકોના ઘરની મેરીનું ગંદું પાણી બહાર રસ્તા ઉપર છૂટતું હોવાથી સુરતની ગલીકુંચીઓના રસ્તાની ગંદકી અને કાદવ કીચડનો સુમાર હતો નહિં: એક બે ગલીઓ તો અમે નાકે રૂમાલ દાખી વટાવી, પણ ત્રીજી ગલી આગળ આવતાં મારા પંજાબી મિત્રનું મોઢું ફાટ્યું ‘અજી ચે કયા? સારા શહેર હી કયા જાગરુસે ભરા હુવા હય? ચે આપકી સુરતકી રસિકતા!’ હું શો જવાબ દઉં? મેં ધાર્યું હતું કે ગલીઓની ગલીચી તરફ એનું ધ્યાન વાતમાંને વાતમાં ખેંચાશે નહીં, પણ અમે એક ‘કૃષ્ણકુંજ’ કુદાવીએ ત્યાં તો બીજી ત્રણ આવોને ઉભી રહે; એટલે એમ કહીએ તો ચાલે કે અમે એ ગલીઓ કાગડાની માફક ભુસકા મારતાં જ વટાવી દીધી, પણ ચોથી ગલીની ગલીચી તો મારા જેવા સુરતીને પણ અસહ્ય હતી.

‘ચે કયા?’ પંજાબીએ કકળીને પૂછ્યું.

‘ચે સા’બ હય સરકારી ડીપો!’

‘યાને—’

‘યાને ચે મલમુત છાડનેકા ડીપો હૈ! હાં ઉત્તર, દખ્ખન, પુરબ, પચ્છમ સબ કોનેકા મેલા ઇકઠા હોતા હય!’

‘અચ્છા?’

‘હાં સા’બ!’

‘તબ તો બાધ ચે રસિકતાકા સાક્ષાત અંગારમેસે હમકો બહાર નીકાલ દો!’

આખરે રૂમાલ દાખતા અને નાક નસીંગતા અમે સરિયામ રસ્તાપર આબ્યા ત્યારે અમારો જીવ કંઈક હેઠે ખેડો. રાણીના બાગમાં થઈ નાનપુરા કાઠનસ સુધીની ખુશનુમા હવામાં લટાર મારી અમે પાછા ફર્યા. આ વખતે મેં બન્યું ત્યાં સુધી ગલીનો રસ્તો

ઝોડી દીધો હતો, પણ નાણાવટનો સરીયામ રસ્તો પણ ક્યાં ચાંદીની થાળી જેવો હતો જો! લહેરમાં ને લહેરમાં સુરતના 'irish humour' ઉપર ઉડાપોહ કરતા અમે ઘર તરફ આવતા હતા ત્યાં તો એક 'ગૃહસ્થ' ના ઘરમાંથી છાયાક કરતો કે એઠવાડો અમારા શરીર પર ઠક્કવાયો ! મારો પંજાબી દોસ્ત તો રાતો પીગો થઇ ગયો અને મેં એને મહામહેનતે નહિ વાર્યો હોત, તો એણે ત્યાં એકાદનું ખૂન કરી નાખ્યું હોત ! અધારિયા રસ્તા પર એઠવાડ કે મળ મૂતની ગલીચી ફાણે નાખી ને ફાણે નહિ તેની શી ખજર પડે ? આખરે લુગડાં ખંખેરતા ને 'દેમ પુલ' ની અંગ્રેજીમાં ગાળો ઝાડતા અમે ઘેર આવ્યા, ને બગડેલાં વસ્ત્રો ધોવા નાખી સ્નાન કરી સ્વચ્છ વસ્ત્રો અમે પહેરી લીધાં; એટલામાં પાડોશના ઘરમાંથી એકે પુખ્તુઃ 'અપલા નેમચંદ ? વાલુ પાની કયરાં કે ?'

‘ચે કયા પૂછતા હૈ સાદમ’! પંજાબી મિત્રે પૂછ્યું.

‘ચે સાંબ સુરતઠી ખડી બોલીમે’ અપના પાડોશકા દોસ્તકુ પૂછતા હય કે રાત્રિકા બોજન ક્રિયા યા નહિ !’

‘અચ્છા ?’

અને હવે તો અમારાયે ‘પાટલા નંબાયા.’ દુધપુરી, સુરતી રતાળૂનાં બજાયાં, બે શાક, પાપડ, પાપડી, વડી, ચટણી, ચટણાં, રાયતાં, ને અથાણાંથી ભરેલી ચાંદીની થાળીમાંથી પ્રથમ શું ખાવું ને શું નહિ, તેની વીમાસણમાં મારા પંજાબી મિત્રને પડેલો જોષ મેંજ આઘાછીણ ને સિંધાલુણથી શરુઆત કરી, એટલે એનીયે મુંઝવણ ટળી ને પછી તો એ બબ્બે હાથે ઝાપટવા મંડ્યો.

‘વાલુપાની’ થઇ રહ્યા પછી સુતાની વેગ થઇ. એટલે સુરતના રસિક મચ્છરોએ સંગીતના જલ્લસાનો આરંભ કરી દીધો. રાતના બે ત્રણ વાગ્યા સુનીનો વખત તો આમ મચ્છરોના ગાનતાન વચે જ ‘મજે’માં પસાર થઇ ગયો. પછી તો અમને અન્નેને એવી ઉંઘ આવી ગઇ

કે છેક સવારના આઠ વાગે ઉઠ્યા. સુરત મોકું ઉઠે છે અને આજસમાં નહિ પણ આરામમાં જીવન ગુજારે છે; તેનું કારણ કદાચ આ મચ્છરોનાં ગાનતાન પણ હોય ! સવારના દાતણ પાણી કરી આ પી મારો મિત્ર કહે: 'ચત્રો સાહજ, આતે હો !'

મેં પૂછ્યું: 'કહાં કો ?'

એણે કહ્યું: 'બમ્બેકા !'

'કયો ? આપને તો હજુન સુરત પુરા...'

'અજ દેખ લીઆ ! યે આપકા સુરતકી તીન તીન તો રસિકતા ચખખી ! અબી ચોથી ચખનેકી મેરી હેસિયત નહિ હૈ !'

'તીન તીન કૌનસી ! મેરી સમજમે નહિ આઇ ખાત !'

'વાહ ! દેખો એક તો કલ દેખા વો ગવર્નમેન્ટ ડીપો,' દુસરા કલકા 'શાવર બાથ,' ઓર તીસરા સારી રાતકા 'ફલાઇ ડાન્સ' હાં ! બાકી બાંકા ખાનેપીનેકા અચ્છા ! લેકીન અખ તો એસી ખાણી પીણી બમ્બેકો ગુજરાતી લોજમેંબી મીઠ સકતી હૈ !'

મને લાગ્યું કે આ પંજાબી 'કાકા'ને મચ્છરોએ ખૂબ રંજડયો હોવો જોઈએ. મેં તો એને ખૂબ સમજાવ્યો અને કહ્યું કે રાતના મચ્છર-દાનીના ઉપયોગથી આપણને મચ્છરનો ત્રાસ હવે નહિ પડે: પણ એ પંજાબી બચ્ચો માને શાનો ? આખરે સુરત આવતાં શરૂઆતમાં જ પોર્ટર અને ધાંચણ વચ્ચેની 'બોકસીંગ મેચ' જોઇ પંજાબી બાઇ ખુશ થઇ ગયલા, તેને મેં પ્રથમ તો શુભ ચિન્હ ગણેલું, પણ તેનું આમ કરૂણ પર્યાવસાન આવેલું જોઇ મેં મનમાં ગાંડ બાંધી, કે જે કામમાં શ્રી ગણેશમાં જ મારા-મારી, તે કામમાં જાણી ભલીવાર નહિ સમજવી ! એટલે અમે તો સુકાં કાપરાં જેવે ડાચે સુરતથી બપોરની ગાડીએ નીકળી પાછા 'બમ્બે' આવી ગયા ! કહેવત છે કે 'All's well that end's well' ! તે આનું નામ !

નસીબની લીલા

મુરારા મિત્ર પ્રોફેસર કેવળરામ એટલે કુતૂહલની સાક્ષાત્મર્તિ ! દુનિયામાં પેદા થયેલી એક પણ ચીજ એવી નહિ હોય કે જે એમને હાથે ચડ્યા પછી તેનો આખો ઇતિહાસ એ જાણ્યા વગર મૂકે. એનું ચાલે તો એ રસ્તે ચાલતી માછલુ ને મચ્છીની વ્યુત્પત્તિથી માંડીને મચ્છીમાં કરવાના વધાર સુધીની વાત પૂછી લે ! પણ માથે મચ્છીના ટોપણ સાથે દોડી જતી અને ટોપણ માથે ભમતા મચ્છીના સ્વાદિયા કાગડાઓને એક હાથે ખભુરીના ઝાકુથી હાંકી કહાડતી રોડોડી 'ટેકચર'ની માછલુને રસ્તા વચ્ચે ઉભી રાખી સુક્રી ગડેરી જેવા પ્રોફેસર કેવળભાઈ કાં તો ઝાકુના મારની બીકે યા તો મચ્છીનો આખો ટોપણ એમનાં 'ખતરે જન' શરીર ઉપર ઠક્કવાઈ જવાની બીકે પોતાનું એ બાબતનું કુતૂહલ હજી સુધી સંતોષી શક્યા નહિ હતા ! ખરર ! ઇશ્વર જેવા દાતા દુનિયામાં વસે છે તો એક દિવસ મારા એ અબ્યાસી મિત્રની મનોવાંછના સંતોખાયા વગર રહેશે નહિ એવી મારી ખાત્રી હતી. બાપી એટલી વાત ખરી કે એમની આ ટેવને લીધે એ ધણાંને કંટાળો આપતા અને મને સ્મરણ છે ત્યાં સુધી એક એ વખત તો એમને 'ગોળપાપડી' મળતી સહજમાં રહી ગયલી. આવા માણસોને માન અપમાનની પરવા હોતી નથી. મેં એમને એક એ વાર તો એમની આવી ટેવ મૂકી દેવા મિત્રભાને સૂચના કરેલી, પણ એમણે તો 'સ્થિત પ્રતસ્ય કા ભાષા' કરી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ઉપર 'લેકચર' આપવાની શરૂઆત કરી, એટલે અઢી કલાક ફોકટમાં જશે ધારી મેં જ એ વાત ઉથલાવી નાખી એમની ગાડી બીજે પાટે વાળેલી !

ગ્રીષ્મ ઋતુની સુંદર સંધ્યા આછી આસમાની રંગની સાડીમાં સજ્જ થઇ નીલવર્ણી આકાશી ભોંયપર તારાટપડીના સાથીઆ પુરી રહી હતી. એવા આશ્વાદક સમયે હું મીઠા બદાબાઇ મારી-મીસીસ બદાબાઇની સામે બેસી નેપોલીયન બોર્નાપાટની અદાથી બાફેલા બટાટા છોલી રહ્યો હતો; તે જ અમૃતચોષ્ણીએ પ્રોફેસર કેવળબાઇની સ્વારી મારી મહોત્સાહે આવી પહોંચી.

‘આવો આવો કેવળબાઇ ! આયુષ્ય તો સો વરસનું લાગે છે. હમણું જ તમને તમારા બાઇએ સંભાર્યા હતા કે કેવળબાઇ હોત તો આ બટાકા ક્યારનાય છોલાઇ ગયા હોત. કહેવત છે કે બલો આવે બલી વખતે ! હ્યો આ એમ છે ! બાકી તમારે નામે ચડેલા છે તે છોલી નાખો એટલામાં તમારા બાઇ આ તપેલીમાં વધારને માટે તેલ નાખે !’

પ્રોફેસર કટાણું મોં કરી બટાકા છોલવા બેઠા એટલે મેં ઉડીને તપેલીમાં તેલ નાખ્યું. તેલ ગરમ થઇ રહેતાં તેમાં રાઇ મરચાં નાખ્યાં. તેના ફટાકડા કુટી રહેતાં હીંગ નાખી એટલે કેવળબાઇ પણ બટાકા છોલી સમારી પરવારી રહ્યા હતા તે વાતે ચડ્યા.

‘હે બદાબાઇ, તમને ખબર છે કે આ બટાકાને અંગ્રેજીમાં ‘પોટેટોઝ કેમ કહે છે ?’

‘ના બાઇ !’

‘વારૂ ત્યારે એની ઉત્પત્તિ ક્યાં થઇ ? તે હિન્દુસ્તાનમાં ક્યારે આવ્યા ? ક્યાંથી આવ્યા ? કયે રસ્તે આવ્યા ? કાણુ લાવ્યું વગેરે અત્યંત મહત્વના વિષય ઉપર તમે કાંઇ અજવાળું પાડી શકો એમ છો ?’

‘ના બાઇ !’

‘ઠીક, એની ઉપર ઉદાપોહ કરવાનો આ સમય નથી અને એ બધું હું તમને કહેવા બેસું તે કરતાં તમે પોતે એન-સાઇકલોપીડીઆ-’

‘હવે કેવળબાઇ તમે પણ મારા બાઇ ! આ વાળુની વેળાએ ‘સાઇક્લની પીડા’ ક્યાં લાગ્યા ? બેસો ઉંચા સરખા થઇને ખુરસી

ઉપર: એટલામાં તમારા ભાઈ જમી લે. પછી જે ગમ્યાં હાંકવાં હોય તે ચોપાટીના બાંકડે એસી બધી રાત હાંક્યા કરજો અને હ્યો; નવરા એકા ઉંધ ન આવે માટે આ થોડા ચોખા આપું છું તે વીણી નાખો !’

તમારા સમ ! મેં તો માન્યું હતું કે મારી ‘ધની’ના આ ઘડાકાથી પ્રોફેસરના થતા કેવળભાઈ ગચ્છતિ કરી જશે. પણ નહિ ! એણે તો ખુશાલ જીગરે મીસીસે આપેલા ચોખા વીણવા માંડ્યા. ‘મેં જાણ્યું કે હોસે !’

‘ભદ્રભાઈ ! ચોખા જેવી પવિત્ર ચીજ આખી દુનિયામાં ખીજ કાઢ નહિ હોય. વૈદકશાસ્ત્રમાં એને પુષ્ટિદાયક, શુક્લ અને તુષ્ટિકારક કહ્યા છે. ‘ખીછડી કહે મેં આવન જવન’ એટલે કે ખીચડી ‘ઘર ઉધર’ આવન જવનમાં પચી જાય એવી હલકી છે, બ્રાહ્મણની પૂજામાં પણ કોઈ ચીજ રહી હોય તો તે માટે ચોખા મૂકવામાં આવે છે. મદ્રાસી પ્રજા ધર્મિષ્ઠ છે તેનું કારણ એ કે એ પ્રજાને મુખ્ય ખોરાક ભાત છે. જાપાનાઈ અને ચાઈનીઝ પ્રજા મજબૂત એ કારણથી છે કે તે ભાત ખાય છે. આવી ઉપયોગી ચીજ વીણવા માટે કોણ કદી ના કહે ? ધનભાગ્ય મારાં કે આજે મને ધનભાભીએ—’

‘હવે જીભ સંભાળજો હાંક ! મેં તમને કેટલીવાર કહ્યું હતું કે તમારે મને ધનભાભી નહિ કહેવી ! લાવો જેઉં ! ચોખા કેવા વીણ્યા છે તે ? એા મા ! આવા તે ચોખા વીણાતા હશે ? આ વીણાયલા ચોખામાં કાંકરી તો બધી એમની એમ છે ! હ્યો આ તમારા ઉજમાળા ભાઈ પણ જમી રહ્યા. સીધાવો એની સાથે દરીયાની ઠંડી લહેરો ખાવા ! આવ્યા છો ત્યારના જીભવાળીને એકા નથી તો ! મેં મુઠએ જાણ્યું કે ચોખા વીણવા આપીશ તો ‘લપુડી લપ કરતી રહેશે !’

તમારા સમ ! મેં તો ધાર્યું હતું કે મીસીસની આ 'લટક'થી કાંઈ નહિ, તો એ પ્રોફેસર સાહેબ હવે સીધાવવાની તૈયારી કરશે. પણ નહિ, એમણે તો ઉશ્કેટા વધારે અડગો જમાવ્યો. 'મેં જાણ્યું કે હોસે !'

'ચંચળ બાબી ! માફ કરજો. આ તો સ્ત્રીયુગ છે એટલે તમ જેવાં બાબી તરફથી મને જે બોલ મારા હિતને કારણે કડવા કહેવામાં આવે તોયે તે ગુણકારી અને પીડાહારી એળિયાની માફક હું ગટાવી જઈશ. મારા અપરાધની તમે ક્ષમા આપી છે એમ જ્યાં સુધી તમે નહિ કહો ત્યાં સુધી અહીંથી હું ખસનાર નથી.'

ઓ તારી ! પ્રોફેસરમાં આવડી પથરનેય પીગળાવી નરમ મેંદા જેવો કરી મૂકે તેવી નમ્રતા કી'દાડની ! 'મેં જાણ્યું કે હોસે !'

'માફ નામ તો ધનીયે નથી ને ચંચળે નથી ! ચંચળ તો મારી બેનનું નામ છે !' મીસીસે કહ્યું.

'તમારાં બેન ? ચંચળ ? હા, હા, હા; તે દિવસે મેં એમને બેંડસ્ટેંડપર જોયાં હતાં ખરાં ! મને બહુ લાયક સ્ત્રી લાગ્યાં.'

પ્રોફેસરે કરેલાં મારી શાળીના વખાણનો તો મસ્કો મનેયે લાગી ગયો ! ત્યારે એ માટે મારી વહુને ગીલગીલીઆં છુટે એમાં શી નવાઈ ? પણ આજે આપણા આ કેવળભાઈ આમ કેમ કરતા હશે ! મેં જાણ્યું કે હોસે !

'ધણાં જ લાયક અને સુશીલ ! ત્યાં બાંક ઉપર કેવાં ઠાવકાં થઈને બેઠાં હતાં ! કીયો લાગ્યશાળી પુરૂષ એનો વર હશે ?' પ્રોફેસરે 'પાલીસ' ચાલુ રાખી.

'મારી એ બેન તો હજી કુંવારી છે !' મીસીસે કહ્યું.

'મને તો એવણુ એમની વય કરતાં ધણાં નાનાં લાગ્યાં. વીસેક વર્ષનાં —

'ના, ના, હજી સત્તરમું તો હમણાં બેઠું !'

‘ખરૂં છે, મેં ધાર્યું જ હતું કે દેખાય છે તેના કરતાં એવણુ નાની વયનાં જ હોવા જોઈએ. નહિ તો હજી સુધી કુંવારાં રહે?’

‘કુંવારી તો એમ રહી કે મારાં માબાપ તથા ભાઈ સુધરેલા વિચારના છે. બાકી માગાં તો ઘણાં આવે છે; પણ મારા ભાઈ કહે છે કે શી ઉતાવળ છે!’

હવે આ તો મીસીસનું ગપું જ હતું. મારી શાળી સ્વભાવે મારી ‘ધની’ કરતાં વળી ચાર ચાસણી વધે એવી હતી. એની અને એના આખા ઘરની ખોરી સાખને લીધે તો એ હોદ્દાના ‘ચાર ચોખા છંટાતા’ નહિ હતા; છતાં ‘મેં જાણ્યું કે હોસે!’

‘ખરૂં છે! તમારા ભાઈનું કહેવું રાસત છે. વારૂં ત્યારે તમારાં એ ભલાં, સુશીલ અને સદગુણી એન કાંઈ શીખેલાં ભણેલાં ખરાં કે નહિ?’

‘વાહ! કાગળ લખવા જેટલું તો શોખી હતી, પણ હું એની મોટી એન ભણેલી નહિ એટલે લોકામાં વાત થાય કેની, એ શરમને મારે એ એટલું શીખેલું બૂલી ગઈ!’

‘વાહ! ત્યારે તો એમ કહોની કે એ સાથે લાગાં પરગળુએ છે!’

‘તો?’

પ્રોફેસરના કુતૂહલપ્રિય સ્વભાવને લીધે આટલા એ વંટોળિયે ચડ્યા હશે. એમ ધારી મેં જાણ્યું કે-

‘હોસે! પણ કમળા એન! ધારો કે તમારાં એ એનને કાંઈ મારા જેવા શીખેલો ભણેલો હોશિયાર મૂરતિયો મળી જાય તો તમારા ભાઈને કાંઈ વાંધો આવે ખરો?’

અરે તેથી! ત્યારે આખત બધી આમ હતી! મને શી ખબર પડે કે ભાઈસાહેબ કોઈ ‘સુંદરીની શોધ’માં નીકળી પડ્યા છે! પણ આમ મારી વહુ હતી તો! પ્રોફેસર જેવા પુનર્જનિયા ને નાત-

બહારીઆ સાથે પોતાની ગમે તેવી તોય બહેનના વિવાહ કરે એ આ ભવમાં તો બને એમ નહિ હતું; એટલે પ્રોફેસર ભલે જખ મારતા, એમ સમજી 'મેં જાણ્યું' કે હોસે !'

‘વાહ તમારા જેવો ભણેલોગણેલો માણસ મારી ભણીને બૂલી ગયેલી બેનને મળે તેમાં વાંધો તો શો હોય પણ તમે તો નાતબહાર—’

‘અરે હા રે હાદમી બહેન ! પણ તમારાં બહેન જેવાં ચંચળ અને સુશીલ પત્ની મળી જતાં હોય તો કાલે સવારે દંડ ભરી ન્યાતમાં આવવાની હું ખટપટ કરું ! બોલો છે વિચાર ?’

‘વિચાર તો કરીએ, પણ મારી બેન તો લાડકોડમાં ઉછરેલી છે તે એને માટે પાંચ હજારનું પદ્ધતું અને ત્રણથી ચાર હજારના દાગીના હોય તો વાત કાંઈ આગળ કરીએ !’

‘અરે વાહરે સીતા બહેન ! એ માટે અદેશો ના રાખતાં. એક બાળુ તમારાં સુશીલ બેન અને ખીજી બાળુ તમે કહો છો તે નજીવી રકમ ! હું ઉધાર સોદો કરું એવો લાસરીઓ નથી.’

‘હા, હા હું જાણું છું તો; તમે મરદો તો મૂવા જુદા ! આ તમારા ઉજમાળા ભાઇએ મારી વખતે એવી જ મોટી મોટી વાતો કરેલી. એ તો હું ભલી તે એમને એમ બેઠી છું. મારે બદલે કોઈ ખીજી હોત કેની તો એણે ઇસ્માઇલજીની ફારટમાં એમને ક્યારનાય બેઠ્યા હતા !’ આમ કહી મીસીસે એક ડચકીઈ ખાધું !

મારી ‘ધનકુંવર’ની તોપનું મોઢું હવે મારા તરફ ફરતું જોઈ મેં સાવધાનીથી વાત ફેરવવા માંડી.

‘હા, કેવળભાઈ ! તમારી ઇચ્છા હોય તો ભાવેની હું એ વાત ઉકેલી આપું !’ મેં કહ્યું.

‘ના રે ભદ્રાભાઈ ! એમાં તમારું ગળું નહિ. એ તો આ

મારાં શ્યાણાં રાધા બેન જ કામ પાર પાડી આપશે.' પ્રોફેસર સમજતા હતા કે 'જંગ જીત્યો રે મેરો કાણીઓજી' ત્યારે મારી 'ધની'ના મનમાં હતું 'પાંઉ ચણે તબ જાણીઓજી' ! પણ મારી વહુને આમ કમળા બેનથી માંડીને રાધા બેન સુધીનાં નામો મળી ગયા છતાં એ 'ઉખડી' નહિ, એ આશ્ચર્યની વાત નથી શું ? પણ ખરે ! ભગવાનની વહુનાં નામ મળતાં હોય તે કોને ન ગમે ? ખુશામત તો ખુદને ય પ્યારી છે ! એટલે મેં 'જાણ્યું' કે—

‘હાસે ! હવે કેવળભાઈ, તમે એમ કરજો : કાલે આ વખતે પાછા અહીં આવજો. એટલામાં હું મારા ભાઈને એ વાત પૂછી બધું નક્કી કરી તમને જણાવીશ. લો બેસો. હમણું ચા મૂકી દઉં છું.’ કાણુ જાણે કેમ કેવળભાઈએ ‘ચા’ પીવાની સાફ ધસીને ના પાડી, આખરે બહુ લમણાઝીક પછી એ પાણી પી અને પાન-સોપારી ખાઈ ઉઠ્યા અને ઘેર સીધાવ્યા !

ઓહો ! નમ્રતા રાખવાનો ફાયદો તો જુઓ ! આપણા પારસી ભાઈઓ તો ક્યારના કહી રહ્યા છે કે ‘નમનટાઈનું નીચાન કબુલ કરવે, મોટાઈના ઉચાનપર જવાય છે !’ પણ મેં એમ ધારેલું કે નમ્રતા રાખવાથી વગર ખરચે મારી વહુ જેવી ચંડીકા વશ થાય છે એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત લલાટમાં લખ્યું હોય તો બાયડી મળવાનો ‘ચાનસ’ પણ હાથે ચડી જાય છે !

બીજે દિવસે પ્રોફેસર જરા વિશેષ રોફમાં આવ્યા હતા. મારી હુવ હજી પિયરથી પાછી ફરી નહિ હતી એટલે એમની તાઝીમ તવાઝનો બોલો મારે શિર હતો. થોડીએકવાર પછી મેં વાત ઉઠેલી : ‘પ્રોફેસર ભાઈ ! તમારું કામ છે એટલે મારાથી કલાલી મંગાવ એમ નથી. બાકી બીજાની પાસે એક હજારથી એક દમડી પણ ઓછી કાણુ શાળાએ લીધી હોત !’

‘ભાઈ, તમારી સુજનતાની મને ખબર છે. પણ હું કાંઈનું કરેલું કરાવેલું બૂલી જઈ એવો માણસ નથી.’

વાત વધારે રંગ પર ચડે એટલામાં મારી વહુ આવી પહેંચી એટલે પ્રોફેસરે ઉભા થઈને ફ્રેંચ અદાથી એને નમન કર્યું.

‘મેં ધાર્યું જ હતું કે રૂખમણી એન હમણાં આવતાં જ હશે, એટલામાં તો તમે આગ્યાં ! આયુષવાન લાગો છો !’

‘આ તમારી જ વાતમાં આવતાં જરા મોડું થયું.’

‘કાંઈ આશા જેવું લાગે છે ?’

‘આશા તો સત્તર આના છે, પણ દાગીના, કપડાં અને રૂપિયા પહેલા મળવા જોઈએ !’

‘ઝોહો ! એમાં શી મોટી વાત ! કાલ સવારના એ બધું અહીં હાજર કરી દઉં, પછી કાંઈ ?’

‘ના, ના મારે એમાંનું કાંઈ નહિ જોઈએ. તમે તમારે મારા ભાઈને એ આપજો. કાલે હું એને અહીં તેડી લાવીશ.’

મીસીસની ‘આ’એ એક વખત એમને સખત જુલાબ કરાવી નાખેલો તેથી કે કેણુ જાણે શાથી પ્રોફેસર કેવળભાઈએ આજે પણ મીસીસના ‘આ’ના આમહને પાછો ઠેલ્યો ! બીજે દિવસે એ આવ્યા ત્યારે મારી વહુ તથા શાળો અને શાળી ઘરમાં હાજર હતાં. પ્રોફેસર સાથે મારી શાળીની દૃષ્ટોદૃષ્ટ મળતાં અમાસના ચાંદ જેવી મારી વહુની બહેન નીચું જોઈ ગઈ ! એ તો ‘પ્રેમજાણુ વાગ્યાં હોય તે જાણે !!’ થોડી ઘણી અહીં તહીંની વાત પછી ગાડું ઘરડે ચડ્યું. ‘લ્યો ત્યારે આ રૂપીઆ અને ઘરેણાં ! તમારી માગણીથી એક પાંચ પણ ઝોહી મારે આપવી નથી !’

‘લે લાઇ! આ રૂપીઆ ગણી લે અને દાગીના ચોકસીને ત્યાં અંકાવી લેજે કે પત્યું! એને જે વહેમ રહે નહિ અને આપણે જે વહેમ નહિ!’

મારા શાળાએ નોટોના ચોડા અને દાગીના અંભાળી લીધા. એટલે હું બોલ્યો, ‘આને માટે કાંઈ લખતખખત-’

‘જેજે ચીખાવલા થતા! કેવળલાઇને ભરંસો ના હોય તો આ એના રૂપિયા અને આ એના દાગીના. હજી તો તેલ પણ છે અને તેલની ધાર પણ છે.’

‘અરે નારે હંસા બહેન! એ શું બોલ્યાં! એ દાગીના અને રૂપિયા તો તમારા જ સમજો.’

‘એમ તો કાંઈ સમજાય છે? ત્રણ વાર સોગંદથી કહો ત્યારે સાચી વાત મનાય!’ મારી વહુએ હસીને કહ્યું.

‘હા, હા, સોગંદથી તમારા, તમારા ને તમારા જ છે!’

‘ભલે, ત્યારે આજે જાણે શુકરવાર છે. આવતા બેરખતવારે પાછા અહીં આવજો એટલે તમારું ન્યાતમાં આવવાનું પણ નક્કી થઇ જશે અને સગપણનો રૂપિયો પણ ન્યાતમાં નોંધાવવાનું નક્કી કરી દઇશું!’

‘હ્યો બેહો ત્યારે!’ કહી પ્રોફેસર ઉડ્યા અને એક તીરછી નજર મારી શાળી તરફ ફેંકી એ વિદાય થયા. બીજા છ દિવસ રહીને શુક્રવાર આવ્યો અને ગયો પણ પ્રોફેસર કેવળરામની સીકલ અમારે ત્યાં દેખાઇ નહિ. આખરે થડકને હૃદયે મેં એમની ભાળ કહાડી તો ખબર મળી કે એમના ઉપર દાગીના તેમજ રૂપિયાની ચોરીનું આજ હોવાથી એમને પકડવાનું વોરંટ નીકળ્યું હતું, તેમાંથી છટકવા એ કોઇ નહિ જણાયલા રથજે છુઃ થઇ ગયા હતા. આ

વાતની પાકી ખબર મળતાં અમારે પણ એની મોકાણમાં મુંબાઈ-
માંથી ઉઠાળા ભરવા પડ્યા.

‘ મને એમ થયા જ કરતું હતું કે એ પીટ્યા પાસે આટલા
બધા રૂપિયા આવ્યા ક્યાંથી ? ’ પ્રોફેસર પર નીકળેલા વોરંટની વાત
સાંભળી મીસીસ જરા સૂમ મારી ગયાં હતાં તે પાછાં હોશિયારીમાં
આવતાં બોલ્યાં. દુર દુર ઝાંઝીબારમાં આવી આખરે ‘ સૌ સાઈ
જેનું’ છેવટ સાઈ ’ કરી મેં અને મારા શાળાએ પ્રોફેસરની આપેલી
મિલકત નીમે લાગે વહેંચી લીધી અને ત્યાં હરીકામ થઈ અમે બન્ને
લાગમાં લવિંગના વેપારમાં પડ્યા ! કોઈ કોઈ વાર નસીબ આમજ
લીલું થઈ જાય છેતો !!!

‘ વઢીલને વચને ’

મારા જૂના દોસ્ત પ્રોફેસર કેવળભાઈને અનેક અપ્તરાઓ પછી માત્રમ પડ્યું હતું કે એમની ન્યાતમાંથી તો કાંઈ એમને કપાળે કન્યા ઠોકે એમ હતું નહિ. એમને હમણા હમણા એ પણ લાગવા માંડ્યું હતું કે જીવનનાં સારામાં સારાં વર્ષો એમની કુંવારી અવસ્થાને લીધે એજે જતાં હતાં. એમની આવી અવસ્થાના સંબંધમાં મારા જેવો એનો કાંઈ જીગરજીન દોસ્ત પ્રશ્ન કરતો તો એઓથી એનો જવાબ ગાયનમાં જ વાળતા કે ભાઈ! ‘સાર આ સંસારમાં ન જોયો મેં—બહુ રીને તપાસતાં સાર આ સંસારમાં ન જોયો’! આમ સંસારપ્રપંચને અસાર સમજતા પ્રોફેસરસાહેબ મારે કાંઈ તો એમ જ ધારી લે કે હવે એમના ધરનો અધકાર ઉત્તળવા એ કાંઈ ગૃહિણીનું પાણિમહણ કરે એ અસંભવિત હતું; પણ માફ પોતાનું ધારવું તેમ નહિ હતું. આ સંસારમાં સાર નથી અને તેથી એમને તે જોવા ન મળ્યો હોય એ વાત સાવ સાચી; કિંતુ એનો અર્થ એમ નથી થતો કે પરણવાના કાંડ એમને નહિ થતા હેય! આખી દુનિયામાં કાંઈની પાસે પણ પેટ ખોલી વાત કરતા હોય તો એ ‘પેટ છૂટી’ વાત સાંભળવાનું સાન સેવકને હતું; ઇશ્વર પાસે પણ કદી એ પોતાનું ‘પેટ છોડતા’ હોય એવું મને લાગ્યું નથી. ઉપર્યુક્ત ગીતનો અર્થ એમણે મને તદ્દન ખાનગીમાં પ્રત્યેક શબ્દનું વિવરણ અને લાખ્ય કરી સમજાવેલો તે પરથી મારી તો ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી કે ‘ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે’ એ સૂત્રાનુસાર એમને પોતાનું ગૃહ કે પોતાની ઓરડી, ખોલી જે કહેા તે સર્વ ‘ખાયકો’ વિના સ્મશાનવત્ ભાસતાં હતાં; સંસારની સર્વ લહઝત

પત્ની વિના એમને અસાર લાગતી હતી. તેઓ કહેતા, 'હાસ્તે જીવ ! આ જીવન સ્ત્રી વિના મગરની માફક મોં ફાડી ટગરમગર પસાર કરવું તે કરતાં તો ટગર મગરના 'દગડ' નું જીવન વધારે બેસતર !'

હું કહેતો, 'ભાઈ ! શીકર ના કરો. તમ જેવા નિષ્ણાત પ્રોફેસર આમ એકલવાયા જીવનમાં અટવાઈ જાય તે તમારી ન્યાતને લજ્જાસ્પદ તો છે જ; પણ ખુદ ઇશ્વર એ વસ્તુ કેમ ચલાવી લેતો હશે તેનો ઉકેલ હું આજ સુધી કરી શક્યો નથી. મારી તો આપને સલાહ છે કે એ બાબતમાં છેવટના ઉપાય તરીકે આપ આપણા હીરાભાઈ વકીલની સલાહ લો અને તે જેમ રસ્તો સુઝાડે તે પ્રમાણે કરો.'

મારી આવી ઉત્તમોત્તમ સલાહને વારંવાર હસી કહાડી અવગણ્યા કરવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે એમને અત્યાર સુધી અધમાધમ માનસિક દુઃખ ભોગવ્યા કરવું પડ્યું, પણ આખરે તો પ્રોફેસર કની ! એક દિવસ એમણે પોતાનો નિશ્ચય મારી આગળ જાહેર કર્યો 'અસ એમજ ! હાલના વકીલો તે અસલના ખાલણો છે; શાસ્ત્રની વાત ખાલણો જાગે તેટલી કાયદાની વાત વકીલો જાણે. તારી આ સલાહ વાજખી છે. ન્યાતનો કાયદો તોડવો હોય તો વકીલની સલાહ લેવી જોઈએ. આપણા બાપદાદા શાસ્ત્રનો કાયદો તોડી તેના પ્રાયશ્ચિતનું નિરાકરણ ખાલણ પાસે કરાવતા તેમ કાયદા તોડવાનાં પ્રાયશ્ચિતનું નિરાકરણ આપણે વકીલ પાસે જ કરાવવું જોઈએ. ચાલ, આવે છે ?'

મેં પૂછ્યું, 'ક્યાં ?'

એમણે કહ્યું, 'આપણા હીરાભાઈ વકીલને ત્યાં.' અને અમારું 'મેજર' પહોંચ્યું હીરાભાઈની ઓશીસમાં ! હીરાભાઈએ હજી હમણાં જ 'મુંડાવ્યું' હતું એટલે કે સંસ્કારી ભાષામાં કહીએ તો એમણે

‘ડબલ ટ્રેન્યુએટ’ની પરીક્ષા થોડા વખતપર જ પસાર કીધેલી હોઇ એમણે વકાલત કરવાની સનદ મેળવી થોડા વખતથી જ ‘પ્રેક્ટીશ’ કરી શરૂ કીધી હતી. એમની ઓશીસ પહેલે માળે હતી. ઓશીસની બરાબર નીચે ‘હેઅર કટીંગ સલુન’ હતી. તેમણે ‘પ્રેક્ટીશ’ શરૂ કરી ત્યારે કોઇ ‘હલ્લવાન’નો કેસ તેની પાસે લાવવાની વિનંતિ કરતાં તેમણે પોતાની ઓશીસનું ઠેકાણું આપતાં મને કહ્યું હતું કે ‘સલુનના ઉપર સીધા ચાલ્યા આવજો.’ તે નિશાની બોળતા બોળતા અમે બરાબર એની ઓશીસમાં પહોંચ્યા. ‘ઓહો ! પ્રોફેસર સાહેબ ! આવો આવો, તમારાં પગલાં કંઈ અમારે ત્યાં ?’ હીરાભાઈ બાંચ ચઢાવી ટેબલ લૂછતા હતા તે અટકી જઇ, જાણે કંઈ બન્યું જ નથી તેમ નેપકીનને ટેબલના ખાનામાં ધકેલી દઇ બોલ્યા.

‘તમારી પાસે ખડુ જ અગત્યની સલાહ લેવા આવ્યા છીએ’ પ્રોફેસરે કહ્યું.

‘બીરાજો આ ખુરસીપર ! નોકર હમણાં ‘સીકલીવ’ ઉપર છે તેથી ઓશીસમાં આવી બંધી ગેરબ્યવસ્થા થઇ ગઇ છે.’ ન પૂછો વાત !’ હવે હીરાભાઈએ આ ગોપું જ હાંક્યું હતું. નોકર રાખ્યો જ નહિ હતો; તોપણ કોઈ વકીલની આબરૂપર હલ્લો કરવા માગતો નહિ હતો તેથી હું ચુપ બેઠો. પ્રોફેસરે વાત ઉકેલી.

‘વાત સાહેબ એમ છે કે અમારી ન્યાતમાં કન્યાઓ તો ઘણી છે. તેમ ઉપરાધાપરી મારાપર માગાંઓ ઘણાં આવે છે, પણ તેમાં કોઇ કન્યા ઓછામાં ઓછું કોઇનાં મરણનો તાર વાંચી દે તેટલુંયે અંગ્રેજી લણેલી નથી ! માત્ર રાંધવા સીંધવાનું અને ગુજરાતી લખી વાંચી જાણતી બૈરી પરણીને હું કરું શું ? પરણ્યા વગર જ બેસી રહું છું તો તમ જેવા મિત્રો પરણવાની ખહેંસ કર્યા કરે છે, આપ તો વકીલ છો, કંઈ રસ્તો સૂઝાડશો ?’

હિંદુસ્થાનને 'હોમરૂલ' આપવું કિંવા નહિ તે પ્રશ્નની ચર્ચા પહેલાં 'હાઉસ ઓફ લોર્ડ્ઝ' માં જેટલી ગંભીરતા હવાઇ રહે તેટલી જ ગંભીરતા હીરાભાઇનાં કાયાંપર આ પ્રશ્નથી હાઇ વર્ણ-પ્રશ્નની ગંભીરતાને લીધે કદાચ નહિ પણ તેમણે પ્રોફેસર સાહેબને કોઇ 'હલ્લવાન' ધરાક ધારેલા તેને બદલે આ તો સાવ 'મૌલાબખસ' નીકળી પડ્યા તેથી! બહુ વિચારને અંતે તેમનું મુખકમળ સહેજ વિકસ્યું. મને લાગ્યું, 'વકીલને કંઈ રસ્તો જડ્યો ખરો.'

'જુઓની પ્રોફેસરસાહેબ! જાણે આ સવાલ સામાજિક છે તેમાં વકીલ શી સલાહ આપી શકે? છતાં શારદા બિલ અને હરિમિંધ ગૌર બીલ વગેરે બીલોને લીધે આ 'કન્વેન્શન' ન્યાતાના હાથમાંથી સરકી વકીલોના 'સ્પીઅર'માં આવેલો જાય છે તેની હું ના પાડી શકતો નથી. હવે હું આપને આ બાબતની સલાહ આપું તે પહેલાં મને પૂછવાની રજા આપશો કે મારી પાસે આવવાની સલાહ આપને કોણે આપેલી ?'

આ પ્રશ્ન હીરાભાઇએ કદાચ એ ધારણાથી કરીધો હોય કે તેમને ત્યાં પ્રોફેસરસાહેબને ઉંચકી લાવનાર કોઇ દલાલના કમીશનનો સવાલ હોય તો તેમની સલાહ આપવાની 'શી' માં તેટલો વધારો કરીને જ ને 'શી' ની વાત છેડે! બાકી તો વકીલના મનની વાત પ્રભુ જે ન જાણી શકે ત્યારે મારા જેવો પામર જીવ તો ક્યાંથી જ જાણે? પણ મારી ધારણા ખરી હોય તો મારું કમીશન લાગુ પડી દેવાના હેતુથી ઉચી આંખ કરી હું જ બોલી ઉઠ્યો, 'પ્રોફેસરસાહેબને આપને ત્યાં આવવાની સલાહ આપનાર હું પોતે જ! વીસે વીસ ટકા તેમાં મારો હાથ છે એમ માનજો!'

'હાજી, એ સલાહ ભદાભાઇએ જ આપેલી. બાકી મને કંઈ પરજીવાનો શોખ બહુ વહી જતો નથી' પ્રોફેસર પણ, પોતાની સેંટનો ખુરદો ન થાય માટે મારા મતને પુષ્ટિ આપતા બોલ્યા.

‘ભદ્રાભાઈનો વીસ ટકાનો દાવો હું કબુલ રાખું છું, તો પણ મારે કહેવું જોઈએ કે પ્રોફેસર સાહેબની દશ ટકા મરજી વિના એવણ અહિંયાં આવતે નહિ’. વકીલે મારા તરફ જોઈ હસતાં હસતાં કહ્યું.

‘અરે વીસે વીસ ટકા મારા! પ્રોફેસર તો આવતા જ ક્યાં હતા જે?’ મેં વકીલને સંકેતમાં સમજાવ્યા.

‘હીક ભાઈ વીસે વીસ તમારા; પછી કાંઈ છે? ક્યાં એ ભાર મારે માથે છે કે એ બાબતની હું જાદ કરું.’ આમ વકીલે મારા કમીશનના વીસ ટકા સંકેતમાં કબુલ કીધા એટલે મેં પણ હસતાં હસતાં કહ્યું, ‘Thank you!’

‘હવે સાહેબ વાત એમ છે કે આપ જેવા ભણેલાગણેલા વિદ્વાનને રાંધતી સીંધતી ને ઘરકામ કરતી પોરી કોટે વળગે એ આ વીસમીસદીમાં ચાલી શકે એમ નથી. ‘ભાઈનું’ મન તો ભુગોળ ખગોળમાં અને જૈરીનું’ મન તો ચૂલ્હામાં’ એ વાત આજના બુદ્ધિવાદના જમાનામાં ચાલી શકે એમ નથી. મારી તો આપને સલાહ છે કે ન્યાત બાતને ઠોકરે મારી આપે કોઈ પરજાતની ભણેલી કન્યા કે વિધવાને ગોતી તે સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાઈ જવું.’ વકીલે સત્તર આના ને બે પૈ જેવી સલાહ આપી.

‘એની આપણા કેવળભાઈને ક્યાં છે ના! પણ કન્યા ક્યાં?’ મેં પૂછ્યું.

‘માંગો અને મળશે; શોધો અને જડશે; બાકી તેમ કરવાની જે ઇચ્છા નહિ હોય તોએ એકકું હું ગોડવી આપી શકું એમ છું. માત્ર ‘એડવરટીઝમેન્ટ’, ‘કોરસપોન્ડન્સ’ તેમજ બીજા પ્રીવીયીનરી ‘એક્સ્પેન્સીસ’ માટે ‘એડવાન્સ’માં ખસેડ રૂપિયા જોઈએ. મારી મહેનતનો બદલો તો ગોળધાણા વહેંચાયે જે આપો તે! કોઈનું કામ થતું હોય તો એમાં મારો શીની ફાયર મારી કામ અટકાવું એવો વકીલ હું નથી, સમજ્યા સાહેબ?’

‘અરે તેનો તો ફવળભાઈને પૂરો ભરોસો છે.’ મેં કહ્યું.

‘તમે કહો તેમાં કાંઈ વળ્યું? ફવળભાઈ ક્યાં મરજી દેખાડે છે?’ વકીલે કહ્યું.

‘અરે હા! તમે ભાઈઓની જેવી મરજી! મારે ક્યાં તમારી વિરૂદ્ધ જવું છે? રૂપિયા આજ સાંજના જ ભદાભાઈ સાથે મોકલી આપીશ એટલે કામ કરી દો શરૂ!’ ફવળભાઈએ હાથ ઠોક્યો.

આમ વિવાહની વાત નક્કી કરી અમે ઉઠ્યા. વકીલ પણ અમને દાદર સુધી વળાવવા આવ્યા.

વાયદા મુજબ સાંજના પ્રોફેસર પાસેથી બસો રૂપિયા લઈ હું વકીલ પાસે ગયો અને શરત મુજબ વીસ ટકા લેખે આળીસ રૂપિયા કાપી લઈ મેં એને એકસો સાઠ રૂપિયા આપ્યા. વકીલ પણ ખુશ ખુશ થઈ ગયા અને આવાં આવાં કામો જો એમની પાસે હું લઈ ગયા કંઈ તો વીસને બદલે પચીસ ટકા જેટલું કમીશન આપવાનું પણ સ્વીકાર્યું.

બીજે દિવસથી કન્યાની શોધનું કામ ધમધોકાર ચાલુ કરી દીધું અને આઠેક દિવસ બાદ તો તેણે અમને પોતાની ઓરીસમાં બોલાવ્યા.

‘આવો સાહેબ, જુઓ આ યમુનાબાઈ પેંડસે નામની વિધવા નર્સ અહીંની એક મોટી હોસ્પિટલમાં કામ કરે છે, તેની સાથેનો પત્રવ્યવહાર! એ બાઈ તમારા જેવા પ્રોફેસર સાથે પરણવા માટે સદંતર રાજી છે. તમે માગો છો તેવું જ આ આવી મળે છે, માટે મારી સલાહ માનો તો આવી આવતી તક હાથમાંથી જવા દેવી નહિ. બાઈ પોતે શીખેલી બણેલી ને તમે માગો છો તેવી શિક્ષિત છે. વળી નર્સના કામમાં સો સવાસો માસિક મળી રહે છે, એટલે આ વાત ‘સોનું ને સુગંધ’ જેવી છે. પદલા તરીકે અને ચારેક હજાર સ્ત્રીધનના આપવા પડશે, પણ આવો દૂધ ને સાકર જેવો મેળ મળતો હોય તો રૂપિયાની સામું તમારા જેવા પ્રોફેસર નહિ જુવે એમ મને આશા છે.’

આ વાત સાંભળી શરમાળ પ્રોફેસરને ગાલે રતાશ ધાઇ આવી. એટલે એમને વધુ શરમમાં નહિ નાખતાં મેં જ એમની વતી એ સાદું એમને હિસાબે ને જોખમે નક્કી કીધું. આખરે યમુનાબાઇ પેંડસે અને કેવળભાઇ પ્રોફેસર વચ્ચે અરસપરસ એકબીજાની છબીઓની આપ લે થઈ અને ગોલવડ મુકામે ચાલુ સાલની વસંતપંચમીના શુભ દિવસે કોઇપણ જાતની ધામધુમ વગર એમનાં લગ્ન પાંચ રૂપિયા ચઉદ આના ને ત્રણ પાઈના ટુંકા અો ટચ ખર્ચમાં બ્રાહ્મોવિધિથી ઉજવાઇ ગયાં છે. પ્રોફેસર પણ ઠેકાણે પડ્યા, નર્સ પણ ગોડવાઇ ગઇ, વકીલનું ખીસુંયે તર થયું અને કમીશનના રૂપમાં મારા નશીબને પણ એક ઉભરો આવી ગયો. આમ લગ્ન રૂપી એક જ કાંકરે ચાર પક્ષીઓ મરાયાં! પણ આ જો હું વાર્તા લખતો હોત તો પેંડસે અને પ્રોફેસરનો હાથેવાળો ‘વટાઇ’ રહેતાં જ ‘પછી એ દંપતીએ ‘બાધુપીધું’ ને રાજ કીધું’ કહી આ કિસ્સાને મેં ‘તમામ શુદ્ધ’ કરી દીધો હોત; પણ આ કાંઇ વાર્તા નથી; એ તો પ્રોફેસર કેવળભાઇનાં જીવનની ઘડતરકથા છે.

શ્રીમતી પેંડસે બાઇ, પ્રોફેસર કેવળભાઇને ઘેર આવી મીસીસ કેવળભાઇમાં ફેરવાઇ ગયાંને આજે છ માસ થવા આવ્યા. આ વિચિત્ર સ્વભાવના બોધા ભગત જેવા પ્રોફેસરને યમુનાબાઇ સાથે બનતું હશે કે નહિ તે વાત તો પ્રભુ જાણે, પણ પ્રોફેસર સાહેબને તો ‘ધાસણી’નો રોગ લાગુ પડી ગયો હતો એમ એમના ચહેરા પરથી સ્પષ્ટ સમજાતું હતું. ન્યાતે તો એમને લગ્નના દિવસથી જ ન્યાત-બહાર કરી દીધા હતા. ત્યાર પછી એમણે હીરાભાઇ વકીલની સલાહથી ‘સીતમગર હિંદુ સમાજ’ કે ‘હિંદુસંસાર’, ‘સીતમગર સમાજની ભઠ્ઠીમાં’ વગેરે છાતીનાં પાટિયાં બેસાડી દે એવા ધગધગતા અંગારા જેવા લેખો છાપામાં ઠોકવા માંડ્યા હતા. હિંદુ વિધવાઓની સત્ય અસત્ય અને અર્ધસત્ય હકીકતો રંગીન ભાષામાં લખી, એમણે

પોતાની જાત વધારવાનું જાણે પ્રત્યારકાર્ય શરૂ કરી દીધું હતું. સત્ય સ્થિતિથી ખીનવાકેફ કોઇ કાચાપોચા હૃદયનો માણસ એ હેવાલ વાંચે તો તે એમ જ કહે કે ‘હિંદુ એટલે નરપિશાચ, હેવાન અને હેવાનથીયે બદતર ફૂર અધમાધમ નીચ નારકી જીવ!’ અને આ પ્રત્યારકાર્ય, માત્ર દુનિયામાં એમનાથી ઉંચે મોડે ફરી શકાય અને અનેક કાર્યક્રમમાં શરૂઆત વગર લાગ લગ શકાય તેટલા માટેજ ! પણ વિધિની ગતિ વિચિત્ર છે; જે જે આધાતો એણે હિંદુસંસારને ખોટી રીતે પહોંચાડ્યા હતા તે સર્વ પ્રત્યાધાત રૂપે એમની તરફ પાછા વળ્યા. લોકોએ એક દિવસ છડેચોક જાણ્યું કે યમુનાબાઇને કેવળભાઈ વચ્ચે સ્વભાવભેદને લીધે ખડાજીત ચાલતું હતું. એનાથી કંટાળી યમુનાબાઇએ તો ધીરે ધીરે હોસ્પિટલમાંથી ઘેર આવવું પણ બંધ કરી દીધું હતું. પ્રેક્ટિસરને બહુ દુમ્મો ભરાઇ આવવાથી એક દિવસ એમણે મારી આગળ પોતાનો આખોયે સંસાર ખુલ્લો દીધો. એમની સ્થિતિ તો ‘ચોરની મા કેઠીમાં મેં ઘાલી રડે’ જેવી થઇ ગઇ હતી. એમણે પૂછ્યું, ‘હવે?’

મેં કહ્યું: ‘ચાલો ચાલો હીરાભાઇની ઝોરીસે !’

અમે ગયા હીરાભાઇ પાસે. ઉપાય અજમાવવા માટે રૂપિયા સોનું ‘એસ્ટીમેટ’ રજુ કરી એ બોલ્યા, ‘ઉપાય બહુ સહેલો છે. કામ થતાં જરા વાર લાગે; પણ છે બહુ રામબાણુ !’

હીરાભાઇને સો રૂપિયા આપી પૂછ્યું, ‘હવે?’

‘હવે એમ છે સાહેબ કે તમે એક ડગલું આગળ વધો. જરા પ્રગતિ કરો. હિંદુસંસાર આખોચિયાં જેવો છે તેને વહેતો કરી શુદ્ધ કરો, નહિ તો એ વળી કાક દિ ગંધાઇ ઉઠશે... પ્રગતિ કરો અને ઘેર બેઠાં અમેરિકા આવી સમજો ! સીતમગર હિંદુ સમાજની ભઠ્ઠીમાં જીવતા જીવત જીવતાં બચવું હોય તો એમ કરો.’ વકીલે ભાષણ કરતી ઢાળે કહ્યું.

‘પણ તે કેમ ?’ કેવળભાઈ કકળી ઉઠ્યા.

‘વિધવાવિવાહના પ્રચાર કરતાંયે એનો ‘પ્રોપેગેન્ડા’ વધારે નોર-શોરથી કરો અને આવતી કાલે સ્વરાજ લઈ લ્યો !’ હીરાભાઈએ ગાલ્લું હાંક્યું.

‘અરે પણ એ છે શું, તે તો કહો ?’ પ્રોફેસરે પૂછ્યું. આઈ-સકીમની ‘પ્લેટ’ ઉડાવતા હોય એટલી ઠંડકથી વકીલ હીરાભાઈએ કહ્યું, ‘છુટાછેડા’

છુટાછેડા ! ફારગતી ? હમ ! પ્રોફેસર સાહેબ ! ધસો એક કદમ આગળ, ‘ ને કરો પ્રગતિ ! ’

સંતતિનિયમન ?

‘હું બાબુભાઈ ! આય તારું ‘લેટેસ્ટ કલેન્ડર કે ?’

યુરોપની યાત્રાથી પાંચ વર્ષે હમણાં જ પાછા ફરેલા મારા મિત્ર મંછુભાઈએ મારા ઘરમાં પગ મૂકતાં જ મારા ચાર વર્ષના નાના બુચાને જોઈને પૂછ્યું.

‘ઓરો ! વેલકમ ! મંછુભાઈ ! યુરોપની જત્રા તને ક્ષણી હોય એમ લાગે છે ડીઅર ! આ કોય પર ખેસ ! That's it. હવે જે પૂછવું હોય તે પૂછ !’

મંછુભાઈ મારી માગણી મુજબ કોય પર ખેડા અને ખોલ્યા :
“હું તો ડીઅર એમ પૂછતો હતો કે આય તમારું ‘લેટેસ્ટ કલેન્ડર’ કે ?”

‘નહિ રે બા ! એ તો ‘લાસ્ટ બટ વન’ છે !’

‘નંઅર પ્લીઝ’ !

‘છટ્ટો અને સાતમો હજી ધાવણો છે !’

‘બાપ ! બાપ ! બાપ ! અને હજી તમારાં મીસીસ જીવે છે ?’

‘ખુશાલ જીવે છે ! એટલું જ નહિ પણ દર સુવારે ઉલટાં બે વર્ષે નાનાં થતાં જાય છે !’

‘હવે નફ્ટાઈ મૂક અને Be serious !’

‘ I am all serious ! ખરું કહું છું. હમણાં તારી બાબી મંદિરેથી દર્શન કરીને આવશે, તેને જોશે એટલે એ વાતની તને પ્રતીતિ થશે. ’

‘ એ આવશે ત્યારે જોઈશ, પણ તે પહેલાં એક બે વાતની ગંભીર ચર્ચા આપણે કરી લઈએ; Ready ? ’

‘ Yes ! ’

‘ સાંભળ ત્યારે ! તને આજ કેટલાં વર્ષ થયાં ’

‘ અડતાળીસમું ચાલે છે. ’

‘ હવે ત્યારે તું ગૃહસ્થાશ્રમ છોડી વાનપ્રસ્થ ક્યારે થાય છે ? નિર્ધન હિંદુસ્થાનને હવે વધારે સંતતિની જરૂર નથી. ’

‘ એહો ! ત્યારે બાબત બધી આમ છે. એમ કહેતી તો ! યુરોપ જમ આવી લાંથી એકાદ નવું વહેળું ’ (Fird) નહિ લખ આવે તો પછી આપણા મંછુભાઈ શાના ? ’

‘ વળી પાછો ચગ્યો કે ? ખરું કહું છું. આજ સુધરેલા દેશમાં ‘ અર્થ કન્દ્રોલ ’ નો પ્રશ્ન Burning question જેવો થઈ પડ્યો છે અને હિંદુસ્થાનને પણ જો સુધરેલા દેશોની હરોળમાં ઉભવું હોય તો એ સવાલ in right earnest ઉપાડી લીધા સિવાય તેનો છૂટકો નથી ’

‘ પણ બાપુ તને ખબર છે કે આ હિંદુસ્થાન તો બહુ પુરાણો મુલક છે. તે જ્યારે યુવાનીમાં મહાલતો હતો ત્યારે તું જે દેશોની વાતો કરે છે તેનો ગર્ભ પણ બંધાયો નહિ હતો. ’

‘ હા હા, પણ તેથી તું કહેવા શું માગે છે ? એ તારા ધરડા દબરને હવે વીંટી મૂક ! આજ તો યુવાનોનો યુગ છે. ’

‘ અરે એ યુવાનો પણ ધરડા થવા માટે સજ્જિયા છે ! અને એના યુવાનીના અનુભવોને જ્યારે કોઈ યુવાન ઠોકરે ચડાવવાની શેખી કરશે ત્યારે એ ગારો, ‘ મુજ વીતી તુજ વીતશે ધીરો બાપુડીઆં ! ’

‘ ત્યારની વાત ત્યારે છે ! પણ એ સવાલ સાથે ‘ અર્થ કન્દ્રોલ ’ ને શો સંબંધ છે ? ’

‘ હું એજ કહેવા જતો હતો ત્યાં તો તેં વચ્ચે ડાકું માર્યું. એટલે આપણે આડી વાતે ઉતરી પડ્યા. હવે ડાહ્યા દીકરાની જેમ અદમ વાળીને હું કહું છું તે સાંભળ ! હિંદુસ્થાન બહુ વધુ થયું. ’

એને ત્યાં એક કાળે 'બર્થ કન્ટ્રોલ'ની 'ધૂન' નહિ લાગી હોય એમ નહિ. પણ એટલું ખરું કે એ ધર્મપ્રાણુ દેશ હોવાને લીધે એના 'કન્ટ્રોલ'માં ધર્મ અગ્રભાગે છે !'

‘બહુ રમુજી વાત કહી તેં ! વાર પછી ?’

‘ત્યારે હું આગળ વધુ તે પહેલાં તને પૂછું તેનો તું જવાબ આપ ! ‘બર્થ કન્ટ્રોલ’ તું શા માટે ઇચ્છે છે ? સોવિયટ રશિયાનો એક નાસ્તિક ઉધરતો વર્ગ એ પ્રશ્ન જોશબેર ચર્ચે છે તથા કે હિંદુસ્થાનને એની ખરેખરી જરૂર છે તથા ?’

‘આજે એની જરૂર પૈસાપાત્ર મુલકોને છે એટલે નિર્ધન હિંદુ-સ્થાનમાં એની ફેટલી બધી જરૂર હશે તે તો સહેજે કદપી શકાય એમ છે !’

‘વાર, ત્યારે ‘બર્થ કન્ટ્રોલ’ એટલે છોકરાં જ નહિ જોધએ કે એક બે જોધએ !’

‘એક બે હોય તો ઠીક ! બાકી મોટી ‘રીજમીટ’ ઉભી ન થાય તે માટે ‘કન્ટ્રોલ’ની જરૂર છે.

‘એ કન્ટ્રોલ કવી રીતે કરવો ?’

‘એ ‘કન્ટ્રોલ’ના શાસ્ત્રશોએ એને માટે સાધનો શોધી કહાડ્યાં છે તેના ઉપયોગથી સંતતિ થવા પર ‘ચેક’ મૂકાયા છતાં ધણી ધણીયાણીની કુદરતી હાજત સંતોષાય છે !’

‘દુષ્ટતાની હદ થઈ ! પુરૂષ અને સ્ત્રીનાં છુટાં પડેલાં જીવન-સત્ત્વોને ભેગાં થતાં અટકાવવાં, જેથી સંતતિનો સંભવ જ ન રહે. એ યુક્તિથી સંતતિ થતી અટકે એની ના નહિ, પણ મારા નમ્ર મત મુજબ એ યુક્તિનો શોધી કાઢનાર અને એમાંથી ધન કમાવા ખાતર એનો પ્રચાર કરનાર કોઈ બારેમાં બારે પાપી પિશાચ હોવો જોઈએ. એના ઉપર અંતરીક્ષમાં જીવન ભોગવવા માટે દેહ ભેગવવા સાડ ટળવળતાં સેંકડો જીવોનો શાપ ઉતરજો ! અરે સ્ત્રી પુરૂષનાં જીવન-

સત્વો સ્થાનબ્રહ્મ થતાં જ માણસની શક્તિ ખપી જાય છે એટલે એમાં તન્દુસ્તીનો પ્રશ્ન પણ રહેતો નથી. ઉલટું આમ કૃત્રિમ રીતે ‘કન્દ્રોલ’ને ધમ્મજ્ઞતાં સ્ત્રીપુરૂષો થોડે દલાડે નપુંસક થઇ અકાળે વૃદ્ધત્વને પામે છે, એવા પુરૂષો શરીરે ફાલી જઇ એડોળ અને બદ્ધસીકલ બને છે, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની કમ્મર તૂટી જઇ તે કામ કરવાને અશક્ત બને છે. એનામાં શુદ્ધ પ્રેમ નાશ પામી પિશાચી પ્રેમ જામે છે ! અરે મંછુભાઇ ! આવાં ગૌહરોનો ગાંસડો બાંધી લાવવા તું યુરોપ ગયો હતો કે ?’

‘તારૂં ધાર્મિક માનસ એક વાર ઉંચે મૂકી અને શાંતિથી તું વિચારશે તો તને માલમ પડ્યા વગર નહિ રહે કે સંતતિનિયમનના શાસ્ત્રજોએ શોધેલાં સાધનો હિંદુસ્થાનમાં શાપરૂપ નહિ પણ આશ્વિરૂપ છે. તું આપણી દરવર્ષે એક કુરંકચિયું જણ્યતી સ્ત્રીનું શરીર જો; તેનાં નમાલાં કુરકુર કરતાં ટેટિયાંચાં તરફ નજર કર; એટલે મારી વાત તને વાજખી લાગશે. વળી નિર્ધન અને નિસ્તેજ માબાપોને પોતાને ખાવાનાં શંકાં છે, ત્યાં આ છોકરાંઓની ફાજનું હોજરું ક્યાંથી બનું ?’

‘તારી આ વાત અક્ષરશઃ સત્ય છે: સ્ત્રી પુરુષની તન્દુરસ્તી સારી ન હોય અને પોતાનું પૂરું કરવાનાં શંકાં હોય ત્યાં ‘અર્થ કન્દ્રોલ’ અતિ આવશ્યક છે એટલું જ નહિ પણ અત્યંત ધર્મ્ય છે એ તો હું પણ સ્વીકારું છું !’

‘કેવી ડાહી દોકરી !—’

‘પણ એ ‘કન્દ્રોલ’ તું કહે છે તે સાધનોથી તો નહિ જ.’

‘ત્યારે કેવી રીતે ?’

‘સ્ત્રી—પ્રશ્નનાં જીવનસત્ત્વો સ્થાનબ્રહ્મ જ ન થવા પામે એ રીતે.’

‘એટલે કે ‘બ્રમચર્ય’ પાળવું એમજ ને ?’

‘એ બ્રહ્મચર્યને ‘બ્રમચર્ય’ કહી બલે તું એની મરકરી કરે પણ ‘બર્થ કન્ટ્રોલ’ ની હિંદુસ્થાનની રીત તો એજ છે અને એજ રહેશે. ખરો ‘કન્ટ્રોલ’ એજ છે અને એજ હોવો જોઈએ. સ્ત્રી-પુરુષનાં શરીર સુધારવાનું એજ માત્ર ‘એક અને અદ્વિતીય’ સાધન છે.’

‘પણ એજ ‘એક’ અને અદ્વિતીય” હોય તોયે સર્વથી એ પળાવું અશક્ય છે તેનું કેમ ?’

‘તું જે સાધન બતાવે છે તે કરતાં તો તે લાખવાર વધારે શક્ય છે એ હું અનુભવથી જાણું છું. એ બ્રહ્મચર્ય હું પાળું છું.’

Pax Vobiscum! શાન્તં પાપમ્! આ સાત સાત છોકરે તું બ્રહ્મચારી કે ભેંસચારી ?’

‘હા એ સાત સાત છોકરે પણ હું બ્રહ્મચારી છું! અમારા જેવા નિયમ પાળી સંસાર ભોગવનારને હિંદુશાસ્ત્રે બ્રહ્મચારી જ કહ્યા છે!’

‘અને તમારા નિયમો, ‘પ્લીઝ ?’

‘આ વિષયની પૂર ગંભીરાઈથી આપણે ચર્ચા કરીએ છીએ ત્યારે તો તે પણ સાંભળ. એ નિયમ પાળનારો હું કાંઈ એકલો જ નથી. પણ અંગ્રેજ કેળવણીના સંસ્કારથી કમળાશિંદુવત રહેલા અને હિંદુ સંસ્કૃતિમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળા લાખો હિંદુઓ અલ્પાંશે કે અધિકાંશે એ નિયમો પાળી રહ્યા છે. સાત સાત છોકરાઓનું પ્રમાણ તો બહુ છૂટથી ગણતરી કરતાં સેંકડે એકાદ ટકોજ નીકળશે; ઉત્કલું તેના કરતાં એક પણ સંતતિ ન હોવાથી તેને માટે ટળવળતાં માયાપનું પ્રમાણ વધારે નીકળશે, હિંદુસ્થાનને ‘બર્થ કન્ટ્રોલ’ ની જરૂર નથી પણ ‘બર્થ કન્ટ્રોલ’ ની જરૂર છે; લોકોને ખાવાપીવા માટે ચોખ્ખાં ઘી દૂધ ન મળે, ચોખ્ખાં અનાજ પાણી ન મળે; એ ચોખ્ખી વસ્તુઓ ખરીદવા માટેનો પૈસો પાણીની માફક પરદેશ બસડાઇ જાય

અને લોકો બીખારી બને-આ વસ્તુસ્થિતિ ટાળી લોકોનાં શરીર બળવાન અને તનદુરસ્ત થાય તે માટે તમારા જેવા ભણેલાઓને પ્રયત્ન કરવો નથી, પણ વગર મહેનતે બાણે કે દુઃખ ટળી જતું હોયની તેમ તેને માટે એક એવો ઉપાય બતાવી દેવો છે કે તેનાથી દુઃખ ટળવાને બદલે ભલે કંઈ તે અનંતમણું વધે. સ્ત્રી પુરુષોનાં શરીર સુધારવાનું મુખ્ય સાધન 'બર્થ કન્ટ્રોલ' નથી પણ સંયમ અને તપ છે. બીજા શબ્દોમાં કહું તો શારીરિક મહેનત અને તેથી દૃઢ થતો મનપરનો કાણુ છે, વળી—

‘પાટા પરથી ઉતર્યો તું ! હું પૂછું છું શું અને તું જવાબ શો દે છે ?’

‘તું મારા નિયમો માટે જાણુવા માગે છે, પણ મને એની એકદમ ચર્ચા કરતાં કંઈક સંકોચ થવાથી આટલો વિસ્તાર કરવો પડ્યો. સાંભળ, સંસાર ભોગવવામાં હિંદુધર્મ મુજબ હું આટલા નિયમ પાળું છું, અને તેથી સહેજે ‘બર્થ કન્ટ્રોલ’ થઈ રહે અને ‘કન્ટ્રોલ’ ન થાય તો એ એ નિયમ પાળી સંસાર ભોગવનારને બીજી હાનિ નહિ થાય. મને અને મારી ‘અબણુ’ પણ વ્યવહાર-શ્રદ્ધાળુ પત્નીને સંસાર માટે આ દિવસો વળ્ય છે:—રજોદર્શનની ચાર રાત્રી, શ્રાદ્ધપક્ષ, વ્રત અપવાસના દિવસો, આઠમ, ચૌદસ, પૂનેમ, અમાવાસ્યાની તિથિઓ, મંગળ, બુધ, શુક્ર અને શનિવારો અને ગર્ભાધાન પછી ઓછામાં ઓછું છોકરું ધાવણું હોય અને તેને અન્નપ્રાશન વિધિ ન થયો હોય ત્યાં સુધીના દિવસો, સૂતકના સોળ દિવસો અને તેને અંગે પાળવાના શોક સંતાપના દિવસો—’

‘એ બધો કંટાળો વેઠવો તેના કરતાં—’

એ બધો કંટાળો નથી પણ જે પાળે છે તેને એ નિયમો પાળવામાં ઉલટી મઝાહ પડે છે, મહિનામાં બે વાર દર એકાદશીએ માત્ર પાણી પી અમે અપવાસ કરીએ છીએ. છોકરાંઓને તે દિવસે

અમે ફળાહાર કરાવીએ છીએ, ચાતુર્માસ અમે એકટાણું કરીએ છીએ. પ્રભુના અવતારોની જયંતીએ અપવાસ કે ફળાહારથી ઉજવીએ છીએ અને એ રીતે સંસાર ભોગવવાને અમારે હાથ ચાતુર્માસ બાદ જતાં એક માસમાં ભાગ્યે જ અમે એ કે ત્રણ વાર ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવતા હઈશું. આમ છતાં ઇશ્વરની કૃપા ઉગે અને અમને સંતતિ થાય તો તે પ્રભુની પ્રસાદી સમજી તે માટે અમે રાત્રીએ છીએ; પણ તેનાથી કંટાળી તું કહે છે તેવાં સાધનનો ઉપયોગ સંતતિ થતી અટકાવવા માટે કરવાનું પાપ કરવાનો વિચાર તો હું કે મારી સ્ત્રી સ્વપ્નમાં એ કરતાં નથી. હિન્દુસ્થાન જેવા કૃષિપ્રધાન શ્રમજીવી દેશને સુદૃઢ Manpowerની તો ઉલટી ખાસ જરૂર છે, સ્ત્રીશક્તિનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરી લેવા માગતા યંત્રવાદીઓ સ્ત્રીનાં રજોદર્શનના દિવસો તથા તેની સુવાવડના દિવસો ફેક્ટમાં જાય છે એમ માનતાં હોવાથી અને એ દિવસોમાં એ લોકોને આપવો પડતો પગાર એ લોકોને પરવડતો નહિ હોવાથી જાણે કે કેવો એક ગરીબો પર ઉપકાર કરતા હોય તેમ સંતતિનિયમનની વાતો કરવા તેઓ નીકળી પડ્યા છે અને એજ ચરમે જોનારા આપણા કેળવાયલા નાસ્તિકો પણ ઇશ્વરેચ્છા અને ધર્મકર્મને ટાલે ચઢાવી દઇ પોતાને કાટલે બીજાની શક્તિ જોખી એ લાફડે આપણા ગરીબ દેશમાં છુસાડવા મથી રહ્યા છે ! અફસોસ ! મંછુભાષ ! દશહજાર અફસોસ ! તમારા નામ પર અને તમારા કામ પર ! ”

‘ એ તું ગમે તેમ કહે પણ મને તો તારા નિયમો આજના જમાનામાં અશક્ય જેવા લાગે છે; આજનો જમાનો તારા નિયમો પાળવા ભાગ્યેજ તૈયાર થાય. ’

‘ કદાચ ઇશ્વર અને ધર્મને નામે આજનો ‘ સાક્ષર ’ પણ ‘ અજ્ઞકેળવાયલો ’ જમાનો એ વાત ન માને એ બને, પણ ‘ હેસ્થ એન્ડ બ્યુટી ’ ને નામે કોઈ અપવાસાદિ નિયમોની વાત અંગ્રેજીમાં કરશે તો આ નિયમોનો પ્રચાર થતાં વાર નહિ લાગે એ હું ચોક્કસ

માનું છું ! બાકી જેને નાચવું નથી તેને આંગણું વાંકું લાગે તે માટે કોઈ શું કરે ? ’

‘ વાડ, એક રીતે માને કે તારા નિયમે પાળવાથી સંતતિ થયા છતાં શરીરને હાનિ પહોંચતી નથી; તોયે ગરીબાઈને પ્રશ્ન તો ઉભોજ છે. એક એક સુવાવડે ઓછામાં ઓછા છેક ગરીબાઈથી ખર્ચ કરતાં સો દોઢસો રૂપિયા થાય તે એક ગરીબ માણસ ક્યાંથી લાવે ? ’

‘ સુવાવડ માટે સો દોઢસો રૂપિયા ? અને તે પણ વળી છેક ગરીબાઈથી કરતાં ? મારી પત્નીની જે સુવાવડો એને પીઅર થઈ હતી એટલે એના ખરચની મને ખબર નથી. બીજી ત્રણ સુવાવડ મારાં માતૃશ્રીને હાથે થઈ છે એટલે તેનીયે મને ખબર નથી. પણ માતૃશ્રીનાં અવસાન પછી છેલ્લી ત્રણ મેં જાતે કરી છે તેમાં ખાવાનો ખર્ચ બાદ જતાં બહુ બાદશાહી રીતે આરામથી પાંચથી સાત રૂપિયામાં સુવાવડ થઈ ગઈ છે એ હું જાણું છું. આ ખરચમાં અમારા ધરની જૂની અનુભવી સોયાણીને ખર્ચ સમાઈ જાય છે. ધરનું બધું કામ અમે હાથે કરીએ છીએ. તારી બાબી દળે છે, ખાંડે છે, પાણી ભરે છે, રસોઈ કરે છે, કપડાં ધુવે છે અને એની અડચણે આ બધી ચીજો હું અને મારો મોટો છોકરો મળી કરી લઈએ છીએ.

નાના બાળકને તેલ ચોળી નવડાવવાનું કામ હું કરું છું. ધરમાં અમે કોઈ ચા કાપી વગેરે પીતાં નથી. પ્રભુને ધરાવેલી પ્રસાદી સામગ્રી આરોગીએ છીએ. નાટક સીનેમા કે બીજો આડો ખર્ચ અમે રાખ્યો નથી, જે કે હાલ અમારી સ્થિતિ એવો આડો ખર્ચ કરી શકે એવી છે તોયે !—”

“ અને છોકરાંઓની કેળવણીનું શું ? ”

“ છોકરાંઓને અમે ગુજરાતી તેમજ અપભ્રંશી અંગ્રેજી કેળવણી લગભગ મફત આપી છે. ખરચાળ અને જીવનસત્વને ચુસ્તી લેનારી અંગ્રેજી કેળવણીમાં હું મારા છોકરાંઓને પારંગત કરવા માગતો નથી; છતાં મારો મોટો છોકરો નામાઠામાં તથા વ્યાજ

કાઢવામાં હોશિયાર છે. મારા શરાણી ધંધામાં મને મારા દીકરા મદદ કરે છે અને મારા મોટા છોકરાને આ વર્ષે પરણાવ્યા પછી હું ધીમે ધીમે ધંધામાંથી તેમજ સંસારભોગથી નિવૃત્ત થઈશ. મારો પોતાનોજ ધંધો એટલો વિશાળ છે કે એમાં મારા સાતે સાત છોકરા ખપી જાય એમ છે અને પોતાનાં પેટનાંજ છોકરાં જ્યાં વેપારમાં મદદ કરનારાં હોય ત્યાં પછી વ્યાપારની વ્યવસ્થા માટે પુછવાનુંજ શું? મારા છોકરાઓને અંગ્રેજીમાં પારંગત નથી કીધા તેથી પશ્ચિમથી આવતી દર રડીમરમાંથી કલવાતાં મહેલા સાહિત્યનાં વાચનથી તેઓ અનાયાસ ખચી જાય છે. ‘અર્થ કન્ટ્રોલ’-‘અર્થ કન્ટ્રોલ શું કરો છો મારા સાહેબ ! ઉલટું સુદઢ સંતતિ એ તો દેશની મોટામાં મોટી અને ધણી ઉપજાવે એવી થાપણ છે. જે દેશ પાસે એ થાપણ નથી તે દેશ મોટે વહેલે દેવાળું કહાડવાનો છે.’

‘ઓહો, ત્યારે તો એમ કહેતી કે આજકાલ અમારી કેળવણી તારે મન ઝેર સમાન છે !’

‘અરે ઝેર સમાન શું, સાક્ષાત્ હલાહલ વિષ છે. એના પાનથી આપણે જેટલા અલગ રહીએ તેટલા સારા !’

‘અને છતાં યે તે’ જાતે કાલેજની કેળવણી લીધી છે !’

‘અફસોસ, મેં તે લીધી છે અને તેટલે અંશે હું કાંઈક ન મળેા થયો છું એ કલુષતાં મને શરમ આવે છે.’

‘ગામડી દોર ક્યાંનો ? વાડ, પણ તું એટલું તો જરૂર કલુષ કરશે કે આપણી દાસની સ્ત્રીઓની સુવાવડ ક્યણે છે, અને આજ-મરણતું પ્રમાણ ચોંકાવે એટલું ‘અધુ’ મોટું છે. તે માટે તો દર વર્ષે ‘એમ્પીવીક’ બરી આપણી સ્ત્રીઓને તે દ્વારા કેળવવાની ખાસ જરૂર છે !’

‘ધૂળ ને ધમાસો ! એમ્પીવીકના તમાશાઓ તો આપણે જ પૈસે આપણી નાલેસી કરી રહ્યા છે. એટલું જ નહિ પણ પરદેશી ખોરાક અને દવાઓની તેમજ ખીજ પરદેશી ચીજોની જાહેરાત કરવાનું

જખરદસ્ત પ્રચારકાર્થ કરી રહ્યા છે, જે દેશમાં ઋષિમુનીઓ, મહાત્માઓ, વીરાત્માઓ અને શાહ સોદાગરો વગેરેની અસંખ્ય સુવાવડો કશીયે ધામધુમ વિના થઈ ગઈ અને થઈ રહી છે તે દેશને સુવાવડ કરતાં શીખવનારની શેખી તો જુઓ ! વીજળીની બત્તી અને પત્રંગ અને નર્સ એ ઉત્તમ સુવાવડ; અને કાથાની દોરીનો ખાટલો, દીવેલનો દીવો હોય તે જંગલી સુવાવડ-જાણે કે હિન્દુસ્થાનનાં નાનાં મોટાં બધાં જ એમ સુવાવડ કરતાં હોયતી ! એ તમાજાઓમાં બતાવાતી રીલમે જોઈને તો કાષ્ટ અજાણ્યો એમ જ કહે કે ‘ઓહો હિન્દુસ્થાન આવો જંગલી મૂલક છે ?’ પણ એ પંચાત છોડ હવે, જે આ તારી બાબી આવે !’

મારી પત્નીને જોઈને મંછુભાઈ અંગ્રેજી રીત પ્રમાણે ટોપસું હાથમાં રાખી ઉભા થયા અને સેજ નમ્યા.

‘બહુ મંછુભાઈ ! આમ તે શું કરતા દર્શો ? હ્યો એસો ચા બનાવી દઉં.’ મારી પત્નીએ કહ્યું.

‘તમે ના પીઓ પછી પરાણને ચા કેવી ?’ મંછુભાઈ બોલ્યા.

‘વાહ ! અમે નહિ પીએ તેમાં શું થયું ? આજકાલનો વિવેક તો સાચવવો જોઈએ ! દેશમાં રહીએ છીએ કે દેશની બહાર ?’

‘થેંકયુ ! લાવો ત્યારે !’

‘એ બહુ ‘થુંકયુ’ શું ? તમે પણ મંછુભાઈ !’

મારી પત્ની કેડે ખીલખીલાટ કરતા છોકરા સાથે ઘરમાં ચા બનાવવા ગઈ અને અમે એ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

મારી આગળ ત્યારપછી ‘અર્થ’ કન્ડ્રોક્ષ’ પર મંછુભાઈ ‘સુખા’એ કહીયે બાપણ કીધું નથી ! ! !

પીકેટીંગ

આપણી પોતાની જ વિધાયતી કાપડની દુકાન હોય અને એ જ દુકાન ઉપર આપણી 'દીવાળી' ઉર્ફે ધરવાળી વિદેશી કાપડની ચોકી કરવા બેઠી હોય ત્યારે પેલી કહેવત છે કે 'હંદરનો જીવ જાય ને બિલાડીને જ્યાદત થાય' તેવી સ્થિતિ આપણી સમજવી ! કાષ્ટ દિવસ નહિ ને તે જ દિવસે આપણા વાંદરા જેવા દોરતો ચીંગુજી જેવા થઇને 'લાભી પોતાના વરની દુકાને કેમ પીકેટીંગ કરે છે' તે જોવા અને આપણે હિસાબે ને જોખમે આપણી મશ્કરી કરવા ખરાખર ધરાડીને વખતે જ આવી બે ત્રણ કલાકના અડીંગા જમાવે, અને એ રીતે આપણી ઐરીની 'સીંગલ પીકેટીંગ'ને બદલે 'ડબલ પીકેટીંગ' જામે. 'શી દેશસેવાની ધગય છે ! જીઓ તો ! પોતાના વરની જ દુકાને પીકેટીંગ !' આમ વાત ફેલાવી કે 'તમાશાને તેડું નહિ' એ કહેવત મુજબ પચીસ પચાસ લોકોનું ટોળું 'મારી જૈયરનું' જોડું જોવા નિમિષે આપણી દુકાન આગળ 'બહામટવે લેડલો' જમાવે એટલે થયું 'ટ્રેબલ પીકેટીંગ' !

દેશસેવિકા સંઘમાં જોડાવાનું મેં પડેજ મારી પત્નીને કહેલું, પણ મારી જ દુકાને પીકેટીંગ પર મારાં પત્ની મારા કપાળે ચોંટશે એમ મેં ભાગ્યે જ ધારેલું. મારી દુકાને પીકેટીંગ થાય તે માટે મને કશો વાધો નહિ હતો. હું એને વિદેશી કાપડ વેચીને કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત સમજતો હતો. એક વખત તો મેં એમ પણ વિચાર કરેલો કે થોડો સમય દુકાન બંધ કરી 'અય માતૃજ્મિ તેરે ચરનોમે' શશ નમાવું' કરતાં દેશ બેગા થઇ જવું અને આપણાં 'મોડરેટ' બંધુઓ હજીસુધી માની રહ્યા છે તેમ આગિયા કીડાની જેમ થોડા વખત માટે ચમકી

પાછા અંધકારમાં વિલીન થઇ જનારો બહિષ્કાર 'હંડે મીઠે ફાલસે' થઇ જતાં પાછા મુખાઇ આવી 'કરતા હોયસો કીજીએ' કરી 'તબેલો' ખોલી ધધે ધાપે વગગી જવું! પણ આ વખતનો 'બાયકો' (બાયકોટ—બહિષ્કાર) ક્ષણજીવી નહિ હતો. લોકો પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવાની તૈયારી કરી 'બાયકો'ને લઇ બેઠા હતા. નાનાં 'પોરાં પોરી'થી માંડીને મોટાં 'ડોસાં ડોસી' સુધીના સર્વને પોતપોતાની મર્યાદા અનુસાર દેશસેવાની ધગશ લાગી હતી. વાનરસેના 'હુપ હુપ' ને માંજરસેના 'મ્યાંઉં મ્યાંઉં' કરતી નીકળી પડે તો આપણા જુના જમાનાનો દાંત વગરનો બોખો બુદ્ધો 'બ્રિટિશ ગુડ બીસ્કોટ' કરતો જવાન લોહીને પાનો ચડાવે! યુવાન કે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ દારૂ કે વિદેશી કાપડની ચોકી કરવા દેશસેવિકાઓ સંઘમાં જોડાય કે કોંગ્રેસહાઉસ અથવા કોંગ્રેસ હોસ્પિટલમાં રોટલા ટીપવા કે અનાજ સાફ કરવા જાય તો યુવાન છોકરો વોલન્ટીઅર થઇ રણુશીંગડું પુ'કે કે જલ-મહેલમાં સહેલ કરવાની આશાએ 'નેશનલ મીલીશ્યા'નો 'સિપાહી થઇ કોંગ્રેસ બુલેટીન વેચવા કે કોઇ 'સફેદ' કાયદાનો ભંગ કરવા નીકળી પડે! કોઇ મુંગા રચનાત્મક કાર્યમાં માનનારા રેટિયો કે તકલી શીરાવી વિદેશી કાપડની અદસ્ય પણ કાતિલમાં કાતિલ પીકેટીંગ કરતા હોય ત્યારે મારા જેવો બજરબટુ કંઈ નહિ તો હેવટ પ્રભાત-ફેરી જેવા રચનાત્મક કાર્યમાં ફાળો આપી પુલ નહિ તો પુલની પાંખડીની કહાણી સાર્થક કરી રહ્યો હોય અને એ અગ્નિને સતત જાગૃત રાખવા તેમાં આહુતિ રૂપ હોમાઇ જવા એકબીજા વચ્ચે હરિકાઇ ચાલી રહી હોય ત્યાં અગ્નિ હંડે પડી જવાની વાત તો ઘેર રહી, એની આંચમાં જરા સરખી ઉણપે ના આવે, એ જેને આંખ હોય તે જરૂર જોઈ શકે.

આપણા મવાલ બિરાદરોની જેમ મને એ અગ્નિની ઝાળો જોઇ શકે એવી આંખો નહિ હતી. દેશના ભલા માટે કામ કરનારાઓ

તરફ મને સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હોવા છતાં સ્વાર્થને લીધે મેં મારી વિદેશી કાપડની દુકાન બંધ કરી નહિ હતી; મેં ધાયુ' હતું કે આ થોડા વખતનો 'તમાસો' ખલાસ થતાં લોકો ખાજા 'હાસ' કરતા વિદેશી કાપડને વળગતા આવશે એટલે આપણી તુઝમડીમાં બહુ મોટું કાણું નહિ પડે. એ ખુશખોશી મગજ હજી તરબતર હતું. શરૂઆતની 'પીક્ટીંગ'ને તો મેં પણ હસી કાઢેલી; અને એ 'બચ્ચેબાલેકા બેલ' ખતમ થતાં વાર લાગશે નહિ એમ ધારેલું. વળી મને એમ પણ લાગેલું કે કોઈ યુવાન રમણીને કોઈ લક્ષ્મી મવાલી 'ક્રિસ' કરવા કે ચોટલો સાહીને પીટી નાખવા દોડ્યો એમ વાત ફેલાતાંજ બધી 'પીક્ટ' રમણીઓ હરણીઓની જેમ ફૂદકા મારતી ક્રોએસ હાઉસમાં ભરાઈ જશે અને ત્યાંથી વોલંટિયરોના રક્ષણ હેઠળ સૌ સૌને ઘેર ટપાલીના રજીસ્ટર્ડ કાગળની જેમ પહોંચતી કરી દેવામાં આવશે. કેટલીય વાર મારી પોતાની 'બાઈકા'ની એવી સ્થિતિ થવાનાં સ્વપ્નાં મેં સેઝ્યાં હશે. પણ અફસોસ ! મારા જેવા ધણા સ્વપ્ન દેખ્યાઓની એવી આશા સફળ નહિ થઈ તે નહિજ થઈ. ઉલટું 'લેડી પીક્ટો'ને માટે તો એમ સાંભળવામાં આવ્યું કે એવી ધાસ્તીવાળી જગ્યાએ 'પીક્ટીંગ' પર જવા તો સેવિકાઓ વચ્ચે હરીફાઈ ચાલતી હતી. અને કોઈ મવાલીનો તો નહિ પણ 'કાયદા અને વ્યવસ્થા'ના ચોકીદારોના હાથની લાકીનો માર ખાવાની કે કેદ પકડાવાની આશામાં તો તે ચાહીને આગળ આવતી હતી.

મારી રેશમી કાપડની દુકાન કોટમાં આવેલી હતી. અત્યાર સુધી તો મારી દુકાન પર વોલંટીયરોજ પીક્ટીંગ કરતા હતા, પણ 'બહિષ્કાર સમિતિ' ના ઠરાવની રૂબરૂ હવેથી સ્ત્રી પીક્ટરોને કોટના લતામાં ચોકી કરવાનું કામ સોંપાયું હતું.

'સરકાબાઈ ! તમારીબેનની સાથે તમારે આ દુકાને પીક્ટીંગ કરવાનું છે.'

‘પણ એ તો મારા વરનીજ દુકાન છે!’

‘અને મારા બનેલીની!’

‘શીકર નહિ, તમારી કસોટીમાં તમે સો ટચના સોના જેવાં નીચડશે એની મને તક્કમાત્ર શંકા નથી; જાઓ, હું તમને ફત્તેહ ઇશ્તુ છું.’

સરસ્વાતે તથા એની બેનને મારી એટલે એના વરની અને એની બેનના બેનલીની દુકાને એક મેજરેટ્ટે કહ્યું છે તેમ સોડાવાટરનાં બોખાંની જેમ ‘કાલ્લી’ સેવિકાસંઘની મોટરબસ આગળ ચાલી! બધી સેવિકાઓએ નારંગી રંગની સાડીઓ પહેરેલી હોવાથી મોટરબસ જાણે નાગપુરી સંતરાંના કરડિયા જેવી લાગતી હતી! ‘આજ તો અહીં અમારે પીકટીંગ કરવાનું છે!’ સરસ્વાએ દુકાનમાં દાખલ થતાં મને કહ્યું.

પેટમાં કુરકુરિયાં રમવા માંડ્યાં હતાં તો પણ હિમ્મતથી મેં કહ્યું, ‘ઓહો! વેલકમ! આણિ હથુ! છકડે પહા! બાઇલા દુકાનસી બાહર બસાયલા કુન્સી દે!’

દુકાનના માણસો હસી પડ્યાં, સરસ્વા તેમજ મારી સાળી પણ હસી. માણસે દુકાનની બહાર બે ખુરશી મૂકી એટલે સરસ્વા અને તેની બેન તરફ ત્યાં જઈ ગોડવાયાં. અપેરનો સમય હતો; ઘરાકીના અભાવે ‘પીકટીંગ’ નું કામ મંદ હતું એટલે બંને બેનોએ લાકડાની નાની પેટીમાંથી તકલી કહાડી કંતવા માંડ્યું. ‘કેમ કાંઈ ચ્હા કે સોડા બોડા લેશો?’ મેં હમતાં હસતાં પૂછ્યું.

‘નેા, થેંકસ!’

સરસ્વા કે તરસ્વા તરફથી આવ્યાં ‘નેા ક્રાડાં’ જેવા જવાબની મેં ભાગ્યે જ આશા રાખી હતી. ઘેર મેં એો ખુલાસો પૂછ્યો ત્યારે સરસ્વાએ મને બેટી પડી કહ્યું: ‘બહાલા! એ ચાહ અને સોડાને હું એક જાતની લાંચ સમજું છું. શાણી પીકટરોએ એવી જાતની

લાલચને કદીએ વશ થવું ન જોઈએ. ખરૂં પૂછો તો તમારી આપેલી ખુરસી અમે સ્વીકારી એ પણ એક રીતે જોતાં અમારી નબળાઈ જ ગણાવી જોઈએ.’

‘કેમ એમાં નબળાઈ શાની?’ મેં પૂછ્યું.

‘બહિષ્કૃત માણસની ટાઇ પણ સેવા ન સ્વીકારવી કે જેથી બે આંખની શરમ વચ્ચે આવી ટાઇ ‘હલવાન’ ધરાક માટે બે આંખ આડા કાન કરવા પડે ! કાલથી અમે ઘેરથી જ ‘ફાલ્ડીંગ ચેર’ લેતા જવાનાં છીએ અથવા તેમ નહિ તો ખડે પગે ચેકી કરીશું.’

અને ખરેજ સરલા તરલાની જોડીએ ખીજે દિવસે ખડે પગે જ મારી દુકાન આગળ ચોકી કીધી, એક પારસી બાનુ ધરાકને મારી દુકાનમાં ચડતાં જોઈ સરલાએ આગળ આવી તેને કહ્યું:—

‘અરે બાઈ ! તમારી પારસી જેની સમજી કામની બાનુ દેશને માટે આટલો ભોગ પણ શું નહિ આપે ! બાઈ પાછાં જાઓ—તમારા દેશને ખાતર.’

‘અરે હરવાયા તમે ! ખીસી જાવ રસ્તા વચ્ચેથી. અમારે જે લેવું હોય તે લેશું ! તેમાં કાગરાની કાની તમે કૂદી પરવા સાના આયા ! ચાલો ખીસો જ કે પુલીસને બોલાઈ ? ઓ વાય ! આય પગે પરવાનું સું ! તોબા તમુ લોકથી તો બા !’ કહી પેટી પારસી બાનુ સરલાની આજીજીથી પીગળી કાંઈ પણ સોદો લીધા વિના પાછી ફરી. આ દરમ્યાન તરલા એક ‘અપટુડેટ’ પારસી યુગલને પાછું ફેરવવા મથી રહી હતી.

‘ડેમ છટ ! બાનુ ! આમ હું ચાલવા નહિ દેવશ ! તમારો કાઈ પોલીઆનાસ વાનીઓ બાનીઓ મુને નહિ સમજી લેતાં કે તમારી ધાક ધમકીથી હું ડરી જવશ, અને અહીંથી હું ચાલી જવશ.’

‘અરે પણ મહેરબાન’—

‘ મેર્યાન, ફેર્યાન, કાંઈ નહિ. માથું ના ઝીખો, નહિ તો પોલીસમાં હું ‘રીપોર્ટ’ કરશું ! ’

‘ ખુશીથી. ’—

‘ એમ ? તો શીરીન, તું અહીં ઉભી રહેજો. હું સાંભેથી પેલા સારજન્ટને બોલાવી લાવું છું. ’ પેલા પારસી ગૃહસ્થ સારજન્ટને બોલાવી લાવે તો પહેલાં તો ત્યાં લોકોનું ટોળું ઝામ્યું. સરલા ને તરલા નિકર-પણે ત્યાં ઉભાં હતાં. હું તથા મારા માણસો દુકાનમાં રહી આ સર્વ ચિકિત્સા જોઈ રહ્યાં હતાં. એટલામાં પેલા પારસી ગૃહસ્થ એક સારજન્ટને લઈને આવ્યા.

‘ Madam ! you can’t prevent anybody entering a shop ! please get out of the way ! ’ [આનુ, તમે કોઈને દુકાનમાં દાખલ થતાં અટકાવી શકો નહિ. મહેરમાની કરી માર્ગમાંથી ખસો] સારજન્ટે સરલાને કહ્યું.

‘ Sorry ! we can’t ! we have every right to prevail upon a gentleman. ’ [દીલગીર છીએ; નહિ બને. એક ગૃહસ્થને સમજાવવાનો અમને દરેક પ્રકારે હક્ક છે]

‘ Right or no right ! madam ! I arrest you under picketing ordinance. you two are my prisoners ! ’ [હક્ક હોય કે ન હોય. આનુ, હું તમને પીકેટીંગ ઓર્ડિનન્સની રૂઢિએ પરહેજ કરું છું. તમે બન્ને મારાં કેદી છે]

‘ Alright ! they can now enter the shop if they dare ! ’ [ભલે હવે તેમનામાં હિંમત હોય તો દુકાનમાં પ્રવેશ કરે.]

‘ અરે ‘ડેર’ સાના ! આ જોવની ચાલીઆ. ’ પેલા પારસી ગૃહસ્થે કહ્યું,

‘ અરે ચાલીઆ કાં’ ભરતે ગેઈ દુકાન તો બંધ બી દઇ ગેઇ !
તેની સ્ત્રી શીરીનઆઇએ કહ્યું.

‘ કેમ બા ! આખરે બી વાનીઆજ કેની ! ડરી ગીઆ કે ?’
પારસી ગૃહસ્થે મને પૂછ્યું.

‘ ના ના ડરી નથી ગયો; એ તો આજે આ મારાં વહુ અને
આ મારાં સાળી પીકિટીંગ કરતાં કેદ પકડયાં તેના માનમાં મેં
આજથી હમેશને માટે હડતાલ પાડી છે. કાલે કાંમેસનું સીલ મારી
દુકાનના વિદેશી માલને લાગશે ! અને પરમ દહારેથી મારી દુકાનમાં
સ્વદેશી મીઠનો માલ તેમજ ખાદી વેચાવા માંડશે. આવજો બા !
તમે તો મારા હંમેશનાં ધરાક છો ! જુની દુકાનને જુલી જતા ના !’

મારૂં બોલવું સાંભળી લોકો હસી પડ્યા. પેલા બિચારા પારસી
ગૃહસ્થ અને બાનુને તો બોંય ભારે થઇ પડી. સારજન્ટ પણ સરકારને
અને તરફાને ‘ તમે છૂટાં છો !’ કહી હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો:
અને ત્યાં જમા થયેલી પ્રચંડ માનવમેદની આકાશ ફાટી નાંખે એવા
અવાજે ‘ સરલાદેવી અને તરલાદેવીની જે’ બોલાવી ચલુવાનું ખલાસ
થતાં કબૂતરોની જેમ વીખરાઇ ગઇ !

નાળિયું

મેટ્રીકની પરીક્ષારૂપી ભૂમધ્યસમુદ્ર હું પસાર કરી શક્યો છું કે નહિ તે જણાવવા મેં મારા મિત્રના હાથમાં તારના બાર આના મૂક્યા અને કહ્યું, 'મારો નંબર એક હજાર ને એક છે. મેટ્રીકની પરીક્ષાનું પરિણામ તા. ૩૧ મી મે ને દિવસે બહાર પડનાર છે. તે દિવસે પર્ણિમામાં હું પાસ થયો હોઉં તો સુરત મારે શિરનામે તાર કરી દેજે. નાપાસ થયો હોઉં તો કાંઈ નહિ.'

'કેમ કાંઈ નહિ?' મિત્રે કહ્યું. 'તારા બાર આના ફેકટ...'

'કાંઈ નહિ, કાંઈ નહિ! એવો આપટ વિચાર કરવાની જરૂર નથી. હું પાસ જ છું: એટલે તારે તાર કરવો જ પડવાનો, અને એ રીતે બાર આનાનો ઉત્થોગ થશે જ. ચ:ત્ર સાહેબજી!'

'અને નાપાસ થયો તો?'

'તો ચે તાર કરજે! પછી કાંઈ છે?' મેં કંટાળીને કહ્યું. તે જ રાતના હું સુરત ઉપડ્યો.

૩૧ મી મે ને દિવસે મને તાર મળ્યો, You fail, eat Hotch potch, તું નાપાસ થયો છે, ખીચડી ખાજે! એજ કમખખતે મારા એક પાસ થતા મિત્રને તાર કરેલો, You pass, eat Laphsi તું પાસ થાય છે, લાફસી ખાજે!

મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ફરી બેસવાનો વખત ભગવાન દેખાડે તો આવા 'હાજ્યા ઉપર ડા'મ' દેતા 'હડકા'ઓને કોઈ દિવસ તાર કરવાનું કહેવું નહિ, એમ મનમાં ગાંઠ બાંધી, પાસ થયલા મિત્રના આમંત્રણને માન આપી હું એને ત્યાં લાફસી ઝાપટી આપ્યો તો ખરો, પણ મોં ઓડકાર તો ખીચડી ન જ આપ્યો. 'મેન્ટલ ટેલીપથી'નું પરિણામ ખીચું શું હોય!

હવે? શાળાઓ ખુલી, કોલેજો ખુલી, પણ મારે શું કરવું તેના નિર્ણય પર હું આવી શક્યો નહિ. મારે પાછા મરજવા થઇને મોતી મેળવવાની આશાએ મેટ્રીકની પરીક્ષાફી દરિયામાં ફરી ફુબકી મારવી કે કોઇ સારી જેવી 'લાઇન'માં પડી જઇ સંસારસાગરમાં ઝોકાવવું—આ બે પ્રશ્ન વચ્ચે મારું મગજફી નાવ ડામાડોળ થવા લાગ્યું. મિત્રો અને સગાંવ્હાણાઓનું કહેવું હતું કે મારા જેવા તીવ્ર બુદ્ધિના માણસે મેટ્રિક જેવી હલકી પરીક્ષા માટે મહેનત કરી શક્તિને વેડફી મારવા કરતાં કોઇ સારી 'લાઇન' હસ્તગત કરવી એ જ ઉત્તમ માર્ગ હતો. મને પણ એમ જ થયું; એટલે હવે મારે કઇ 'લાઇન'માં પડવું એ જ માત્ર સાવ સહેલો પ્રશ્ન મારે માટે બાકી રહ્યો!

‘રાજની લાઇનમાં પડો તો?’ કોઇ કહેશે.

પણ હું એવો ભોળો નથી કે એમ ‘છત્તી આંખે દીવો લઇ ફૂવામાં પડી ફૂળી મરું!’ અધ્યાનિરતાનના પાદશાહનો તાળો દાખલો હું હજી ભૂલી ગયો નથી તો! હા હજી કાંઇ કાઢિયાવાડમાં કસ છે ખરો! પણ હમણાં હમણાંની સ્વરાજપ્રવૃત્તિ તરફ નજર કરતાં મારા ઉત્સાહમાં ઠંડુ પાણી સીંચાય છે. એટલે મને લાગે છે કે હાલ રાજની લાઇનમાંયે કંઇ કસ જેવું નથી રહ્યું. આમ કોઇમાં કાંઇ તો કોઇમાં કાંઇ, એમ દરેક ‘લાઇન’માં મુશ્કેલી સિવાય બીજું કાંઇ નજરે જ પડતું ન હતું. ત્યારે?

‘રિપોર્ટર બનો તો?’ તમે કહેશો.

Thank you! આ લાઇન તો મારા ધ્યાનમાં જ ન હતી, તે તમે ડીક સુઝાડી! મંદિરો, મસીદો. મહારાજો, મહન્તો અને મૌલાનાઓ—એ સર્વનો ફાળો આ સૃષ્ટિના ‘ચક્ર’ને અધમ દશાએ પહોંચાડવામાં કેટલો મોટો છે; તે ઉપરાંત પરમેશ્વર નામનું પ્રાણી આ બધી પ્લેગની પેદાશને નબાવી રાખવામાં કેવો જબરદસ્ત ફાળો ભરી રહ્યું છે તે અને અધમ હિંદુઓની અધમાધમ ફિઠિઓએ હિંદુ-

સ્થાન રૂપી ગુડઝ ટ્રેનનાં એન્જીનની ગતિને કેટલી બધી 'ખોટકાવી' દીધી છે-એ બધું જોતાં માઈં કર્તવ્ય મને સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતું હતું. શો અત્યાચાર ! શો અનાચાર ! મારા જેવો કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસ 'જર્નાલીઝમ'ની 'લાઇન'માં ન પડે તો આ આંધળી ચશ્મેદાર દુનિયા બધી 'ટોપ્સીટવી' નહિ થઇ જાય ? અહમ્ ! આ 'લાઇન'માં ઉતરી પડવાનો વિચાર સુઝાડવા માટે તમને એક વાર ફરીથી માઈં 'થેકયુ' !

મહા મહેનતે મને એક પ્રસિદ્ધ પત્રની કચેરીમાં ખબરપત્રીની નોકરી મળી. પત્રકારિત્વની વૃત્તિમાં પ્રથમ તો અનુભવની અનિવાર્ય અગત્ય છે. એટલે કશાએ અનુભવ વિના હું કોઇ અઠવાડીક, પખવાડીક કે દૈનિક છાપું કાઢી માઈં તો અવળી પાઘડીએ દમ્ભણુ જવાનો સેદો થાય, એ વિચારે પહેલાં તો મેં 'કહેવાતા ખુનના આરોપમાં કહેવાતાં ખુનીનાં કહેવાતાં માથા પ તેમજ કહેવાતી બૈરીની કહેવાતી સાક્ષીની કહેવાતા સરકારી વકીલે લીધેલી કહેવાતી ઉલટ તપાસના રિપોર્ટ' લેવાનો અનુભવ કરવા માંડ્યો; અને હવે મને લાગે છે કે જે પ્રથમ ખબરપત્રી નથી હોતો તે સારો પત્રકાર નથી થઇ શકતો ! દેશી છાપાંઓના બિચારા ખબરપત્રીઓને મુસારો કેટલો ટુંકો હોય છે, એ મારા કરતાં 'છાપાં'ના અધિપતિ સારી રીતે જાણતા હોવાથી મને મળતા ટુંકા પગાર પર લાંબો દીઆચો લખવાની જરૂર હું નથી જોતો. એ વિષયમાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે મારા ધરખરચના ટાંટિયા સરખા રાખવા એ મુસારો પૂરતો નહિ હતો. એટલે મારે એ 'રિપોર્ટ'ની 'લાઇન'માં જ બીજી કોઇ પેટાલાઇન ખોળી કહાડવાની જરૂર રહી ! અને મહેનત કરનારને ભગવાન ક્યાં નથી આપી રહેતો ?-અહક એમ કહો કે મહેનત કરનારને ક્યાં નથી મળી રહેતું ! **Damn your Bhagwan !** તમારો ભગવાન જાઓ જહાન્નમમાં !

કોઇ અંધારો માણસ પૂછશે તે વળી રિપોર્ટની લાઇનમાં તે

ખીજી કંઈ પેટા લાઇન મૂક છે ? પણ હું હવે એ પેટા લાઇન પરજ આવું છું. એના સૌમ્યસ્વરૂપને ઉર્ફે ગુજરાતીમાં ‘ચશ્મપોશી’ કહે છે અને એનું ઉગ્ર સ્વરૂપ અંગ્રેજીમાં ‘બ્લેક મેઇલીંગ’ ને નામે ઓળખાય છે. રીપોર્ટીંગનો અનુભવ લેતાં લેતાં મને આ પેટા લાઇન તેના સૌમ્ય અને ઉગ્ર સ્વરૂપમાં લાધી ગઇ હતી, એટલે મારા પગાર ઉપરાંત મને આ પેટા લાઇનમાંથી જે ચરી ખાવાનું મળતું હતું તેથી માફ ગાલ્લું સંસારની ઘરેડમાં હું ઠીક રીતે દોડાવી રહ્યો હતો. દારૂનિષેધની સલાહો ધણુંખરૂં નીચ વળુના લોકોના લત્તામાં મળતી હોવાથી મારે એ રાતના ઉળગરા સામે ટક્કર ઝીલવા દારૂ નહિ પણ દવાના રૂપમાં ‘સ્ટીમ્યુલન્ટ’-ચઢાવી સભાનો રીપોર્ટ લેવા જવું પડતું. ચાહ કાફી અને ચીરોટ ખીડીનો હું પરમ ઉપાસક હોવા છતાં ‘ખીડીની યદી’ પર થયેલા ભાષણનો હોવાલ સમસતી રીતે હું લખી શકતો. માની પેટા લાઇનના આલોકોની નામાવલિમાં મોટા મોટા રાજ મહારાજઓ, સર અને રાવ બહાદુર જેવા ખિતાબધારીઓ, ધનાઢ્ય નિધવાઓ કે કુમારિકાઓ અને બે ચીચોડે સુખી માણસો ખીરાજતા હતા, એટલે ઘરખરચ ઉપરાંત થતા ખીજ ખરચને બાદશાહી રીતે પહોંચી વળવામાં મને ભાગ્યે જ મુશીબત નડતી, એટલું જ નહિ પણ એકાદ જાપાના તંત્રી થવાનું માફ ધ્યેય ફળિલુત થવાનો અવસર પણ એપ્લીનની ઝડપે નજદીક ખેંચાઇ આવતો હતો !

થયો ! આખરે તે પણ થયો ! ‘રીપોર્ટર’ પરથી એક જ હનુમાન ભુસ્કે પહોંચ્યો તંત્રીપદે ! મારા જાપાનું નામ હતું ‘નાળિયું’ ! મારો વિચાર તો હતો, કે મારા જાપાનું નામ મ્હોં ભરાઇ જાય એવું સંસ્કૃતમય રાખવું : પણ જાણું કાઢવા પૈસા ધીરનાર શેઠિયાએ જીદ લીધી કે જાપાનું નામ તો કોઇ વીસમી સદીના ‘જર્નાલીઝમ’ને અનુકુળ રાખવું; એટલે ન છૂટકે મારે એ ધાનીઆકલાસ નામ

ગાખું પડ્યું. નાળિયું એટલે ગાખું ! અને પેશાવરથી અધધાનીસ્તાનના સંબંધમાં આવતા અર્ધ સત્તાવાર ખીનસત્તાવાર સમાચારો જે વાંચવા યોગ્ય અને વિચારવા યોગ્ય ગણાતા હોય તો અમારું ‘નાળિયું’ પણ કાંઈ સમાચાર પ્રકટ કરવામાં આંખ ઉઘાડી રાખે એમ નહિ હતું. મેં પોતે અનેકવાર ભૂલ કીધેલી એટલે મનુષ્યમત્ર ભૂલને પાત્ર છે, એમ સહજ નિષ્પન્ન થતા સૂત્રને આધારે કોઈ પ્રસિદ્ધ સંસ્થાના કારોબારની કે કોઈ પ્રસિદ્ધ વ્યાંક્તના ખાનગી જીવનની જરા સરખી ભૂલની ખાતમી મેળવવા મેં કંટ્રાક્ટથી કામ કરતા છૂપી પોલીસ જેવા ચોકીદારો ગોઠવી દીધા હતા. આ ચોકીદારોએ પૂરી પાડેલી અર્ધસત્તાવાર ખબરનું એક નાનું સરખું પુમકુંડ એવી સરસ રીતે પીંજી કાઢીને ‘નાળિયું’ પ્રગટ કરતું કે કે ઇ અગ્નિયો માણસ તો જોઈને હેમતાઈ જ જાય અને હેમતાય પણ કેમ નહિ ? દુનિયા-બરની ગટર મારી કલમમાં વહેતી હતી અને કાનના કીડા ખરે એવી ‘સરસ્વતી’એ મારી જીજ્ઞાસો કબજા લીધો હતો. એટલે ‘નાળિયું’ માં પ્રકટ થતા મારા લેખો લાગતા વળગતાના પેટમાં તેજ ખદમદાવતા અને તઓનાં દુશ્મનનાં હૈયાં હેઝ ચઢાવતા ! ‘નાળિયું’ હઝારોની નકલોમાં ખપતું અને એ જ એની લોકપ્રિયતાનું પ્રમાણ હતું. ‘નાળિયું’ નો રીપોર્ટર જ્યાં જાય ત્યાં બાદશાહી માન પામતો, ત્યારે તેના તંત્રીના મરતખાની તો વાત જ શી કરવી ? ‘નાળિયું’ અનેક રાજ્ય મહારાજોએનું વર્ષાસન પામતું હતું અને અનેક ચરખીદાર શેઠીઆઓ તરફથી તેને દ્વારે ભેટ સોગાદો ખડકાતી હતી. હજી હમણાં જ એને હીઝ હાઇનેસ ધી મહારાજા ઓફ વરમ-ગામ તરફથી સ્ટેટની એક ખાનગી વાત જે પ્રકટ ન કરવામાં આવે તો ચાર હઝાર રૂપીઆનું વચન મળ્યું હતું. હજી હમણાં જ એક વૈષ્ણવ મહારાજો હોટલમાં ખેસી કાંદા બટાટાનાં બજાયાં ઝાપટયાની અર્ધસત્તાવાર ખબર ધુંધી ખબરપત્રીઓએ મને પહોંચાડેલી હાવાથી વૈષ્ણવ ધનિકો તરફથી એ ખબરો પ્રગટ થતી અટકાવવાના ‘હથ

મની ' (Hush Money) તરીકે એક સારી જેવી રકમ મળવાની હું આશા રાખી બેઠો હતો. હજી હમણાં જ એક વૃદ્ધ લાડીઆ ધનિકે કરવા ધારેલા લગ્નની મહાતમપોશી 'નાળિયું' પ્રકટ કરે તે પહેલાં તો એને 'ચશ્મપોશી'ની રકમ એ શેડીઆ તરફથી મળી ગઈ હતી; પણ આપણા પરસી ભાઈએ કહે છે તેમ બધાં જ દરમાંથી કાંઈ લુપટા નથી નીકળતા. 'નાળિયું'નો અધિપતિ દ્વંદ્વેશ વગર કાંટાના ગુલાબે છવાયેલા પક્ષંગ પર જ પોઢતો હશે એમ કોઈ માની લે. એક નિર્દોષ ટ્રેન્યુએટ વિધવાનો અમારા કન્દ્રાજી ખજરપત્રીની અર્ધસતાવાર ખજરને આધારે તેના શોકરની સાથે સારો સંબંધ હોવાની પ્રગટ થયેલી હકીકતે સમાજમાં ભારે ખળભળાટ મચાવી દીધો હતો. એક તો હિંદુ ઐરૂં બિચારૂં કોર્ટમાં જઈ પોતાની વધુ ફજેતી થાય તેથી ડરતું હોય તેને લીધે અને આવા પ્રમંગો લોકોમાં રસબેર વંચાતા હોવાને લીધે આવી ખજરો અમે લગભગ વગર તપાસે જ પ્રકટ કરતા; પણ આ બાઈ તો અજબ નીકળી; એ તો કોર્ટમાં ગે ન ગઈ કે ન એણે સોફીસીટીની નોટીસ સરખી ગે આપવાની તરદી લીધી. એને 'નાળિયું'માં પ્રકટ થયેલી પોતાની વાતની ખજર પડતાં એ તો મીઠાથી પાયલો મગરના પુછડાની આશુક સાથે સિદ્ધિ અમારી ઓશીસમાં આવી અને લોહીની સેર છટે ત્યાં સુધી મને એણે ઝુડી દહાડો અમારી ઓશીસનો રટાફ તો ઝાડઝડતું મુહૂર્ત થતાં જ પીક તરફ પ્રગતિ કરી ગયો હતો.

‘શયતાનના બચ્ચા ! તને કદાચ ખજર નહિ હશે, કે તેં મારા ખૂન કરતાં ગે મારું વધારે ભુંડું કાપું છે !’ ક્રોધથી ધ્રુજતા શરીરે તે બાઈ બોલી.

‘પોલીસ...પોલીસ...ખૂન...ખૂન...’ મેં ચીસ પાડી.

‘પોલીસ બલે આવે. ખૂનને માટે હું ફાંસીએ બલે જઈ’; પણ ઓ બદમાશ કુતરા ! એક પાક તો આજ તું જરૂર શીખી

લે કે એક નિર્દોષ સ્ત્રીની જાહેરમાં નાલેશી કરનાર નાચ પિશાચનો વાંસો ચાખૂકની દોસ્તીને જ લાયકનો છે. કદમનો અસ્તરો હાથે ચડ્યો, અને કાંઈક લખતાં આવડ્યું એટલે ગમે તેમ ડોલી નાખવાનો પરવાનો તમને છાપાવાળાઓને નથી મળી જતો. હું વિધવા રહી એટલે કાંઈની સાથે સહજ હસીને વાત કરતી જેતાં જ તેની સાથે મારો ખૂરો સંબંધ ગોઠવી દેવો, અને પછી મંદિરે જતી કે ઘેર રહી લજન પૂજન કરતી દરેક વિધવાને વ્યભિચારની મૂર્તિ કદપી હિંદુ સમાજની હડહડતી નાલેશી કરી પુનર્જન્મની બાંગ પોકારવી એમાં જ જાણે સંસારસુધારો આવી જતો ન હોય, તેમ તમારી કલમ દોડાવ્યે જાઓ છો ! અરે તમે તમારી પોતાની જાતને તો જુઓ ! દારૂ, રંડીખાજ જુગાર અને અનેક બ્રહ્મચાર સેવનાર માણસ આજે તો ઉપદેશકનું પદ લઈ બેઠા છે ! આજે ચારણી કરવડાને હસે છે ! આખરે પણ મારું સ્ત્રીહૃદય છે એટલે આટલાથી જ હું પતાવું છું, બાકી તમ જેવાના જીલ અને હાથ પાંગળાં કરી નાખવાં એ તમારા ઉપર એક જાતનો અનુગ્રહ કીધો કહેવાય !

આમ કહી તે બાઇ મને રડતો મુકી જુસ્સાભેર ચાલી ગઈ. આ વાતની પોલીસમાં ખબર નોંધાવવા મારી હિંમત હતી નહિ, કારણ ખુદ પોલીસ પણ મારા જેવા પત્રકારથી કંટાળેલી, એટલું જ નહિ પણ અમારો ખુરદો આમ બારોબાર થઈ જાય એમ ધમ્મજતી હોય છે. વળી Good faith (લત્તી નિષ્ઠાના) એવા હેઠળ અમારું ગાલું હંકારાતું હોવાને લીધે કાયદાનો ફારડો અમને ઝાઝું નુકશાન કરી શકે નથી. પણ આ બાઇએ કીધેલી ‘પંઘડી પોલીસ’થી થોડા દિવસને માટે મને તો સ્મશાનવૈરાગ્ય થઈ આવ્યો. મને ઘડીભર લાગ્યું કે અમારા જેવા સિદ્ધાંત ધરાવતા છાપાવાળાઓએ દુનિયા-ભરમાં જે વૈમનસ્ય, અનીતિ અને વેર ઝેર ફેલાવ્યાં છે તેનો સોમો ભાગ પણ ધર્મે, ધર્મમંદિરોએ કે ધર્મગુરુઓએ ફેલાવ્યો નહિ હોય !

જે જમાનામાં છાપાં નહિ હતાં, તે જમાનામાં પણ અમારાં છાપાં જેવાં નિંદાખોર માણસો જ વેગરેર ફેલાવનારાં હતાં; એટલે આજે તો ધર્મને, ધર્મમંદિરોને કે ધર્મગુરુઓને સજગાવી મૂકવા કરતાં અમારા જેવા નિંદાખોર અધિપતિઓને કે છાપાઓને જ અગ્નિદેવને સ્વાધીન કરી દેવા જોઈએ. પણ આ બધો સ્મશાનવૈરાગ્ય ક્યાં સુધી ટકે? દારૂડીઆને દારૂ વગર નથી ચાલતું, સટોડીઆને સટ્ટા સિવાય બીજો ધંધો જ સુઝતો નથી. તેમ મને પણ હતું. કાંઈ ખળ-બળાટ મચાવી મૂકનારી ખબરો સિવાય ‘નાળિયુ’ ‘સુકાવા લાગ્યું’ અને તેના ગ્રાહકોની સંખ્યામાં મોટું ગાળડું પડ્યું, એટલે મને નાણાં ધીરનાર શેડિયાનો પણ તકાદો શરૂ થયો. આખરે પેલા કહે છે તેમ ‘મેંત્ર કરવા મોચીના મોચી’ ની જેમ ફરી હું પાછો શયતાનના શરણે ગયો એટલે વળી પાછું ‘નાળિયુ’ પૂર બહારમાં આવી ગયું. મને કાંઈએ કશું કે હીઝ લાઇનેસ ધી મહારાજ ઓફ વરમગામ થોડા જ વખતમાં કે ઇ ગોરી મડમ સાથે આડમી વાર પરણી જવાના છે; એટલે એ બાબતની વધુ તપાસ કર્યા વિના જ મેં ‘નાળિયુ’ હાંક્યું.

‘અમને વિશ્વાપપાત્ર સ્થળેથી ખબર મળ્યા છે કે હીઝ લાઇ-નેસ નથ્યુસિંઘ ધી મહારાજ ઓફ વરમગામ એક વાર ફરીથી લગ્નના ખજારમાં ખરીદીએ નીકળી પડ્યા છે. અર્ધસત્તાવાર રીતે જણાવવામાં આવે છે કે મહારાજની આ વર્તણૂંકથી જુનીઅર મહારાણી શ્રી અમથીબાઇએ ચા, કોશી અને દાળ ભાત શકની છૂટ રાખીને અપવાસ શરૂ કર્યા છે. આ ઉપર અપવાસ છોડાવવા સીનીઅર મહારાણી શ્રી નાથીબા બારે પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે. ઉભય મહારાણી-શ્રીઓનાં દુઃખમાં અમે અમારી સહાનુભૂતિનો સુર પુગીએ છીએ. આ ઘટનાથી સ્ટેટમાં પણ બારે ખળબળાટ મચી રહ્યો છે. આ

લગ્નની વધુ રસદાયક હકીકત માટે અધીરા વાંચકોને અમારા આવતા અંક સુધી રાહ જોવડાવવા સારૂ અમે દિલ્લગીર છીએ.’

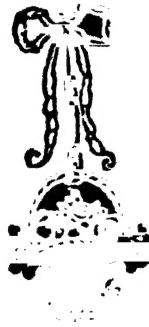
અમારી કળા જોઇ ? વાતનું વનેસર કેવું કીધું ? એક જીણા સરખા પૂમડામાંથી યે કેવું સરસ કાંતી બતાવ્યું ? સાત વાર પરણેલો રાજા આકાશી વાર પરણવા તૈયાર થાય એ બનવા જોગ છે. સદાનાં માંદાં જુનીઅર મહારાણી, મહારાજને ફરી પરણતા જોઇ પેટમાં તેલ રેડતાં દોઢ શેર ખાય તો યે અપવાસ કરતાં જ કહેવાય એ બનવા જોગ છે. લીલી સૂકી જોઇ નાખી પાવરમાં થયેલાં સીનીઅર મહારાણી જુનીઅરનો અપવાસ ઘોડાવવા પ્રયાસ કરે અને જાણે મેણું મારતાં ન હોય તેમ ‘પીપળ પાન ખરતાં, હસની કુંપળીઆં, મુજ વીતી તુજ વીતશે ધીરી બાપુડીઆં’ એમ ગાતાં જાય એ પણ બનવા જોગ છે; અને છેવટ રાણીબાના અપવાસની વાત સાંભળી સ્ટેટમાં ખજાણાટ થઇ રહે, એ શું અસંભવિત છે !

અમારો બીજો અંક પ્રકટ થાય તે પહેલાં તો મહારાણા તરફથી લગ્નની વાત દાખી દેવા માટે મારા પર બેહજારનો એક આવી ગયો અને અમારા હજારો વાંચકોની તીવ્ર જાણસા છતાં અમારે ન છૂટકે એ બાબતની ‘કંપોઝ’ કરેલી આખી મેટર છોડી નાખવી પડી.

મહારાજનાં લગ્નની વાત તો સંવ ગપ જ હતી, પણ કેમ જાણે લગ્ન થવાનાં જ હોય તેમ મારા પર ખાસ મહારાજના હાથનો લગ્નમાં લાગ લેવા આવવા આગ્રહભર્યો કાગળ હતો એટલું જ નહિ પણ મને પૂરતા દાદબાથી અત્રેથી લઇ જવા મહારાજાએ ખાસ પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલ્યો હતો. આમ મારા ઘરમાં કે મારા જાણીતાઓમાં મારી કિંમત જાણે ત્રણ બદામથી યે ઝોછી હોય, પણ ‘નાળિયું’ ના તંત્રી તરીકે એક સમર્થ રાજાને પણ મરી સ્કેમાં દાખવી શક્યો હતો, એવા આત્મસંતોષના ધચરકા સાથે હું મહારા-

જાના આમંત્રણને માન આપી એના પ્રતિનિધિ સાથે 'સ્ટેટ ગેસ્ટ' બની પૂર ઠાકથી સગ્નમાં લાગ લેવા ઉપડ્યો; પણ સ્ટેટની હદમાં દાખલ થતાં જ મને પકડવાનું વારંટ બતાવવામાં આવ્યું અને આ બધું તદ્દન 'અનલૉપુલ' છે એમ અંગ્રેજીમાં મારો 'પ્રોટેસ્ટ' છતાં મને 'સ્ટેટ ગેસ્ટ' તરીકે જેહમહેત્તનીવાસા કરી દેવામાં આવ્યો! ત્યાર પછી મારા 'નાણિયું'નું શું થયું તેની મને ખબર નથી પણ મારા જેલમહેલમાં ઘંટીએ આટો પીસનાં એટલું તો હું ગાઇ શકું છું કે:

‘એ ગયું છતાં એની છામી આવે નઝરમાં!!!’

મિહું-મર્મીણું-હાસ્વરસાત્મક

શ્રી

‘જાગીરદાર’નું સાહિત્યસર્જન

જીવિયું ૧-૮

ફઈળા-કાકી ૧-૮

સાબરસિયું ૧-૮

